

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ КУЛЬТУРИ
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

БАБКОВА НАДІЯ В'ЯЧЕСЛАВІВНА

УДК [929.6:94:355] (477) «15/17» (043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ
ЕВОЛЮЦІЯ ДЕРЖАВНОЇ СИМВОЛІКИ РАННЬОМОДЕРНОЇ УКРАЇНИ
(НА МАТЕРІАЛАХ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА XVI – XVIII ст.)

07.00.01 – Історія України

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Н. В. Бабкова

Науковий керівник
Потрашков Сергій Васильович
доктор історичних наук, професор

Харків-Запоріжжя – 2019

ЗМІСТ

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	11
ВСТУП	12
Розділ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО – МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ	
1. 1. Ступінь наукової розробки головних питань дисертації	17
1. 2. Джерела дослідження	34
1. 3. Теоретико-методологічна основа дослідження	44
Розділ 2. ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ СИМВОЛІКИ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА	
2. 1. Відносини із Річчю Посполитою	55
2. 2. Участь в антитурецькій коаліції кінця XVI ст.	69
2. 3. Взаємини з Османською імперією	75
2. 4. Стосунки з Російською державою	87
Розділ 3. СИМВОЛІЧНИЙ КОМПЛЕКС КЛЕЙНОДІВ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО	
3. 1. Інсигнії гетьмана та полковника	105
3. 2. Особисті військові відзнаки козацьких керманичів	117
3. 3. Вексилологія українського козацтва	121
3. 4. Державна сфрагістика Війська Запорозького	135
3. 5. Гарматний парк	144
3. 6. Військова Музика	154
Розділ 4. УРЯДОВЦІ, ЩО ВІДПОВІДАЛИ ЗА ЗБЕРЕЖЕННЯ ДЕРЖАВНИХ СИМВОЛІВ	
4. 1. Осавул	160
4. 2. Обозний	168
4. 3. Писар	174
4. 4. Бунчужний	181
4. 5. Хорунжий	188
4. 6. Довбиш	194
ВИСНОВКИ	200
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	206
ДОДАТКИ	252

АНОТАЦІЯ

Бабкова Н. В. Еволюція державної символіки ранньомодерної України (на матеріалах українського козацтва XVI – XVIII ст.). – Кваліфікована наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Харківська державна академія культури Міністерство культури України, Запорізький національний університет Міністерства освіти і науки України, Харків-Запоріжжя, 2019.

Дисертація є першим в українській історіографії комплексним дослідженням місця та ролі козацьких клейнодів в еволюції державної символіки ранньомодерної України в період з останньої чверті XVI – до кінця XVIII ст.

У роботі досліджено динаміку символічного комплексу українського козацтва в контексті міжнародних відносин із Річчю Посполитою, Священною Римською імперією німецької нації, Оттоманською Портою та Російською державою. Обґрунтовано, що процеси становлення зв'язків запорожців з урядами сусідніх держав у форматах військового співробітництва та полівасалітету значно різнилися супровідною сукупністю жалуваних клейнодів. Втрата козаками власної політичної суб'єктності мала своїм наслідком зміну номенклатури дарованих владних інсигній, що врешті-решт призвело до встановлення повного контролю країни-протектора над процесом виготовлення, надання й заміни клейнодів. Зміна військово-політичного статусу козацтва в регіоні вплинула на його символічний комплекс відповідно до розвитку геополітичної ситуації в Центрально-Східній Європі.

З'ясовано, що зовнішньополітична орієнтація гетьманів української козацької держави та кошових отаманів Запорозької Січі в першу чергу відбивалася у вексилології, що в тогочасному суспільстві символічно засвідчувало акт оформлення сюзеренно-васальних стосунків. Приналежність до того чи іншого монарха позначалася присутністю на великих корогвах Війська Запорозького офіційної польської, турецької чи російської символіки. Політика

полівасалітету нерідко спричиняла одночасну наявність у козацтва прапорів різних правителів.

Доведено, що розвиток козацьких атрибутів військово-політичної влади мав свої специфічні особливості. Булава, як найвищий атрибут влади в козацькому середовищі, мала переважно символічне значення. Матеріал виготовлення, форма наверх, стилістичне оздоблення та інкрустація дорогоцінним камінням вказували на іноземне чи місцеве походження булав. Пірнач, на відміну від булави, виготовлявся коштом центральної влади, нерідко мав персональну прив'язку у вигляді родового герба чи напису з титулами власника і надавався полковнику від імені гетьмана під час офіційного призначення. Зміна кількості та стилістичного оформлення пер, матеріали виготовлення й оздоблення характеризують процес трансформації пернача від ударної зброї до статусного предмета. Бунчук як особиста військова відзнака козацьких керманів, розвивався під впливом традицій мусульманського світу. За його присутності вирішувалися найважливіші політичні й військові рішення. Паралельне існування двох козацьких спільнот – Війська Запорозького й Запорозької Січі внесло свої корективи у стилістичне й кольорове оформлення бунчуків.

Проаналізовано розвиток козацької сфрагістики в контексті формування і становлення запорожців як окремого суспільно-політичного стану в межах Речі Посполитої. Корпоративний герб, надбаний козаками впродовж кінця XVI – першої третини XVII ст., надалі, з деякими відмінностями, використовувався гетьманами Української держави середини XVII – XVIII ст. Іконографія та легенди печаток відображали суспільно-політичний та мистецькі зміни у тогочасній Україні, а також боротьбу за власну незалежність і державність.

Гармати й литаври, отримані від сюзерена чи здобуті як військовий трофей, завжди трактувалися атрибутом військової доблесті, честі й непереможності над ворогами та слугували складовою частиною корпоративної символіки українського козацтва. Становлення козацької державності та подальша зміна міжнародного політико-правового статусу Українського гетьманату в середині XVII – XVIII ст. спричинили символічне переосмислення ролі гармат: від

військового клейнода до статусного предмета. Гарматні парки полковників П. Рославця, П. Герцика, М. Бороховича, Л. Свічки, І. Чарниша, М. Милорадовича, Г. Галагана були витворами місцевих майстрів і відображали соціальний статус, мистецькі вподобання й примхи власників. Разом з тим, гармати гетьманів І. Мазепи та К. Розумовського вирішували завдання зміцнення боєздатності Генеральної артилерії загалом. Зазнали змін і литаври, що зі становленням Гетьманщини увійшли до складу Військової (державної) та Полкової музики і різнилися між собою розміром та оздобленням.

Встановлено, що розвиток символічного комплексу сприяв появі в козацькому середовищі осіб відповідальних за охорону і збереження клейнодів. Впродовж останньої третини XVI – першої половини XVII ст. остаточно сформувалися символічні функції осавула (зберігав булаву), обозного (відповідав за артилерію), писаря (тримав печатку), бунчужного (охороняв бунчук), хорунжого (беріг корогву) та довбуша (утримував литаври). Специфіка політичного устрою Війська Запорозького позначилася на поєднанні символічно-церемоніальних і військово-адміністративних функцій зазначених посадовців.

Ключові слова: українське козацтво, міжнародні відносини, атрибути військово-політичної влади, козацька держава, інститут старшин.

SUMMARY

Babkova N. V. Evolution of national symbols of early modern Ukraine (case study: Ukrainian Cossacks of the 16th – 18th centuries.) – Qualifying scientific work as a manuscript.

Dissertation for scientific degree of candidate of historical sciences in specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – Kharkiv State Academy of Culture, Ministry of culture of Ukraine, Zaporizhzhia national University, Ministry of education and science of Ukraine, Kharkiv-Zaporizhzhia, 2019.

The thesis is the first in Ukrainian historiography comprehensive study of the place and role of Cossack kleynods (Hetman regalia) in the evolution of the state

symbolism of early modern Ukraine in the period from the last quarter of the sixteenth to the end of the 18 century.

The dynamics of the symbolic complex of the Ukrainian Cossacks in terms of international relations with the Rzeczpospolita, the Holy Roman Empire of the Germanic nation, the Ottoman Porte and the Russian state have been studied in the work. It has been substantiated that the processes of establishing relations between the Cossacks and the governments of neighboring states in the formats of military cooperation and poly-vassalage differed considerably from the accompanying aggregate of the granted kleynods. The loss by the Cossacks of its own political subjectivity was resulted in the change in the nomenclature of the given power insignia, which eventually led to the establishment of full control of the country-protector over the process of manufacturing, granting and replacement of kleynods. The change of the military-political status of the Cossacks in the region affected its symbolic complex in correspondence with the development of the geopolitical situation in Central and Eastern Europe.

It has been found out that the foreign policy focus of the hetman of the Ukrainian Cossack state and the commanders of the Zaporozhian Sich was primarily reflected in the Vexillology, which in that time society symbolically testified to the act of establishing suzerain-vassal relations. Belonging to one or another monarch was designated by the availability of the Zaporozhian Army's, official Polish, Turkish or Russian symbols on the great gonfanons. The poly-vassalage policy often caused the simultaneous availability of flags of different rulers in the Cossacks.

It has been proved that the development of Cossack attributes of military-political power had its own specific features. The mace, as the highest attribute of power in the Cossack environment, was mainly symbolic. The material of the manufacture, the shape of the fin, the stylistic decoration and the incrustation with the precious stones indicated the foreign or native origin of the maces. The rod, unlike the mace, was made at the expense of the central government, often had a personal reference in the form of a family crest or inscription with the titles of the owner and was granted to the colonel on behalf of the Hetman at the official appointment. The change in the quantity and style of

design, materials of manufacture and decoration characterize the process of the rod transformation from a strike weapon to a status object. A bunchuk (tug) as a personal military distinction of Cossack leaders had been developing under the influence of the Muslim world traditions. In its presence, the most important political and military decisions were made. The parallel existence of two Cossack communities – the Zaporozhian Army and the Zaporozhian Sich made adjustments to the stylistic and colorful design of the bunchuk.

The development of the Cossack sfragistics in terms of the formation and establishment of Zaporozhians as a separate socio-political state within the Rzeczpospolita has been analyzed. The corporate emblem, acquired by the Cossacks during the end of the 16 – first third of the 17 century, was later used, with some differences, by the hetmans of the Ukrainian state of the middle of the 17 – 18 centuries. The iconography and the legends of the seals reflected the socio-political and artistic changes in Ukraine at that time, as well as the struggle for their own independence and statehood.

Guns and timpani, obtained from the suzerain or captured as a military trophy, were always regarded as an attribute of military valor, honor and invincibility over enemies and served as an integral part of the corporate symbolism of the Ukrainian Cossacks. The establishment of the Cossack statehood and the subsequent change in the international political and legal status of the Ukrainian Hetmanate in the middle of the 17 – 18 centuries caused a symbolic rethinking of the role of guns: from a military kleynod to a status subject. The gun parks of Colonels P. Roslavets, P. Gertsyk, M. Borokhovych, L. Svichka, I. Charnysh, M. Miloradovych, G. Galagan were works of local craftsmen and reflected the social status, artistic preferences and whims of the owners. However, the guns of hetmans I. Mazepa and K. Razumovsky solved the task of strengthening the combat capability of General Artillery in general. The kettle-drums were also changed which with the Hetmanate establishment entered the Military (state) and Regimental music and varied in size and decoration.

It has been established that the development of a symbolic complex contributed to the appearance in the Cossack environment of persons responsible for the protection

and keeping the kleynods. During the last third of the 16 – the first half of the 17 century there was a final establishment of the symbolic functions of the Osavul (keeping the mace), the Obozny (responsible for artillery), the clerk (keeping the seal), the General Officer staff (guarding the bunchuk), the Ensign (guarding the gonfanon) and the Dovbysh (keeping the kettle-drums). The specificity of the political structure of the Zaporozhian Army was reflected in the combination of the symbolic-ceremonial and military-administrative functions of these officials.

Key words: Ukrainian Cossacks, international relations, attributes of military-political power, Cossack state, institute of senior officers.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ДИСЕРТАЦІЇ ВИКЛАДЕНО У ТАКИХ ПУБЛІКАЦІЯХ:

Статті у наукових фахових виданнях:

1. Бабкова Н. В. Гармати – військово-політичний клейнод українського козацтва середини XVI – XVIII ст. *Гілея : науковий вісник*. Київ: Видавництво «Гілея», 2015. Вип. 97 (6). С. 15–20.

2. Бабкова Н. В. Генеза та становлення атрибуту військової влади українського козацтва XVI – XVIII ст. *Грані: науково-теоретичний альманах*. Дніпропетровськ : Видавництво «Грані». 2016. № 2 (130). С. 105–110.

3. Бабкова Н. В. Інститут осавулів в українському козацтві XVI–XVIII ст. *Гілея: науковий вісник*. Київ: Видавництво «Гілея». 2015. Вип. 96 (5). С. 11–15.

4. Бабкова Н. В. Символи гетьманської елекції та українсько-російські відносини 60–90-х рр. XVII ст. *Емінак: науковий щоквартальник*. Київ–Миколаїв: Науково-дослідний центр «Лукомор'є» 2017. № 1 (17). Т. 1. С. 34–39. (*Index Copernicus*).

5. Бабкова Н. В. Легітимація московським урядом обрання І. Брюховецького гетьманом у Ніжині в 1663 р. *Гілея: науковий вісник*. Видавництво «Гілея». 2019. Вип. 147 (№ 8). Ч. 1. Історичні науки. С. 17–20. (*Index Copernicus*).

Статті в іноземних періодичних виданнях

6. Бабкова Н. В. Литавры – атрибуты воинской славы украинского казачества 16–18 веков. *Austrian journal of humanities and social sciences*. Vienna: «East West». 2015. № 5–6. May–June. P. 22–24.

7. Babkova N. V. Flags of the Ukrainian Cossacks in the 16–18 centuries *Austrian journal of humanities and social sciences*. Vienna: «East West». 2015. № 3–4. March–April. Vol. 1. P. 20–22.

Матеріали міжнародних конференцій

8. Бабкова Н. В. Козацькі прапори в музеях світу. *Тринадцяті Слобожанські читання: програма міжнар. наук. конференції, м. Харків, 22–24 квітня 2009 р.*, Харків: Курсор, 2009. С. 17.

9. Бабкова Н. В. Уніфікація козацьких прапорів за гетьмана Кирила Розумовського. *Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації: матеріали X міжнар. наук.-практич. інтернет конференції, м. Переяслав-Хмельницький, 16–17 січня 2016 р.*, Переяслав–Хмельницький: ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», 2016. С. 107–108.

10. Бабкова Н. В. Символіка українського козацтва у вітчизняній історичній думці XIX – поч. XX ст. *Наука, освіта, суспільство: актуальні питання і перспективи розвитку: матеріали III міжнар. наук.-практич. конференції, м. Київ, 30–31 березня 2017 р.* / Інститут інноваційної освіти; Науково-учбовий центр прикладної інформатики НАН України, Київ : ГО «Інститут інноваційної освіти», 2017. С. 32–35.

11. Бабкова Н. В. Пам'ятки козацької вексилології в музеях України. *Проблеми і перспективи розвитку науки в Україні і світі: матеріали міжнар. наук.-практич. конференції, Київ, 27–28 жовтня 2017 р.* / Інститут інноваційної освіти; Науково-учбовий центр прикладної інформатики НАН України, Київ : ГО «Інститут інноваційної освіти», 2017. С. 40–42.

12. Бабкова Н. В. Семантика атрибутів козацької влади в історіографії української діаспори середини ХХ ст. *Треті академічні читання пам'яті професора Г. І. Волинки: «Філософія, наука і освіта»: матеріали міжнар. наук.-практич. конференції, Київ, 17 – 18 травня 2019 р.*, Київ : ТОВ «ВАДЕКС», 2019. С. 93–94.

Матеріали всеукраїнських конференцій

13. Бабкова Н. В. Козацькі клейноди як історико-культурна цінність України. *Культура та інформаційне суспільство ХХІ ст.: матеріали всеукр. наук. конф. молодих учених, м. Харків, 22–23 квітня 2009 р.* Харків : ХДАК, 2009. С. 61.

14. Бабкова Н. В. Козацькі клейноди в мистецтвознавчому аспекті історії України. *Культура та інформаційне суспільство ХХІ ст.: матеріали всеукр. наук. конф. молодих учених, м. Харків, 22–23 квітня 2010 р.* Харків : ХДАК, 2010. Частина I. С. 93.

15. Бабкова Н. В. Генеральний бунчужний як представник державної служби Гетьманщини середини XVII – XVIII ст. *Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи: зб. матеріалів III всеукр. наук.-практ. конференція, м. Суми, 17 квітня 2015 р.* Суми : Сумський державний університет, 2015. Ч. 1. С. 53–55.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АЮЗР	Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией
ГВК	Генеральна Військова канцелярія
ДНІМ	Дніпропетровський національний історичний музей імені Д. І. Яворницького
ЗП МК	Збройна палата Московського Кремля
інв. №	інвентарний номер музейного предмета
ІР НБУ	інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
НМІУ	Національний музей історії України
ЛІМ	Львівський історичний музей
РДАДА	Російський державний архів давніх актів
СРІ	Священна Римська імперія німецької нації
ЦДІАК України	Центральний державний історичний архів України, м. Київ
ЧІМ	Чернігівський історичний музей імені В. В. Тарновського
ЧОКМ	Черкаський обласний краєзнавчий музей
ХІМ	Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова
ХОКМ	Херсонський обласний краєзнавчий музей

ВСТУП

Актуальність теми. В історії України особливе місце належить козацтву, на прикладі буття якого виховувалося почуття національної самоповаги кількох поколінь українців. Воно було рушійною силою визвольних змагань, оборони від зовнішніх ворогів, розбудови держави, культурного прогресу українського народу. Закономірно, що козакознавча проблематика упродовж більш ніж двох століть викликає жваве зацікавлення у науковців. З 1840-х років донині було опубліковано кілька десятків робіт щодо вивчення семантики козацьких прапорів, печаток і гармат. Але цілісного дослідження історії становлення та генези інсигній українського козацтва загалом досі не створено, не вивчено їх значення для соціуму ранньомодерної України.

Дослідження державної символіки доби козацтва надзвичайно актуальне для сучасності коли, з одного боку, Україна активно долучається до євроінтеграційних процесів, а з іншого – зазнає зовнішньої агресії. В умовах реанімації історичної пам'яті українців, чие соціальне та духовне становлення здійснюється через переосмислення засад української історії, державності, культури та традицій, розуміння змісту козацької атрибутики сприяє становленню державницької свідомості, патріотизму та єднанню навколо національних цінностей.

Конструювання ідеологічно виваженого іміджу України для її геополітичних стратегій потребує поєднання різновекторних напрямів демонстрації обороноспроможності та захисту власних кордонів із глибинними демократичними засадами, що візуалізовано в інсигніях українського козацтва. Відтак, історична зумовленість і стратегічна перспективність залучення козацьких клейнодів до актуального ідеологічного інструментарію країни потребують включення наукових здобутків з еволюції державної символіки ранньомодерної України в історичний доробок, як зразку поєднання семантики влади із перспективою національного самовизначення.

Зв'язок роботи із науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане в рамках комплексної теми науково-дослідної роботи Харківської державної академії культури «Вітчизняна та світова культура: історико-теоретичні аспекти» (Державний реєстраційний номер 0109U000511) і плану дослідження кафедри історії України і всесвітньої історії «Розробка актуальних питань історії України», затвердженого рішенням ученої ради Харківської державної академії культури

Об'єкт дослідження – козацька доба в історії України з характерними особливостями політичного устрою та інститутами влади.

Предмет дослідження – закономірності та тенденції формування козацької символіки, еволюція її складових елементів у площині зовнішньополітичних зносин козацтва з Османською імперією, Річчю Посполитою, Московською державою (Російською імперією) та Священною Римською імперією германської нації.

Мета дисертаційного дослідження полягає в тому, щоб на основі наявної джерельної бази й узагальнення здобутків історіографії прослідкувати шляхи становлення та розвитку державної символіки ранньомодерної України через призму особливостей міжнародних політичних зв'язків Війська Запорозького останньої третини XVI – кінця XVIII ст.

У ході реалізації поставленої мети визначено такі **завдання**:

- з'ясувати особливості розвитку символіки козацьких інсигній в контексті українсько-польських, українсько-австрійських, українсько-турецьких та українсько-російських відносин;
- простежити вплив зовнішньополітичної орієнтації лівобережної й правобережної частин Українського гетьманату та Запорозької Січі на трансформації козацької вексилології;
- здійснити аналіз та культурно-історичну атрибуцію головних владних інсигній керівників Війська Запорозького Низового та Гетьманщини;
- виявити специфіку розвитку козацької сфрагістики впродовж досліджуваного періоду;

- охарактеризувати гармати та литаври як корпоративні атрибути козацької доблесті;
- виявити символічне підгрунтя функціональних обов'язків урядників, відповідальних за збереження та охорону інсигній Війська Запорозького.

Хронологічні рамки дослідження обумовлені тематичною спрямованістю дослідження й охоплюють останню чверть XVI – кінець XVIII ст. Нижня межа визначається 1578 р. – часом проведення так званої «козацької реформи» польським королем Стефаном Баторієм, коли запорожцям офіційно від імені держави були надані відповідні військові знаки, які стали першими козацькими клейнодами. Верхня межа визначається 1781 р., тобто часом оприлюднення указу російської імператриці Катерини II про скасування козацького територіально-адміністративного устрою, внаслідок чого військова символіка ранньомодерної України була скасована.

Територіальні межі дослідження – володіння Запорозької Січі та землі Гетьманщини, що змінювалися впродовж досліджуваного періоду.

Наукова новизна одержаних результатів визначається постановкою проблеми, яка не знайшла висвітлення у спеціальних дослідженнях – комплексним вивченням державної символіки ранньомодерної України через історію становлення та генези козацьких клейнодів.

Ґрунтуючись на широкому колі різноманітних джерел та наукової літератури, у дисертаційному дослідженні:

вперше:

- доведено пряму залежність між утратою козацтвом політичної суб'єктності та номенклатурою жалуваних сусідніми володарями клейнодів;
- на основі архівних джерел з'ясовано, що поступова втрата національного контролю над виготовленням головних козацьких інсигній була безпосереднім наслідком інкорпораційної політики Російської держави щодо українських земель;
- проаналізовано еволюцію візуальних образів булави, пірнача та бунчука як найвищих державних символів козацької України;

- розкрито місце литаврів у становленні Військової (державної) та Полкової музики Війська Запорозького, як невід'ємного елементу повсякденної та церемоніальної культури козацьких спільнот XVI – XVIII ст.;
- акцентовано увагу на перших згадках про посади відповідальних за збереження та охорону козацьких державних символів осіб;
- запропоновано трактування посади довбуша як козацького урядовця з належними державними функціями;

уточнено:

- відображення в інсигніях влади зовнішньополітичних зв'язків українського козацтва впродовж досліджуваного періоду;
- причини, час, обставини появи та розвитку іконографії державної козацької сфрагістики;
- обриси дуалістичності геральдичних традицій козацької вексилології;
- аспекти, пов'язані з формуванням гарматного парку Гетьманщини середини XVII – XVIII ст.;
- відомості про службові обов'язки осіб, відповідальних за збереження козацьких інсигній;
- інформацію про центри виготовлення атрибутів козацької влади;

отримали подальший розвиток:

- архівні пошуки правових актів щодо надання військових символів українському козацтву іноземними монархами;
- дослідження владних інсигній українського козацтва, що зберігаються у державних музейних колекціях.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що зібраний, систематизований і проаналізований фактичний матеріал, а також теоретичні положення та узагальнюючі висновки можуть бути використані в подальшій науковій і освітній роботі. Вони стануть у нагоді при підготовці курсів з історії козацтва та історії України загалом, історії державотворення, спеціальних історичних дисциплін, культурології. Крім того матеріали дисертаційного дослідження можуть використовуватися під час провадження політики з

патріотичного виховання українських громадян і популяризації вітчизняної державної символіки.

Апробація результатів дисертації. Основні положення і висновки дисертаційного дослідження було апробовано на міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях: Міжнародній науковій конференції «Слобожанські читання» (Харків, 23 квітня 2009 р.), Всеукраїнській науковій конференції «Культура та інформаційне суспільство XXI століття» (Харків, 22–23 квітня 2009 р.; 23–24 квітня 2010 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи» (Суми, 17 квітня 2015 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації» (Переяслав-Хмельницький, 16–17 січня 2016 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Наука, освіта, суспільство: актуальні питання і перспективи розвитку» (Київ, 30–31 березня 2017 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми і перспективи розвитку науки в Україні і світі» (Київ, 27–28 жовтня, 2017 р.), Міжнародній науково-практичній конференції Треті академічні читання, присвячені пам'яті професора Г. І. Волинки: «Філософія, наука і освіта» (Київ, 17–18 травня, 2019 р.)

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження висвітлено у 7 наукових публікаціях, зокрема 5 статей надруковано у фахових виданнях, затверджених Міністерством освіти і науки України, з них 2 включені до міжнародних наукометричних баз, та 2 – у закордонних виданнях.

Структура дисертації зумовлена метою й завданнями роботи, складається з переліку умовних скорочень, вступу, чотирьох розділів (дев'ятнадцяти підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (507 позицій), 49 додатків.

Розділ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Ступінь наукової розробки головних питань дисертації

Історіографію теми поділяємо на три етапи, що відрізняються між собою методологічними підходами та повнотою розкриття проблеми: 1) початок ХІХ ст. – 1917 р. – імперський період; 2) 1917 – 1991 рр. – радянський; 3) 1991 р. – по теперішній час – період української державності. Початок наукового дослідження окремих елементів козацької символіки припадає на 40-ті рр. ХІХ ст., що було пов'язано з поживленням суспільно-політичної думки в Україні. Однією з перших таких робіт є праця А. О. Скальковського, яка базується на архіві Коша Війська Запорозького ХVІІІ ст. Вивчаючи печатки запорожців, а саме чотирьох їх паланок, автор стверджував, що паланкова сфрагістика з'явилася не раніше 40-х рр. ХVІІІ ст., тобто після утворення у 1734 р. Нової Січі. Аналізуючи сфрагіси, автор зазначав, що вони як і печатки Гетьманщини зазнали змін викликаних соціально-економічними чинниками. Загалом Скальковський сформував один із основних у вітчизняній науці напрямків – вивчення запорозької сфрагістики [427].

Інший представник народницького напрямку в українській історіографії – М. М. Сементовський започаткував дослідження атрибутів козацької влади в контексті повсякденного життя. Автор «Старины малороссийской, запорожской и донской» подав коротку характеристику окремих клейнодів, провів порівняльний аналіз атрибутів влади донського та українського козацтва. Ним подано детальний опис гетьманських бунчуків, жалуваних прапорів 1649 та 1654 рр., козацької печатки 1708 р. Проте вказана робота має значні недоліки. Так, вчений не розрізняв символічного комплексу Запорозької Січі й Гетьманської України, і вважав, що їх розвиток почався після реформи Стефана Баторія. Аналізуючи іконографію вексилології низовців, зображення луку, зірок, холодної зброї дослідник трактував їх як турецько-татарські символи, а не автохтонні. Без будь якого посилання на джерельну базу він стверджував, що булава 1654 р., жалувана

Б. Хмельницькому російським урядом, мала зображення царського вензеля і датування [417].

Друга половина XIX ст. стала переломною у вивченні атрибутів військової влади українського козацтва, адже з історичної науки почали виділятися окремі галузі. Цьому особливо сприяли чернігівські вчені та краєзнавці. У 1854 р. вийшла друком невеличка брошура О. М. Лазаревського «Сфрагистическая заметка», у якій з поміж семи оприлюднених українських печаток знаходився і сфрагіс Війська Запорозького з документа 1735 р. [351]. Крім детального опису цієї пам'ятки, в публікації подавалися практичні поради збирачам і дослідникам печаток, містився заклик вивчати сфрагістичні пам'ятки. На це звернення відгукнувся місцевий науковець Г. О. Милорадович, який розмістив у своїй праці документи за 1690–1717 рр. з печатками гетьманів І. Мазепи та І. Скоропадського [367]. Однак автор обмежився лише схематичним описом відбитків, що, у свою чергу, не дало можливості простежити зміни в оформленні одного з головних символів козацької держави початку XVIII ст.

Активний розвиток архівної справи сприяв появі нових робіт присвячених козацькій символіці. На основі віднайдених в архіві Генеральної військової канцелярії (далі ГВК) документів, О. М. Лазаревський опублікував інформацію про клейноди останнього гетьмана України К. Розумовського, що в 1758 р. перебували у Глухові під охороною генерального підскарбія М. Скоропадського [358]. Подаючи опис царських грамот на гетьманство та графство, жалуваних клейнодів й інших атрибутів влади, науковець вперше поставив питання про їх подальшу долю після ліквідації гетьманського уряду в Україні.

Пошук та опрацювання науковцями джерел козацького періоду призвів до появи у 1890 р. першої в українській історіографії спеціальної праці з вексилології козацьких городових полків XVIII ст. – «Заметки о казацких знаменах», що була опублікована в «Київській старовині» [310]. Подаючи матеріал про кошторис та тканини для виготовлення стягів Орловської сотні Полтавського полку та власне самого полку, невідомий автор зробив хибний висновок про те, що козацькі

знамена створювалися лише з лудану та голі. Прапор із Сенчанської церкви було пов'язано із проектом абрису лубенського полковника І. Кулябки, надісланого 1758 р. гетьману К. Розумовському. Проте у статті не зафіксовано пошкоджень даного стягу, що не дає змогу проаналізувати стан збереження єдиної відомої на сьогодні пам'ятки козацької прапорничої реформи середини XVIII ст.

На початку 90-х рр. XIX ст. вийшов друком перший том фундаментальної праці з історії запорозького козацтва Д. І. Яворницького [467]. Один із розділів цього ґрунтовного дослідження повністю відведений козацьким клейнодам. Аналізуючи дипломатичні відносини запорожців з урядом Російської імперії вчений не лише подав інформацію про зовнішній вигляд різних клейнодів другої половини XVIII ст., але й зазначив місце їх збереження станом на кінець XIX ст. Саме Яворницькому належить класичне визначення поняття «клейноди українського козацтва», яким вітчизняні дослідники користувалися протягом XX ст. Проте науковець залишив поза своєю увагою польський та турецький вектор політичних зв'язків низовці, що також вплинули на оформлення атрибутів влади.

У 1898 р. була опублікована нова стаття О. М. Лазаревського, що містила відомості про печатку гетьмана Г. Крутневича, якою той у 1603 р. скріпив свій універсал до подніпровського духівництва [352]. Описуючи матеріал виготовлення сфрагіса, його колір та розмір, автор не приділив належної уваги зображенню та розшифровці легенди цієї пам'ятки козацького діловодства.

З початком XX ст. інтерес до клейнодів українського козацтва не згас, а навпаки набрав нових обертів. У 1901 р. на сторінках журналу «Київська старовина» з'явилася стаття О. М. Лазаревського про булаву гетьмана П. Тетері, що зберігалася в монастирі «Ясна Гора» міста Ченстохів [345]. Аналізуючи життя гетьмана, автор звернув увагу, що Тетеря став єзуїтом, чим і пояснювалося перебування даної булави в католицькому монастирі. Однак ця інформація нічим не підтверджена. Сучасні вчені, опираючись на каталог-опис церковних коштовностей зазначеного монастиря розкритикували Лазаревського і висунули

тезу про приналежність даного клейнода переяславському полковнику Т. Цецюрі [333, с. 199].

Значний внесок у розробку питання історії козацьких клейнодів зробив І. П. Крип'якевич [338]. Вивчаючи історичні джерела пов'язані з козацькою вексилологією, автор дійшов висновку, що за часів Хмельниччини існувало дві геральдичні традиції – офіційна польська й автохтонна, пов'язана з місцевою символікою. Розробки сучасних вчених, що базуються на даних польських архівів не лише підтвердили, але й доповнили твердження видатного історика. Питання козацької сфрагістики торкнулася М. Є. Слабченко [428]. У своїй невеличкій брошурі вона розмістила опис сімнадцяти печаток запорожців: зразка 1576 р., гетьманів П. Сагайдачного, Б. Хмельницького, І. Виговського, Ю. Хмельницького, П. Тетері, П. Дорошенка, Д. Многогрішного, І. Мазепи, І. Скоропадського, а також печатки Війська Запорозького Низового. Вчена вперше подала коротку історіографічну довідку досліджуваної теми, виділивши позитивні та негативні сторони кожного з авторів, зробила спробу систематизувати печатки за формою та змістом зображення. Значним недоліком цієї розвідки є відсутність ілюстративного супроводу, систематизації матеріалу за хронологічним принципом.

Продовженням напрацювання М. Є. Слабченко стала наукова розвідка І. П. Крип'якевича [337]. Описуючи всі відомі на той час гетьманські печатки, вчений піддав критиці публікацій попередників, що стосувалися цієї теми, залучив нові архівні матеріали із Москви й Варшави, подав власні спостереження щодо способів кріплення печаток, форм кустодій, розмірів сфрагісів. Матеріал виклав у хронологічному порядку, систематизував печатки по персоналіях та легендах, зазначив відмінності зображень, простежив еволюцію типів печаток, вказав місце знаходження, подав фотографії, ввів у науковий обіг невідомі особисті печатки гетьманів, вказавши на їхню відмінність від урядових, як об'єкт для самостійного наукового вивчення виділив кустодії. Саме Крип'якевичу належить класифікація запорозьких військових печаток як знаків державної влади

України. Високий рівень цієї статті сприяв тому, що вона досі зберігає своє наукове значення.

У російській історіографії XIX ст. першість у вивченні печаток ГВК належить археологу О. С. Уварову, який опублікував інформацію про сфрагіс зразка 1734 р. [446]. Унікальність цієї пам'ятки полягає в наявності на гурті напису про її зберігання у генерального писаря М. Турковського. Вадодою розвідки є численні спотворення та помилки у передачі зображення та легенди. Систематизувати українські урядові печатки XVIII ст. намагався О. П. Барсуков [263]. Але науковець акцентував увагу лише на керівній ролі російських традицій у становленні сфрагістики запорозької канцелярії. Поза увагою автора залишилася українська автохтонна традиція. Окремі питання козацького прапорництва розкриті у монографії «Исторический очерк о регалиях и знаках отличия русской армии» під редакцією М. Г. Ніколаєва [314; 315]. Вчений, взявши за основу багатотомне видання О. В. Вісковатова, описав клейноди городових полків Гетьманщини. Нові архівні матеріали й історичні джерела сприяли публікації раніше невідомих описів корогв, значків та литавр, що в різні часи дарувалися російським урядом Війську Запорозькому. Оприлюднені матеріали дозволили простежити основні геральдичні канони російського прапорництва та визначити їх вплив на козацьку вексилологію.

Становлення інсигній українського козацтва відображено і в загальних працях польських істориків XIX ст., зокрема М. Гліщинського та І. Чарновського [478; 484]. Роботи ці, написані в дусі польського романтизму, по своєму корисні для висвітлення окремих елементів теми: приміром, М. Гліщинський намагався дослідити першу появу комплексу клейнодів у козацькому середовищі та прив'язати їх до конкретної посади. Натомість І. Чарновський вивчив розміри та кольорові гами вексилологічних пам'яток козацтва.

Таким чином, основна маса історичних праць XIX – початку XX ст. присвячена вивченню козацької сфрагістики. Весь науковий доробок відмічається речовознавчим характером, тобто реєстрацією та описом окремих печаток. З

нагромадженням джерелознавчого матеріалу про сфрагісти відбувається їх систематизація та класифікація. Активне опрацювання науковцями архівних матеріалів сприяло появі публікацій про інші козацькі клейноди. Проте, якщо вітчизняні дослідники намагалися проаналізувати питання розвитку прапорів чи булави, то зарубіжні – продовжували надавати загальну інформацію про військові атрибути запорожців у контексті розвитку російської чи польської історії. Однак вчені імперського періоду так і не змогли використати накопичений матеріал для вивчення різновекторної діяльності українського козацтва.

У радянській історіографії через важкість пристосування історії українського козацтва до схем марксистсько-ленінської методології та партійно-класового підходу, які запанували і в історичній науці, інтерес до символіки українського козацтва був досить слабким. Апологети класової теорії нехтували глибоким історичним аналізом козацького минулого, заперечували існування української держави середини XVII – XVIII ст. Тому і клейноди розглядалися науковцями не як державні символи Війська Запорозького, а як окремі музейні пам'ятки. До ранніх робіт цього часу відноситься фундаментальна розвідка М. О. Макаренка, який опублікував інформацію про чотирнадцять знамен останньої Запорозької Січі, що на початку XX ст. зберігалися у фондах Ермітажу [362]. Науковець, опираючись на доступний йому матеріал, подав детальний опис розмірів, матеріалів виготовлення, геральдичних композицій і стану збереження прапорів. Значна історична цінність статті полягає в оприлюдненні імен представників козацької старшини, за кошти яких створювалися знамена, дат виготовлення та художніх особливостей кожного з них.

У 30-х рр. з'явилися невеликі роботи І. П. Крип'якевича про історію козацької артилерії [336; 340]. Автор визначив основні джерела походження козацьких гармат, їх кількісний склад у найвідоміших походах, різницю за типом і калібром, відмінність польової та замкової артилерії за часів Б. Хмельницького. Досліджуючи обрану тему вчений не побоявся визнати постання української держави й національної армії в середині XVII ст. Недоліком статей є відсутність

інформації про калібр та тип артилерійського арсеналу Війська Запорозького, про основні мотиви у зовнішньому оформленні та ілюстративний матеріал.

Крім праць, присвячених окремим елементам козацької атрибутики, вітчизняні дослідники розробляли й питання становлення всього комплексу клейнодів українського війська. Наприклад, у 1936 р. вийшла друком монографія І. П. Крип'якевича «Історія Українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.)» [334]. У ній автор охарактеризував поняття «клейноди», спробував віднайти перші його згадки, подав короткі відомості про булаву, бунчук, комишину, печатку та військову корогву. Проте автор акцентував увагу лише на клейнодах українського козацтва часів Б. Хмельницького, також спірним є твердження про побутування на Запоріжжі виключно печаток із зображенням списа.

Після нищення української науки в 30-х рр. ХХ ст. дослідження державної символіки ранньомодерної України практично припиняються. Ситуація змінюється лише після святкування 300-річчя так званого «возз'єднання» України та Росії. Було розпочато офіційне збереження козацької спадщини. Історія атрибутів влади Війська Запорозького, зайнявши певне місце в радянській історичній науці, хоч і однобоко, але отримала своє подальше вивчення. Наприклад, з'явилася праця зберігача фонду зброї Державного історичного музею Української РСР (нині – Національний музей історії України) В. О. Сидоренка [419]. Вона присвячена козацькій артилерії Національно-визвольної війни в період з 1648 по 1654 рр. Аналізуючи писемні джерела про походження гармат, вчений вперше залучив матеріали майнових описів українських замків. Комплексно дослідивши військову справу козацтва, науковець охарактеризував техніку та головні осередки виготовлення гармат, їх чисельність, організацію, типи й тактику козацької артилерії. Автор широко використовував у своєму дослідженні іноземну, зокрема польську історіографію. На жаль стаття написана в дусі радянської ідеології, що характеризується підкресленням ролі російських урядовців та майстрів у забезпеченні козацтва

гарматами, дослідником не розкрито питання автентичності морфології артилерії запорожців середини XVII ст.

Водночас свою розвідку опублікував Я. С. Ісаєвич [316]. Вчений на основі архіву литовського гетьмана Я. Радзивілла, вперше оприлюднив матеріали про прапори київського та чернігівського полків 1651 р. Дослідник спростував тезу щодо переваги різних відтінків червоного кольору в козацькому прапорництві, і підтвердив думку І. П. Крип'якевича про використання місцевих геральдичних композицій. Російська вчена О. І. Каменцева присвятила свою статтю аналізу двох козацьких печаток XVIII ст. із фондів Державного історичного музею у м. Москва [320]. Вона опублікувала матриці гетьманської печатки зразка 1732 р. та Війська Запорозького Низового 1763 р., встановивши їхню хронологію, усунувши таким чином помилки, пов'язані з цими печатками, особливо, що стосується зображення останньої.

Аналізу окремої музейної пам'ятки – козацької корогви другої чверті XVIII ст. із фондів Львівського історичного музею (далі ЛІМ), присвячена стаття І. Величка [276]. Детально розглянувши матеріал і конструкцію прапора, його художнє оформлення, автор зіставив отримані результати із даними статті М. О. Макаренка та дійшов висновку, що описане знамено є копією з оригіналу, яку в кінці XIX – на початку XX ст. виготовив львівський художник І. Струнніков.

Велике наукове значення має стаття О. І. Дракохруст [304]. Дослідниця розкрила еволюцію гетьманських печаток Лівобережної України, зафіксувала їхні зображення, написи, хронологію використання, пов'язавши все це із соціально-політичними перетвореннями в Гетьманщині. Узагальнення описаного матеріалу подане в таблицях. Поряд із працею І. П. Крип'якевича, це одна з найкращих робіт зі сфрагістики гетьманів Війська Запорозького. Єдиним суперечливим твердженням авторки було те, що взірцем для написів слугували шрифти московських стародруків, хоча рівень друкарства в тогочасній Україні був значно вищим.

Спільне дослідження В. В. Грабовецького та В. О. Гавриленка присвячене запорозькій печатці 1595 р., яку вчені пов'язали з ім'ям гетьмана Г. Лободи [293]. Проаналізувавши відомі на початок 70-х років ХХ ст. архівні документи про козацьке повстання 1594–1596 рр., науковці подали детальний опис розміру, малюнку та легенди виявленого сфрагісу. Однак викликає сумніви теза авторів щодо напису на печатці. На думку дослідників слово «копія» у написі «КОП[ИЯ] ВОЙСК[А] [ЗА]ПОРОЗЬКОГО» є синонімом слова «печатка», і вказує на невідомий досі вид гетьманських печаток, що використовувалися за межами Запорозької Січі.

В. Г. Фоменко зробив спробу узагальнити дослідження печаток Гетьманщини і Війська Запорозького Низового [454]. В основу своєї розвідки він поклав праці відповідної тематики до 1959 р., віддавши перевагу публікаціям ХІХ ст. Класифікацію сфрагісів автор створив на базі написів та зображення козака. Науковець висловив сумнів щодо правомірності вживання терміну «копія» в легендах печаток, аргументуючи тим, що це зовсім не було притаманне запорозьким канцеляріям. До позитивних моментів цього дослідження відноситься систематизація результатів попередніх розвідок, подача всіх відомих малюнків, що значно спрощує роботу сучасному досліднику. До негативних – твердження автора, що в написах печаток ХVІІ ст. використовували якийсь давньоруський шрифт, хоча це був звичайний староукраїнський тих часів, фактичне ігнорування розвідок сучасників, які містять якісні фотоілюстрації.

На хвилі лібералізації історичної науки в кінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. з'явилися узагальнюючі праці присвячені українській національній символіці загалом, і символам військово-політичної влади козацтва зокрема. Проблеми козацької атрибутики торкалися К. Ю. Гломозда, О. О. Павловський та Д. Б. Яневський [286; 287]. Проаналізувавши всі відомі на той час данні про козацькі клейноди, автори виділили основні етапи їх розвитку, відмітили специфіку зовнішнього оформлення прапорів та печаток. Детально описуючи вексилнологічні та сфрагістичні пам'ятки козацтва, поза своєю увагою науковці

лишили питання трансформації булави, бунчука, литаврів і гармат у державні символи України середини XVII – XVIII ст.

У 1990 р. вийшла друком робота Г. І. Ярової, яка аналізуючи гербове зображення прапора Лубенського полку, намагалася прив'язати його до якоїсь конкретної сотні цієї адміністративно-територіальної одиниці [475]. Однак усі спроби автора зазнали невдач. Водночас Л. З. Гісцова, за даними опрацьованих нею архівних матеріалів, опублікувала статтю про один із прапорів Нової Січі, що створювався на кошти кошового отамана П. Калнишевського [285]. У результаті автор заперечила тезу, про переважання у низовців прапорів червоного кольору, та зазначила, що козацька вексилологія розвивалася на основі місцевих традицій. Дана стаття цікава й ти, що містить інформацію про центри створення козацьких прапорів і майстрів, процедуру їх замовлення та кошторис робіт.

Однією з останніх робіт радянського періоду, присвячених вивченню атрибутів козацької влади, є монографія В. І. Сергійчука [418]. Розглядаючи, як і попередні вчені, історію інсигній Війська Запорозького, їх місце в національній символіці українського народу, науковець поставив питання про долю та місце перебування клейнодів після ліквідації козацького устрою на території України.

Отже, історіографічне надбання радянської доби з обраної теми відмічається певною тенденційністю. Козацькі інсигнії досліджувалися відірвано від політичної історії Війська Запорозького і розглядалися лише як елементи фондів колекцій радянських музеїв. За поодиноким виключенням головна ідея робіт з козацької сфрагістики, вексилології та артилерії полягала в акцентуванні уваги на керівній ролі в їх розвитку російської культури.

Зовсім інших методологічних принципів дотримувалися історики української діаспори, значна частина яких була свідками національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Як результат, вивчення козацької символіки проходило в рамках державницького підходу, головною ідеєю якого було дослідження боротьби за національну державу, вивчення національної державної ідеології. Питання розвитку інсигній Війська Запорозького подавалося в ретроспективі єдиної національно-державницької традиції, а саме: княжа доба –

козацько-гетьманська – модерна державність. Саме такий принцип лежить в основі праці В. Ю. Січинського [425]. Вивчаючи еволюцію жовто-блакитного прапора, дослідник навів приклади використання цього сполучення барв і в козацькі часи. Таким чином, підкреслювалась нерозривність державотворчих традицій на українських землях.

Для дослідження погляду істориків української діаспори на питання символіки Війська Запорозького найбільш ваговою є стаття прем'єр-міністра українського уряду в екзилі В. К. Прокоповича [393]. Проаналізувавши стан української сфрагістики від Київської Русі до 1930-х рр., науковець особливу увагу приділив питанню української печатки козацького періоду. Розглянувши гетьманські сфрагіси кінця XVII – XVIII ст. саме як державні, вчений особливо відзначив печатки І. Виговського, Ю. Хмельницького, П. Суховієнка. На думку автора, ці пам'ятки, що не довго перебували у вжитку, були яскравим прикладом боротьби українського народу за власну державність. Особлива цінність статті полягає у доведенні, на основі сфрагістичних даних, фальсифікації березневих статей 1654 р.

Грунтовно, від прадавніх часів і до першої третини XX ст., вивчав розвиток українського прапорництва М. А. Битинський [268; 269]. Досліджуючи вексилологію козацьких часів, відомий геральдист визначив основні періоди формування прапорів, відзначив форми та розміри знамен, кольорове й мистецьке оформлення, джерела походження. Появу жовто-блакитних барв у запорожців пояснив впливом шведських традицій за часів гетьманування І. Мазепи. Хоча таке кольорове поєднання відоме ще з часів Б. Хмельницького.

Інтерес до зазначеної теми проявив і Р. О. Климкевич [322]. Присвятивши окрему статтю прапорництву городского козацтва, вчений розглядав його як частину загальноукраїнської вексилології з прив'язкою до розвитку ідеї державності. Зробивши основний акцент на іконографічному та кольоровому оформленні козацьких стягів, науковець піддав критиці твердження Битинського, зазначивши, що золоті на блакиті хрести були частиною міських гербів Лівобережної України. Проаналізувавши види та розміри полотниць козацьких

знамен, матеріали їх виготовлення, кольорові гами та сюжетні лінії автор дійшов висновку, що прапори городового козацтва були не лише військовими, але й державно-службовими та земськими відзнаками українського суспільства середини XVII – XVIII ст.

Крім змістовних праць, проблемі козацької атрибутики як державної символіки було присвячено і невеликі повідомлення [280; 317; 318; 433]. Загалом же, незважаючи на висвітлення інсигній Війська Запорозького як знаків державної влади, історики діаспори об'єктом своїх досліджень вибрали лише сфрагістичні й вексилологічні пам'ятки, залишивши поза увагою всі інші клейноди.

Для написання даного дисертаційного дослідження були використанні і праці польських науковців 60–80-х рр. XX ст. присвячені знакам військової влади гетьманів Речі Посполитої. Роботи Я. Паєвського [492] та З. Жигульського [500] дозволили провести паралелі у розвитку інсигній українського козацтва та польських військових командирів. Продовжилось і вивчення історії українського козацтва. У 70–80-х рр. XX ст. з'явилися роботи Л. Підгородецького, В. Серчика, З. Вуйцика [494; 497; 499]. Вони не лише ототожили український народ з козаками, але відзначили прагнення останніх до захисту соціальних і національних інтересів та відновлення державності на території України. Висвітлюючи повсякденне життя та побут козаків, їх морські походи, розвиток військової справи в цілому, автори на основі польських друкованих джерел, доповнили відому у вітчизняній історіографії інформацію про атрибути козацької влади, розкрили основні тенденції їх розвитку та використання. На жаль у цих працях відсутні матеріали з польських архівів та музейних зібрань, що розширило б дані про символи влади українського козацтва.

Проголошення України незалежною державою значно поживило дослідження щодо становлення клейнодів українського козацтва та їх трансформацію в державні символи України середини XVII – XVIII ст. Перша робота цього періоду належить С. А. Леп'явку, який знову звернувся до питання козацьких прапорів середини XVII ст. [354]. Проаналізувавши іконографію знамен та міських гербів Чернігівщини, автор вперше зробив припущення про

приналежність стягів так званої чернігівської групи до Чернігівського та Ніжинського полків. Аналізуючи сюжетні мотиви козацької вексилології вчений довів, що це прояв власне українського творення, а значить і власної влади, території, суспільного устрою.

Сучасний український історик А. Б. Гречило, досліджуючи прапори українського козацтва XVII – XVIII ст. виділив їх основні кольорові гами та геральдичні мотиви [295]. Цей матеріал дозволив автору підтвердити тезу І. П. Крип'якевича про переважання автохтонних традицій у козацькій вексилології. Значну наукову цінність має спільна стаття Є. Турек та Ю. К. Савчука [445]. Провівши паралель між інформацією зі статті Я. С. Ісаєвича та наявними у Військовому музеї Стокгольма прапорами – трофеями польсько-шведської війни 1655–1660 рр., автори відмітили їх ідентичність, подали повний опис знамен, зазначили стан збереження та музейну легенду. На сьогодні це найповніша робота присвячена козацьким прапорам, утраченим у боях 1651 р.

Питання пошуку й атрибуції речей Б. Хмельницького в музейних зібраннях світу лягло в основу наукових пошуків Ю. К. Савчука [397; 407]. Особлива увага приділена булаві та прапору з фондів європейських музеїв, які вчений, після різнобічного аналізу та порівнянь, пов'язав з ім'ям гетьмана. З критикою тверджень Савчука виступив Я. Р. Дашкевич [301]. Навівши розгорнуту історичну довідку про вексилологію часів Хмельниччини, проаналізувавши форму полотнища, матеріал його виготовлення і оздоблення вчений дійшов висновку, що це скоріше церковна корогва Хмельницького, а не гетьманський прапор.

Починаючи з 2000-х р. і до сьогодні Ю. К. Савчук [398; 401–406; 408] розробляє проблему втілення у життя прапорової реформи гетьмана К. Розумовського, головним завданням якої було встановлення упорядкованого виготовлення козацьких прапорів. На основі архівних матеріалів автор опублікував відомості про впровадження реформи у восьми із десяти полків Гетьманщини. Окрім детального аналізу розмірів, матеріалів виготовлення, кольорів та іконографічних композицій прапорів, вчений висвітлює процедуру взаємодії між сотенними й полковими адміністраціями та ГВК з цього питання.

Вивченню козацького прапорництва присвятив своє дослідження і В. Панченко [387]. Проте автор лише узагальнив відому інформацію, не подавши ніяких нових матеріалів.

У сучасній українській історіографії знайшла своє відображення і розробка питання розвитку козацької сфрагістики. В. В. Гавриленко, на основі традицій європейської сфрагістики аналізує козацькі печатки та виділяє з них державні [282]. Автор, на відміну від своєї статті 1970-х рр., уже оминає припущення, що слово «копія» та печатка – синоніми. Вчений наполягає на тому, що печатки запорозьких гетьманів, у тому числі ті, якими користувалися Г. Лобода, Г. Василевич, С. Кішка, П. Сагайдачний, М. Дорошенко, як за своїми функціями, так і за зовнішніми ознаками цілком відповідали вимогам державної печатки. Однак ані візування печатками різних типів документів, ані наявність зображення озброєного козака, ані процес виготовлення сфрагістичного клейнода жодним чином не впливали на визначення її політичного та юридичного статусу.

П. М. Сас, всебічно проаналізував збережені відбитки печаток запорозьких козаків 1590-х–1620-х рр. [413]. Вивчаючи розміри, малюнки, а особливо легенди козацьких сфрагістичних пам'яток, автор вказує на їх місцеве виготовлення. У такий спосіб козаки окреслили горизонт етнокультурних цінностей та орієнтацій. Науковець критикує теорію В. В. Гавриленка про наявність у запорожців державної печатки, і вважає її протодержавною. Вчений заперечує існування великої та малої печатки Війська Запорозького, адже за його інформацією слово «копія» означає вищу владу Війська Запорозького і повинно тлумачитись як «Військова влада Війська Запорозького». Однак дослідник не рекомендує використовувати це трактування, а радить користуватися оригінальним терміном – «копія».

Інша ж праця цього автора – «Герб Війська Запорозького: із минулого у сучасне», присвячена ретельній історичній реконструкції герба Війська Запорозького [410]. На основі різноманітних джерел у ній комплексно досліджено зображення печаток 1590-х–1630-х рр., висвітлено особливості козацької геральдики другої половини XVII – XVIII ст. Вивчивши та ретельно

проаналізувавши символіку герба Війська Запорозького: хрест, верхній одяг козака, пояс, взуття, поясний одяг, головний убір, зброю та риси обличчя, – автор навів переконливі докази про місцеве походження сфрагістичного зображення козака з мушкетом. Крім того П. М. Сас довів, що впродовж майже двох століть політико-правового життя козацького герба не було одного і незмінного його зображення, адже не було якогось офіційного стандарту для його створення.

Доволі цікавим з наукової точки зору є доробок О. А. Однороженка [376–378; 503]. Він описав усі відомі йому печатки Війська Запорозького, як Низового, так і Городового, подав короткий аналіз робіт своїх попередників. Дослідник чітко витримав хронологічний підхід у подачі матеріалу, систематизував печатки по персоналіях та легендах, зазначив відмінності між сфрагістичними пам'ятками Гетьманщини та Запорозької Січі, подав реконструкцію зображень печаток і під кожною з них зазначив джерела та літературу їх опублікування. Цінність даного дослідження полягає у введенні в науковий обіг безлічі невідомих раніше іконографічних зображень козацьких печаток останньої третини XVI – XVIII ст. Однороженко також є одним із вітчизняних вчених, який довів, що під час військової реформи 1578 р., польський король Стефан Баторій не надавав козакам печатки, а розміщений в літописі Г. Граб'янки опис національного герба з'явився за гетьмана П. Тетері.

Сфрагістичні пам'ятки козацької доби, що зберігаються у фондах Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського (далі ЧІМ) стали предметом дослідження І. М. Ситого [420–424]. Науковець вивчає процес творення гетьманських печаток в Україні XVII – XVIII ст., аналізує малюнки та написи на гетьманських печатках того періоду, акцентує увагу на поступовій зміні геральдичного оформлення та надання йому більш барокових форм. У ході своїх наукових пошуків вчений констатував, що до третьої чверті XVII ст. козак на державній печатці зображувався у простому одязі, що було проявом рівності та братерства. З посиленням процесу соціального розшарування серед козацтва на цьому клейноді фігурує вже не козак-степовик, а представник старшини у вишуканому вбранні. Лише за часів К. Розумовського державна печатка

Гетьманщини отримала вигляд, який мала у другій половині XVII ст. На відміну від усіх інших дослідників, науковець повніше охарактеризував техніку виготовлення, місце розташування, форму, розміри та характер документів, де вміщена печатка.

Комплексний аналіз козацької артилерії останньої чверті XVII – початку XVIII ст. представлено у виданнях О. Є. Мальченка [364; 365]. На основі збережених артилерійських зразків українського походження автор дослідив процес трансформації гармат у репрезентаційну зброю, виділив основні символічні мотиви, особливості декорування гарматних столів часів гетьмана І. Мазепи. Детальний розгляд збереженого артилерійського парку козацьких полковників дав можливість Мальченку стверджувати, що саме на рубежі XVII – XVIII ст. артилерія в Україні перетворилася на українську артилерію, що ґрунтувалася на власних економічних, технологічних і художніх засадах, мала свій, виписаний місцевими традиціями, образ і виконувала призначену тільки для неї військово-політичну роль. На думку автора гербові гарматні стволи І. Мазепи та К. Розумовського – це репрезентація не вузької провладної аристократичної верстви, а всієї держави в особі гетьмана.

Аналіз семантики тризуба став темою досліджень О. Ф. Белова та Г. І. Шаповалова [265; 266; 267]. Комплексно вивчаючи вказану проблему, науковці долучилися і до тлумачення хреста, як одного з головних геральдичних елементів козацьких прапорів, гармат і особистої гетьманської геральдики.

Таким чином, вітчизняні науковці значно розширили межі вивчення клейнодів українського козацтва. Ґрунтовний аналіз отримали питання розвитку сфрагістики, вексилології та артилерії Війська Запорозького. На відміну від попередніх етапів дослідження зазначеної тематики, сучасні наукові праці вписані у політичну та соціально-економічну історію козацтва.

Сучасна російська наукова література представлена, серед іншого, роботою В. Р. Новосолова [373]. Вивчаючи музейні каталоги Московського Кремля, автор провів детальний аналіз відомих на сьогодні козацьких булав, і намагався ототожнити їх із російськими трофеями, отриманими Меншиковим після угоди з

Левенгауптом у 1708 р. Однак це твердження так і залишилося на рівні гіпотези, адже науковець не спромігся навести якихось історичних джерел чи чітких аргументів, які б підтвердили його тези. Серед загальних робіт з козацької проблематики якісно вирізняється доробок Т. Г. Таїрової-Яковлевої [441; 442]. Як представник модернізаторського напрямку російської історичної науки, вона розглядає клейноди не лише в контексті становлення козацтва як окремого соціального стану, але і як атрибути існування Української держави середини XVII – XVIII ст. Проте роботам вченої притаманні й деякі неточності. Так, дослідниця стверджує, що всі клейноди мали східне походження, а питання повернення державних символів вивезених П. Тетерею до Польщі було вирішено 1669 р. на користь П. Дорошенка.

Серед сучасних польських науковців, що займаються вивченням історії українського козацтва своєю повнотою виділяється праця М. Франза [481]. Особливістю вченого є те, що він досліджує історію козацького війська в контексті європейської та азійської мілітарної системи. Опираючись на значний доробок польської історіографії, автор, розглядаючи військове мистецтво козаків, значну увагу приділив формуванню та розвитку козацької артилерії. Розкриваючи цей процес, науковець стверджує, що всі козацькі досягнення у гарматній справі відбулися завдяки запозиченням від польських вояків. Однак автор, не приділив уваги автохтонній традиції розвитку артилерії, з її особливостями та відмінностями. Кількісний і якісний склад гармат, наявних у козацькому війську в 1648 – 1649 рр. став об'єктом вивчення для В. Кухарського [489]. Залучивши наукові здобутки польських та українських істориків, дослідник проаналізував використання козаками артилерії під час воєнних кампаній 1648 – 1649 рр., і заперечив наявність у Війська Запорозького важких артилерійських стволів. Визначаючи основним джерелом поповнення обороздатності козаків прикордонні фортеці, автор, на жаль, не наводить ані калібру, ані розмірів, ані стилістичного оформлення гармат.

У цілому сучасна історіографія досліджуваної проблеми відрізняється значним розширенням кола питань, що знайшли відображення в науковій

літературі. Відійшовши від застарілих методологічних підходів, вітчизняні вчені розглядають військові атрибути козацтва в контексті його державотворчої діяльності та міжнародних зв'язків із сусідніми державами. Аналізуючи розвиток прапорництва, сфрагістики та артилерії, дослідники, як і в попередні періоди, уникають вивчення еволюції в козацькому середовищі булави, пірнача, бунчука та литаврів. Не розкрито це питання і в іноземних науковців, які попри зміну ідеологічного тла продовжують розглядати козацькі клейноди в контексті розвитку польської чи російської державності.

Отже, проблема формування та еволюції козацької символіки має значне відображення в науковій літературі. Проте, майже за двохсотрічний період вивчення даної проблеми так і не з'явилося комплексної роботи, яка б розкривала всі аспекти становлення на генези атрибутів козацької влади та перетворення їх на державні символи ранньомодерної України. Більшість наявних розробок присвячена конкретним питанням історії козацької сфрагістики, вексилології та артилерії. Поза увагою науковців залишились питання розвитку булави, бунчука, пірнача та литаврів, їх еволюція в ході зовнішньополітичної діяльності українського козацтва. Для заповнення цієї прогалини залучаємо різнопланові неопубліковані й опубліковані джерела, що сприятиме ґрунтовнішому дослідженню місця та ролі козацьких клейнодів у системі державної символіки ранньомодерної України.

1.2. Джерела дослідження

Доволі одностороннє дослідження проблеми свідчить про необхідність залучення широкого кола джерел, які б допомогли розкрити сутність такого явища, як атрибути військово-політичної влади українського козацтва, їхнє місце в суспільно-політичному розвитку України останньої третини XVI – кінця XVIII ст. Комплексне використання різної групи джерел дозволить розглянути об'єкт і предмет дослідження як цілісну систему з їхньою унікальністю формування, особливостями й специфікою розвитку.

За інформаційним наповненням неопубліковані джерела, що розкривають процес еволюції державної символіки на українських землях з козацьким устроєм, поділяються на діловодчі (укази, універсали, доношення, рішення, атестати, компути та інше) і дипломатичні (царські грамоти, інструкції та звіти послів). Вони представлені в низці архівних установ: Центральному державному історичному архіві України м. Київ (далі ЦДІАК), Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі ІР НБУ), Російському державному архіві давніх актів (РДАДА). Речові джерела зберігаються у фондах музеїв України.

Матеріали ЦДІАК, що висвітлюють обрану наукову тему зберігаються у фондах 51 – Генеральна військова канцелярія 1656–1765 рр.; 59 – Київська губернська канцелярія 1709–1781 рр.; 94 – Полтавська полкова канцелярія 1710–1784 рр.; 108 – Чернігівська полкова канцелярія 1706–1781 рр.; 269 – Канцелярія гетьмана Кирила Розумовського 1750–1764 рр.

Найбільше архівних документів віднайдено у фонді 51. Вперше до наукового обігу залучено справи, що сприяли аналізу процесу ремонту й купівлі литаврів для оркестрів Переяславського та Київського полків [20; 21]. Віднайдені матеріали зі справи № 3710 стали основою для вивчення специфіки виготовлення військових литаврів Державної музики, визначення фінансового кошторису цього процесу [44]. Не піддавалися науковому аналізу й архівні справи з інформацією про стан полкової артилерії козацької держави першої чверті XVIII ст. [32; 37]. Залучення зазначених матеріалів дало можливість спростувати твердження О. М. Апанович про обмежену кількість гармат у полкових артилерійських парках зазначеного періоду. Не знайшли висвітлення у науковій літературі й справи пов'язані зі специфікою підготовки майбутніх довбушів, їх грошового забезпечення, виконання основних службових зобов'язань [33, 40, 41, 42, 56, 58, 59, 63].

Всупереч існуванню значного масиву історичних досліджень, присвячених козацькій старшині, в ЦДІАК вдалося віднайти досі неопубліковані матеріали й долучити їх до дослідження. Так, вітчизняні науковці обминули своєю увагою

документи присвячені непрямим обов'язкам генеральних і полкових хорунжих, процесу призначення на посади полкових хорунжих, «сказки» кандидатів на посади [2; 8; 13; 14; 15; 16; 19; 23; 29; 31; 43; 45; 46; 50; 54; 55]. Вперше виявлені джерела дали можливість доповнити й розширити спектр службових зобов'язань генеральних обозних, осавулів, бунчужних [1; 22; 24; 26; 30].

Інші матеріали із фонду 51 ЦДІАК дали можливість примножити наявну інформацію про створення уніфікованого полкового та сотенного козацького прапорництва в другій половині XVIII ст., використання клейнодів під час виборів гетьмана К. Розумовського й кошового отамана Запорозької Січі, вручення інсигній новому полтавському полковнику, виділення коштів на ремонт військових литавр і провіант музикантам [3; 4; 5; 6; 7; 9; 10; 11; 17; 18; 61; 62; 64; 65].

У фонді 108 вдалося віднайти архівну справу, що охарактеризувала ремонт музичних інструментів Чернігівського полкового оркестру. Представлені рапорти, доповіді й ордери за неповних 15 років дали можливість сформулювати уявлення про потреби полкової музики, а також про діяльність її керівника – отамана полкової музики П. Кудріна. Завдяки зазначеним документам стало зрозуміло, що на відміну від інших музичних інструментів, литаври виготовлялися і ремонтувалися місцевими майстрами [69].

Документи фонду 269 сприяли деталізації наявних у науковій літературі матеріалів стосовно жалування клейнодів російськими імператрицями в 1736 й 1743 рр., а також навчання й грошового забезпечення учнів гетьманської надвірної капели – майбутніх довбушів [70; 71].

Джерельну базу дисертаційного дослідження доповнили відомості з ІР НБУ. Віднайдена інформація з ф. 1. – Літературні матеріали, ф. 2 – збірка В. Л. Модзалевського, ф. 8 – Київський університет святого Володимира, сприяла більш глибокому дослідженню використання козацьких клейнодів у церемоніальному та побутовому етикеті гетьманів Д. Апостола й К. Розумовського; функціональних обов'язків генеральної козацької старшини; процесу призначення наказних старшин у другій чверті XVIII ст. [72–81].

Неопубліковані матеріали із фондів РДАДА використовувалися в контексті вивчення українсько-російських взаємовідносин середини XVII – XVIII ст. Найбільше документів, що висвітлюють роль царських представників Д. Велико-Гагіна, Г. Ромодановського й В. Голіцина в проведенні елекційних козацьких рад 1663, 1669, 1672 та 1687 рр., представлено у фондах 124 – Малоросійські справи та 229 – Малоросійський приказ [87; 88; 89; 91; 94; 95; 98]. Знайдені статейні списки та інша документація дали можливість провести детальний аналіз козацьких рад і виборів І. Брюховецького, Д. Многогрішного, І. Самойловича, І. Мазепи. Важливі відомості про процедуру вручення клейнодів новообраним гетьманам істотно поглибили розуміння ролі та ступені впливу царських представників на гетьманські елекційні ради. Ніжинська рада 1663 р. та Коломацька 1687 р. стали втіленням політики інкорпорації російського уряду щодо козацької держави. Архівна справа із ф. 248 – Сенат і його заклади, значно доповнили інформацію про роль центральної російської влади, а особливо О. Меншикова, у процесі підготовки і по суті призначення на гетьманство Д. Апостола у 1727 р. [99; 100].

Вивчення та аналіз віднайденної у фондах РДАДА офіційної кореспонденції гетьманів І. Мазепи й Д. Апостола з московськими монархами дозволило значно краще дослідити залежність виготовлення нових гетьманських прапорів від «царської пресвітлої волі» [97; 100]. А царська грамота від 8 липня 1663 р. дала змогу реконструювати вручення жалуваних клейнодів І. Брюховецькому [94].

Дана робота не була б повною без козацьких клейнодів – експонатів музейних колекцій України [102–138]. Найбільше їх представлено у фондах Національного музею історії України (далі НМІУ), ЧІМ, ЛІМ. Окремі козацькі інсигнії зберігаються в музеях Харкова, Дніпра, Херсона, Черкас, Запоріжжя, Переяслав-Хмельницького та Білої Церкви. Всі збережені до нашого часу булави, бунчуки, гармати, литаври, прапори, пірначі дають змогу наочно проаналізувати основні кольорові гами, сюжетні лінії, техніки виготовлення та оздоблення козацьких клейнодів XVII – XVIII ст. Навіть та невелика кількість інсигній, що дійшли до нашого часу дають можливість простежити їх еволюцію та виділити

основні напрямки оздоблення. Таким чином, стало можливим доповнити та осмислити дані отримані з архівних джерел.

Значно більше матеріалу з історії символіки ранньомодерної України представлено у другій групі джерел – в опублікованих матеріалах. Вони поділяються на декілька груп: 1) документальні джерела (законодавчі акти й офіційні документи; дипломатичні акти); 2) наративні джерела (українські літописи та праці іноземців; щоденники, діаріуші, мемуари; приватна епістолярна документація); 3) іконографічні джерела та музейні каталоги.

Активний розвиток архівної справи в Російській імперії кінця ХІХ – початку ХХ ст. призвів до сплеску публікацій джерел, унаслідок чого в науковий обіг було введено значну частину документів, які сприяли ґрунтовнішому вивченню означеної теми. Найбільше їх міститься в таких виданнях як «Акты Московского государства» [139] «Акты относящиеся к истории Южной и Западной России» [140–152], «Архив Юго-Западной Руси» [154; 155], «Дополнения к тому III-му дворцовых разрядов» [184], «Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов» [207; 208; 209]. Паралельно публікувалися збірки матеріалів польською мовою. Значний масив матеріалу, використаного при написанні дисертаційного дослідження міститься у таких виданнях, як «Akta historyczne do panowania Stefana Batorego króla Polskiego od 03 marca 1578 do 18 kwietnia 1579 r.» («Історичні акти за панування короля Польщі Стефана Баторія від 09 березня 1578 до 18 квітня 1579 р.») [232], «Collectanea z dziejopisów tureckich» («Збірка турецьких літописів») [233], «Księga pamiętnicza» («Книга мемуарів») [240], «Starożytności historyczne polskie» («Польські історичні старожитності») [249], «Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce» («Зібрання історичних пам'яток про давню Польщу») [250; 251], «Źródła dziejowe» («Історичні джерела») [252]. На території Австро-Угорської імперії виходили друком збірки документів «Жерела до історії України-Руси» [185; 186; 187].

Усі ці видання містять велику кількість офіційної кореспонденції російських, польських та турецьких дипломатів зі своїми монархами важливої для

вивчення побутування клейнодів у середовищі українського козацтва, процесу їх виготовлення та вручення різними посольствами у ході становлення турецького, польського та російського зовнішньополітичного вектора діяльності Війська Запорозького. Вказані джерела фіксують не лише згадки про ті чи інші символи козацької влади, але й подають їх стислу характеристику. Зазначені матеріали вміщують і офіційні договори та статті, укладені між українськими гетьманами та російськими чи турецькими володарями, що сприяло вивченню питання поліпідлеглості козацької держави.

Матеріали з «Полного собрания законов Российской империи» та «Бумаг Кабинета Министров императрицы Анны Иоановны» подають інформацію про специфіку українсько-російських відносин, регламентацію виборів нових гетьманів і вручення атрибутів влади козацьким керманічам середини XVII – XVIII ст. [160; 161; 174; 175; 203; 204; 217]. Дана інформація збагачує знання про політику російського уряду щодо українських земель зазначено періоду.

За радянських часів світ побачили численні збірки документів, присвячених історії козацтва в Україні. До них відносяться «Історія України в документах і матеріалах», зокрема 3-й том [191], «Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы» [165; 166; 167], «Документы об освободительной войне украинского народа. 1648–1654 гг.» [183]. В основному, публікації присвячені періоду Хмельниччини, містять інформацію про кольорову гамму та іконографію козацької вексилології, особливості розвитку й поповнення гарматного парку. Окремі документи дали змогу простежити становлення уряду генеральних старшин у козацькій державі середини XVII ст., визначити їх посадові обов'язки.

На сучасному етапі, завдяки дослідницькій діяльності українських вчених відбувається пошук, підготовка та видання документів із польських архівів. Передусім це збірники документів періоду національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького за редакцією професора О. А. Мицика [176; 177]. Чимало опублікованих джерел містять детальну інформацію про козацьку

символіку початкового етапу боротьби та втрачені в битви під Берестечком прапори.

Серед наративних джерел особливу цінність представляють праці О. Гваньїні [170] та Г. де Боплана [159]. Висвітлюючи козацькі походи до Молдавії, Гваньїні визначав основні джерела надходження та поповнення козацької артилерії. Боплан, мандруючи Україною, зафіксував устрій і військову організацію запорожців. У результаті, до нашого часу дійшли відомості про кількісний та якісний склад гармат, що використовувалися козаками у морських походах у першій половині XVII ст.

Значно більше інформації про становлення й розвиток клейнодів містять літописи козацьких канцеляристів Г. Граб'янки [197], С. Величка [162; 163] та Самовидця [198]. Літописи цих авторів подають стислі описи гетьманських печаток, способи їх уживання із зазначенням двох функцій – церемоніальної та практичної, для засвідчення офіційних документів як державного, так і місцевого значення. Загалом же, козацькі канцеляристи породили міф про надання у 1578 р. польським королем Баторієм реєстровому козацтву першого повного комплексу клейнодів. Тому, до інформації з козацьких літописів, що стосується даної теми, необхідно ставитись дуже критично, адже наприклад, згадуючи нібито про козацьку печатку 70-х рр. XVI ст. Граб'янка описав сучасну йому сфрагістичну пам'ятку козацької держави початку XVIII ст.

Серед усього комплексу наративних джерел значною інформативністю з обраної теми відрізняються діаріуші Я. Собеського, Ш. Окольського, С. Освенцима, щоденники П. Халепського, П. Гордона й Д. Крмана.

Перший автор – польський військово-політичний діяч Я. Собеський, зафіксував участь українського козацтва у московському поході королевича Владислава 1617–1618 рр. та Хотинській війні 1621 р. [192; 235]. Його записи містять інформацію про комплекс клейнодів, вручених королевичем козацькому війську на чолі з П. Сагайдачним під Звенигородом у 1618 р. В іншому діаріуші, присвяченому військовій баталії під Хотином 1621 р., Собеський доволі детально описав владну ієрархію козацтва й визначив основні функції кожного з

представників старшини. Ця інформація допомогла простежити генезис урядових інституцій українського козацтва впродовж XVII – XVIII ст.

Домініканський чернець Ш. Окольський був очевидцем придушення селянсько-козацького повстання 1637–1638 рр. [244]. Описуючи битви польсько-шляхетських каральних військ з повстанцями під Кумейками, Лубнами, Говтвою, Окольський подав детальний опис використання козацької символіки під час загальнокозацьких рад і бойових дій. Крім того, занотовуючи відомості про трофеї в польському таборі звернув увагу на козацькі гармати, отримані запорожцями від німецьких цісарів Рудольфа II (1576–1612 рр.) та Фердинанда II Габсбургського (1619–1637 рр.).

Польський мемуарист С. Освенцим у своєму щоденнику відтворив події національно-визвольної війни Б. Хмельницького за період 1650–1651 рр. [245]. Описуючи битву під Берестечком, автор не забув докладно описати польські трофеї – прапори Владислава IV, жалувані козацькому війську в 1647 та 1649 рр. Згодом, вірогідність цієї інформації неодноразово підтверджувалась архівними та іншими писемними джерелами. П. Халебський, який у 1654–1656 рр. разом зі своїм батьком Антіохійським патріархом Макарієм III відвідав Україну, у власних подорожніх записах зафіксував репрезентативну функцію гармат у Чигиринській фортеці та вказав на їх польське походження. Крім того, автор навів сповнених подробиць данні про сюжети вексилології козацької держави середини XVII ст. [224].

Шотландець П. Гордон, перебуваючи на військовій службі у російських царів, неодноразово брав участь у баталіях на території України [171; 172; 173]. У своєму щоденнику, як очевидець подій, подав детальний опис церемонії виборів на гетьманство І. Брюховецького й І. Мазепи, проаналізував артилерійський парк Чигирини 1671 р., вказав на трофейне походження чотирьох великих гармат. Таким чином, щоденник Гордона, одне з не багатьох наративних джерел, в якому міститься інформація про порядок виборів нового гетьмана, піднесення йому атрибутів козацької влади, ролі старшини в цьому процесі.

Д. Крман – учасник українського походу шведського короля Карла XII, битви під Полтавою та подальшого відступу об'єднаної армії до Молдови [196]. Неодноразово описуючи зустрічі українського гетьмана зі шведським королем, автор розкрив функціональне використання клейнодів й підкреслив їх значення як частини державної символіки козацької України початку XVIII ст.

Ряд важливих відомостей про державну символіку Гетьманщини містить щоденник М. Д. Ханенка [179]. Спогади генерального хорунжого зафіксували використання клейнодів і процес їх вручення генеральній та полковій козацькій старшині середини XVIII ст. Таким чином, інформація зі щоденника дає можливість комплексно проаналізувати та доповнити дані з архівів України про побутування клейнодів на території Війська Запорозького Городового в середині XVIII ст.

Епістолярна документація приватного походження, що містить інформацію стосовно обраної наукової теми, представлена «Архивом князя Воронцова» [153], «Листами Івана Мазепи» [199], «Listami Stanisława Żółkiewskiego 1584–1620» («Листами Станіслава Жолкевського 1584–1620») [239], «Pismami do wieku i spraw Jana Sobieskiego» («Листами про часи й панування Яна Собеського») [247]. В перші дві збірки вміщено матеріали стосовно функціональних обов'язків козацької старшини на території Гетьманщини кінця XVII ст., особливості виготовлення в Санкт-Петербурзі символів гетьманської влади для К. Розумовського. Інші дві – містять особисту кореспонденцію польських військово-політичних діячів кінця XVI – XVII ст. Це листування має інформацію про козацькі уряди та вексилологію 90-х р. XVI ст., вручення коронними урядовцями клейнодів гетьману М. Ханенку. Загалом же, вивчення документів епістолярного характеру значно розширило дослідження специфіки взаємозв'язків українського козацтва з сусідніми державами.

Дослідження не було б повним без залучення іконографічних джерел. В першу чергу це портрети українських гетьманів та генеральної старшини. Як представники найвищої влади в козацькій державі вони завжди представлені зі своїм клейнодом. На жаль більшість картин належить до середини XVII –

XVIII ст., але аналіз цих зображень сприяє виявленню основних культурно-мистецьких впливів, особливостей конструкції та видозміни у художньому оформленні булав та пірначів протягом їх побутування в ранньомодерній Україні.

Слід відзначити, що негативно позначилось на долі вивчення державної символіки козацької України, скасування гетьманського уряду 1764 р. та політика деукраїнізації, яку проводив царський уряд. Тому в рамках даного дослідження, особливо цінну групу історичних джерел складають каталоги та описи музейних зібрань Російської імперії: Збройної палати Московського Кремля (далі ЗП МК), Артилерійського музею та Ермітажу Санкт-Петербургу, музею в Царському селі, музею української старовини В. В. Тарновського [193; 194; 205; 206; 225]. Зазначені видання цінні тим, що подають не лише інформацію про козацькі клейноди, більшість з яких до нашого часу не збереглися, а і їх детальний опис. Це дає можливість визначити та проаналізувати основні художні мотиви оздоблення козацьких прапорів, булав та пірначів, виявити вплив на ці процеси іноземних та автохтонних українських культурних традицій. Крім того, в каталогах містяться данні про полкові козацькі знамена, створені в ході прапорничої реформи гетьмана К. Розумовського. Матеріали з музейних каталогів значно доповнюють інформацію про розвиток символічного комплексу козацької України XVIII ст.

До історичних джерел можна віднести і роботи Л. П. Яковлева та О. В. Вісковатова. Цінність даних робіт полягає в залученні архівних матеріалів із фондів ЗП МК та Військового міністерства Російської імперії, значна частина з яких до нашого часу не збереглась. Завідувач відділу зброї ЗП МК, Л. П. Яковлев, на основі втрачених натепер матеріалів з архіву музею, вперше подав детальний опис прапорів козацьких гетьманів Б. Хмельницького та І. Виговського, прапорів «жалуваних» в різні роки московськими царями козацьким полкам. Особлива ж цінність зазначеної праці полягає у відтворенні повної історії створення та музейної легенди прапора 1688 р. виготовлення, що побутував за часів правління І. Самойловича, І. Мазепи, І. Скоропадського, Д. Апостола та корогви 1733 р., що використовувався гетьманом Д. Апостолом та К. Розумовським [230; 231].

Праця російського військового історика О. В. Вісковатова, в основу якої покладено документи з військових архівів, містить єдиний на даний час перелік литаврів подарованих в різні часи українському козацтву російськими монархами, реєстр знамен останньої Запорозької Січі, що у 1788 р. були передані новоутвореному Війську Чорноморських козаків [164].

Отже, джерельна база даного дослідження представлена значною групою письмових (неопублікованих та опублікованих), речових та ілюстративних матеріалів. Комплексний аналіз архівних даних, літописів та щоденників, законодавчих актів, дозволив простежити процес побутування клейнодів у козацькому середовищі, проаналізувати етапи використання козацьких інсигній у державній та військовій символіці. Музейні каталоги та речові джерела із вітчизняних музейних колекцій дали можливість дослідити основні напрямки у зовнішньому оздобленні козацьких атрибутів влади, простежити відповідність мистецьких зображень оригінальним прототипам. Таким чином, весь комплекс використаних джерел дозволив розглянути клейноди українського козацтва як комплекс державної символіки середини XVII – XVIII ст. Крім того, залучення всього масиву історичних документів сприяло виконанню поставленої мети дисертаційного дослідження.

1.3. Теоретико-методологічна основа дослідження

Вивчення символіки, в тому числі й державної, має багату традицію. Базовими для даного дослідження є концептуальні положення про символіку як спосіб переведення культурних та історичних досягнень народу в буттєву надреальність, «ознаменування» наскрізних (в цьому сенсі вічних) цінностей нації. Прикладом цього може виступати державна символіка. Взагалі, символіка – це не просто метафора, це знак, який має безкінечне значення, знак, який занурений у семантичне поле історії та культури народу. Отже, йдеться не просто про минуле, а й про те, що в ньому є вічно теперішнім.

Застосування семіотичного підходу уможливорює погляд на будь-які матеріальні об'єкти, події, явища як на тексти, в яких взаємодіють знакові

системи різних рівнів кодування – побутового, мовного, релігійного, військового, дипломатичного, загальнодержавного тощо. Козацькі клейноди, згідно з цим підходом, постають як кодові системи, які виступають невербальним засобом комунікації, джерелом візуальної інформації та вписуються в семантичне поле державної символіки.

Представник семіотичної школи Ю. М. Лотман зазначав, що символ має подвійне трактування – раціональне та ірраціональне. Якщо в першому випадку символ є знаком, то в другому – накопичувачем пам'яті культури. Тобто символ зберігає всі значення, в яких колись виступав. Пам'ять символу завжди давніша, ніж його несимволічне текстове оточення. Як зазначив М. Ю. Лотман, символ виступає як механізм пам'яті культури, а також: «як послання інших культурних епох (інших культур), як нагадування про стародавні (вічні) основи культури. Єдність основного набору символів й тривалість їх культурного життя значною мірою визначає національні й ареальні кордони культури» [360, с. 147–149].

Таким чином, з точки зору семіотичного підходу, символіку українського козацтва можна розглянути як динамічну модель, в якій виділяються два періоди. Для першого, пов'язаного із ранньою історією козацтва XVI – початку XVII ст., характерне тлумачення булави як символу верховної військової влади старшого, його щасливого проводу над козаками, провадження справедливого судочинства. Бунчук в цей час трактувався як символ військового командування, литаври символізували собою бойову славу, печатка була атрибутом козацької військово-політичної окремішності від інших соціальних станів Речі Посполитої, тоді як хоругва тлумачилась як символ бойових перемог. Другий період, що відносився до революційних подій середини XVII ст. і становлення козацької держави, характеризувався тим, що, перейнявши традиції низового козацтва, городове сприймало комплекс козацьких атрибутів у подвійному значенні – як символи військової звитяги й державотворення на власній території.

Відтак, козацькі клейноди є змістовно та структурно автономними комплексами символів, в яких акумулюється динаміка історичних значень. Символіка клейнодів вписується в знаково-символічне поле української історії й

тих держав, з якими козацтво вибудовувало взаємини. Окрім того, клейноди виступають сукупністю символів, що, акумулювавши історичні реалії українського народу, здатні утримувати культурну пам'ять народу як єдине ціле й запобігати її розпаду.

Для представника герменевтичної школи в семіотичному підході французького філософа П. Рікера символ був: «усілякою структурою значення, де один зміст, прямий, первинний, буквальний, одночасно означав й інший зміст, непрямий, другорядний, алегоричний, який можна зрозуміти лише через перший» [395, с. 57]. Це коло виразів із подвійним змістом передбачає роботу людського мислення над розшифруванням змісту символу, над розкриттям рівнів значення, закладених у буквальному сенсі. Таким чином, владні інсигнії козацтва постають не лише як закодовані багаторівневі семіотичні комплекси, але і як елементи комунікаційної системи українського суспільства на різних етапах його існування. Тому не тільки функціонування клейнодів у семіотичному полі козацтва, але й пов'язані з ними посади набувають значення як структурні елементи комунікаційної системи.

Зокрема, становлення і розвиток державної символіки Гетьманщини середини XVII – XVIII ст. потребує не лише встановлення бунчука як символу найвищої влади, але й аналізу функцій бунчужного як представника козацької старшини, чії обов'язки первісно не відділялися від обов'язків хорунжого, але поступово посада набула власних ознак, посилилася функціями командувача козацькими частинами, надавала можливість входження до генеральної старшини. Так само підхід дозволив розглянути, наприклад, динаміку функціонального навантаження посади довбиша не тільки з сигнально-церемоніальними, але й поліцейськими обов'язками; посаду хорунжого як синтезовану за функціями зі збереження знамен та адміністративних обов'язків, писаря як наближеного до влади службовця, обов'язки якого доповнювалися адміністративними та законодавчими справами.

Отже, герменевтичний метод П. Рікера уможливив розгляд не тільки клейнодів, але й посад, що мали до них відношення, чим дозволив простежити

внутрішні та зовнішні чинники впливу на процес формування та розвитку державної символіки Гетьманщини середини XVII – XVIII ст.

В соціологічній теорії П. Бурд'є походження символу та його формування розглядається в соціальному контексті. Він вивчається як інструмент створення соціальної картини світу й впливу інститутів влади на масову свідомість. За визначенням французького філософа П. Бурд'є: «Символ – це інструмент «соціальної інтеграції» *par excellence*: як інструменти пізнання й комунікації вони сприяють виникненню консенсусу відносно значення соціального світу, консенсусу, який відіграє фундаментальну роль у відтворенні соціального порядку» [274, с. 91].

Інтегруюча роль символу пов'язана з тим, що він не має денотативного значення. Символ звертається до емоційно-чуттєвого досвіду. Клейноди, відтак, постають тим невимовним гаслом, що, окрім реальної загрози фізичного насильства та знищення, зменшення соціальних гарантій, виступало чинником посилення запалу під час ведення бойових дій, слугувало гарантом прийняття командуванням правильних рішень, надихало на перемогу. Тобто до безпосереднього значення, закріпленого за кожним з клейнодів, метод додав опосередковане, яке об'єднало атрибути козацької влади в цілісну систему, яка апелює до психологічних чинників поведінки.

Також важливим елементом теорії П. Бурд'є виступає ствердження влади на рівні символів. Саме така позиція дозволила розглянути клейноди та посадовців, що їх охороняли, як цілісну владну структуру, представники якої здійснювали керівництво та приймали закони, а клейноди вказували на легітимність цих дій.

Таким чином, соціологічний метод П. Бурд'є в рамках семіотичного підходу дав змогу дослідити не тільки семіотичне навантаження клейнодів, але й узагальнити в цілісну знаково-семіотичну систему козацькі інсигнії з їх символічним значенням, а також владні посади з їх функціональним навантаженням.

Залучення семіотичного підходу, відтак, дало змогу розглянути клейноди українського козацтва як багаторівневу символічну структуру, сформувати

уявлення про них з урахуванням особливостей посад, які мали відношення до окремих символів, а також соціально-політичної та військової активності козацтва як інтегрованої знаково-символічної системи.

Загальнонаукова методологія формулює принципи наукової діяльності, описує й обґрунтовує їх. Методологічною основою даного дисертаційного дослідження є принципи наукової об'єктивності, історизму, системності й комплексного вивчення проблеми. Від правильного розуміння цих принципів залежить аргументування використання того чи іншого підходу в дослідженні.

Принцип об'єктивності зобов'язує розглядати конкретні події і явища у свій їхній складності, багатогранності й суперечливості, спиратися на сукупність позитивних і негативних фактів у їхньому істинному змісті, незалежно від того подобаються вони комусь чи ні. Наукова об'єктивність зобов'язує використовувати лише достовірну інформацію, висвітлювати процеси минулого в динаміці, незавершеними, такими якими вони були на той час, коли їхні наслідки ще були невідомими й не отримали пізніших суб'єктивних оцінок [324, с. 185]. Застосування цього принципу дало змогу показати реальні процеси становлення символічного комплексу українського козацтва, його перетворення на державні символи тієї території України на яку розповсюджувався козацький устрій згідно з архівними документами і свідченнями очевидців зазначеного хронологічного періоду.

Принцип історизму є одним із критеріїв наукової об'єктивності, який передбачає розгляд становлення і розвитку явища в органічному зв'язку з умовами, що його породили. Сутність принципу історизму розкривається через аналіз його змісту, характеристику методів та інших пізнавальних процедур і через з'ясування його значення в науковому пізнанні. Застосування цього принципу вимагає залучення значного фактологічного матеріалу і надає можливість вивчати об'єкт у широкому історичному контексті, розкривати механізми і закономірності історичного процесу, показувати, як під впливом певних умов і факторів відбувається перевтілення одного явища в інше. Часова характеристика, як одна з найважливіших якостей принципу історизму, не

вичерпує його сутності, оскільки важливо не лише порівняти характеристики явища в різні часи, а й виявити умови й внутрішні джерела розвитку, розкрити закономірності й перспективи історичного процесу [361, с. 312]. Використання цього принципу дало змогу простежити конкретно-історичні умови формування та розвитку державної символіки та посад відповідальних за її збереження у діалектичній єдності, зафіксувати еволюцію цих процесів протягом зазначених часових рамок.

Метою і завданням системного підходу є дослідження певних об'єктів як складних систем. Методологічна специфіка системного підходу полягає в тому, що метою дослідження є вивчення закономірностей та механізмів утворення складного об'єкта з певних складових. При цьому особлива увага звертається на різноманіття внутрішніх і зовнішніх зв'язків системи, на процес об'єднання основних понять у єдину теоретичну картину, що дає змогу виявити сутність цілісності системи. Застосування цього принципу дозволило представити вручення українському козацтву клейнодів від представників австрійського, польського, російського та турецького монарших домів як складову частину зовнішньополітичної діяльності козацтва XVI – XVIII ст. Детальний аналіз булави, пірнача, бунчука, печатки, прапорів та литаврів подається як цілісна система державної символіки українського козацтва. Дослідження генези посад осавула, обозного, писаря, хорунжого, бунчужного та довбиша розглянуто як елемент комплексної системи становлення й розвитку старшинської влади в Україні XVI – XVIII ст. Таким чином лише комплексний аналіз зазначених компонентів і врахування взаємодії між ними дали можливість якісно дослідити вибрану тему.

Необхідність залучення принципу комплексного вивчення проблеми полягає у комплексному і всебічному аналізі історичного явища на основі виявленої інформації з різноманітних історичних джерел та літератури. Ідея комплексного підходу в будь-якому історичному дослідженні полягає в широкому і методологічно вивіреному використанні даних історичної науки у поєднанні з матеріалами інших соціально-гуманітарних наук. Саме комплексний

історіографічний аналіз дав можливість підкреслити особливу цінність деяких історичних, сфрагістичних, вексилологічних праць, звернути увагу на неправильні твердження в роботах попередників. Крім того, комплексне вивчення наявних та доступних джерел виявило проблему залучення офіційних документів для підтвердження жалування клейнодів українському козацтву тими чи іншими іноземними монархами, їх заміни на нові в разі необхідності. Однак використання комплексного підходу щодо досліджуваної теми сприяло введенню в науковий обіг раніше невідомих та мало досліджених архівних матеріалів щодо становлення та розвитку символіки ранньомодерної Української держави.

Важливою частиною теоретико-методологічної основи дисертаційного дослідження став принцип багатофакторності, який передбачає вивчення усього спектру об'єктивних і суб'єктивних чинників, що впливають на історичні процеси, явища, події. Завдяки його дотриманню автору, зокрема, вдалося: простежити певну взаємозалежність жалування іноземними володарями українському козацтву клейнодів від тогочасних геополітичних процесів, а саме: їх причинно-наслідковий характер, вплив даного фактору на переосмислення ролі козацтва у міжнародній політиці польського, турецького та російського урядів, визначити прояв цієї тенденції на розвиток української державної символіки середини XVII – XVIII ст.

Хронологічно-проблемний принцип дав можливість розглянути події та явища відповідно до їх проблематики у послідовно-хронологічному порядку. Дотримання цього принципу сприяло розподілу теми на ряд проблем, кожна з яких розглядалась у хронологічній послідовності історичних фактів і розкрила складові компоненти дослідження. Серед основних порушених проблем, які були розглянуті за допомогою даного принципу, необхідно виділити наступні: генеза відносин українського козацтва із представниками сусідніх держав, вплив іноземної та автохтонної символічної традиції на розвиток комплексу козацьких клейнодів, становлення та трансформація інституту старшин, відповідальних за охорону і збереження атрибутів козацької влади.

Правильний вибір наукових підходів і принципів на початку дослідження дозволив підготувати підґрунтя для застосування необхідних для розкриття заявленої теми методів. Саме завдяки методам вчені отримують нове знання і уточнюють існуючі уявлення про події. У ході наукового дослідження, на прикладі символіки українського козацтва XVI – XVIII ст., було здійснено спробу провести неупереджений історико-конкретний аналіз становлення державної символіки ранньомодерної України. Задля досягнення цієї мети використовувалися як загальнонаукові так і конкретно-наукові методи дослідження.

Важливе значення для розкриття даного дослідження, в основу якого покладено системний підхід, мають методи аналізу і синтезу. Аналіз – це метод пізнання, за допомогою якого предмет, що вивчається, розподіляється на складові частини, які вивчаються окремо як частини єдиного цілого. У аналітичному дослідженні окремі частини можна порівнювати між собою, виокремлювати випадкове від необхідного, виявляти взаємозв'язки та форми взаємодії частин, встановлювати ієрархічну структуру. Синтез – це метод сполучення складових елементів об'єктів, що вивчаються, в єдине ціле [324, с. 243]. За допомогою цього метода виникає можливість створювати нові процеси та явища. У науковій діяльності методи аналізу та синтезу доповнюють один одного. Застосування методу аналізу дозволило виділити окремі аспекти військово-політичного співробітництва козацтва із правителями сусідніх держав, вивчити вплив міжнародних контактів на розвиток символічного комплексу козацтва та розширення функціональних обов'язків старшини. Використання методу синтезу допомогло побудувати цілісну картину становлення й генези державної символіки ранньомодерної України в контексті зовнішньо- та внутрішньополітичного розвитку козацтва у визначений хронологічний період.

Метод індукції передбачає перехід від знання окремих фактів до знання й аналізу загальних відомостей. В представленому дослідженні метод індукції використовувався під час аналізу інформації про клейноди – окремі музейні

раритети, що у свою чергу дозволило підсумувати загальні тенденції розвитку козацької символіки протягом зазначеного часового проміжку.

Аналіз джерельної бази було виконано на основі системно-структурного, проблемно-хронологічного й компаративного методів. Зокрема, джерела було структуризовано, згідно з їх видів та походження. Висвітлення кожного виду джерел проведено завдяки проблемно-хронологічному методу. Це було необхідним, адже джерельна база проблем, що складають обрану наукову тему є досить різноманітна. Порівняльний метод залучений при розгляді таких документів як діаріуші, літописи, щоденники українського, польського, турецького та російського походження.

Історіографічний огляд здійснено завдяки проблемно-хронологічному методу, що дало змогу дослідити генезу кожної з проблем, що входять в рамки наукового дослідження. Для написання основних розділів роботи автор послуговувався системно-структурним та проблемно-хронологічним методами, завдяки яким було досягнуто структурної чіткості дисертаційного дослідження. Проблемно-хронологічний метод надав змогу розглянути формування державної символіки ранньомодерної України як складову частину зовнішньої та внутрішньої політики козацтва XVI – XVIII ст.

Історико-порівняльний метод – один із найбільш вживаних методів у роботі історика. Можливість і необхідність використання саме цього методу обумовлена характером об'єкту пізнання – історичної дійсності як єднання загального, що повторюється й індивідуального, унікального в будь-яких явищах і процесах. Завдяки історико-порівняльному методу було проведено компаративістський аналіз турецького, польського та російського векторів зовнішньополітичної діяльності українського козацтва, виявлено схожість та відмінність у зовнішньому оформленні булав, бунчуків, прапорів, печаток і литаврів Війська Запорозького Низового та Городового; підкреслено подібності й розбіжності в розвитку урядницьких посад, відповідальних за збереження клейнодів на Січі та Гетьманщині. Попри зовнішню подібність символічного комплексу низовців та Війська Запорозького, їх клейноди мають певну відмінність, що проявилось у

геральдичному оформленні, кольоровій гаммі, написі легенд та розмірах. Незважаючи на спільні витoki, неоднаково в козацькому середовищі розвивалися і посади осавула, обозного, писаря, бунчужного, хорунжого й довбуша. Історико-порівняльний метод дав можливість виявити та проаналізувати всі ці відмінності.

Історико-системний метод, як частина системного підходу, сприяв комплексному розгляду клейнодів як цілісної символічної системи. Булаву, пірнач, бунчук, прапор, печатку й литаври проаналізовано як зі структурної, так і з функціональної сторони. За допомогою історико-системного методу систему урядовців українського козацтва розібрано на окремі складові елементи й розглянуто їх функціональні обов'язки. В результаті виявлено, що як в середовищі Війська Запорозького Низового, так і у Війська Запорозького Городового відбулося значне розширення посадових зобов'язань зазначених урядовців. Незважаючи на відмінності в політичному розвитку ці зміни вказують на певну аналогію в розвитку обох козацьких спільнот.

Таким чином, використані наукові підходи та методи сприяли комплексному та багатогранному дослідженню як окремих складових дисертаційного дослідження, так і обраної теми в цілому.

Отже, аналіз теоретико-методологічної бази дослідження засвідчив, що проблема еволюції державної символіки ранньомодерної України, на територію якої розповсюджувався козацький устрій, не знайшла свого комплексного вивчення. Історіографічні дослідження відзначаються дещо однобоким висвітленням проблеми. Не зважаючи на різні методологічні принципи і підходи, головна увага вчених зосереджена на питанні становлення і розвитку козацької сфрагістики та вексилології. Лише поодинокі праці присвячені артилерії, як невід'ємній частині символічного комплексу Війська Запорозького. Аналіз наукового доробку виявив і географічно-хронологічну диспропорційність козакознавчих студій. Всі роботи зосереджені на атрибутах влади Запорозької Січі та Лівобережного Гетьмана. Поза увагою дослідників залишився

символічний комплекс козацької держави Правобережної України. Не отримали окремого наукового вивчення і такі клейноди, як булава, пірнач, бунчук та литаври, що ще раз підкреслює актуальність даної дисертаційної роботи.

Залучена джерельна база дала можливість заповнити наявні лакуни. Використання неопублікованих та різних груп опублікованих матеріалів сприяло пошуку нової, доповненню та переосмисленню вже наявної інформації про шляхи становлення й еволюцію розвитку владних інсигній українського козацтва. Речові матеріали з музейних колекцій значно розширили джерельну базу представленої роботи. Їх візуальне опрацювання сформувало осмислення основних мистецьких напрямків та технік виготовлення козацьких клейнодів XVII – XVIII ст.

Для висвітлення широкого кола питань пов'язаних з еволюцією державної символіки ранньомодерної України методологічною основою дисертаційного дослідження стали принципи багатофакторності, об'єктивності, історизму, системності й комплексності. Загальнонаукові та спеціально-історичні методи дозволили всебічно розглянути головні етапи формування атрибутів козацької влади та виявити специфіку кожного з них.

Розділ 2. ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ СИМВОЛІКИ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

2.1. Відносини із Річчю Посполитою

Формування козацтва як окремого соціального прошарку Польсько–Литовської держави нерозривно пов'язане з її військово-політичною історією. Королівська влада намагалася використати козацьку енергію для вирішення власних геополітичних завдань. Першою війною, до якої козацтво було офіційно залучено державою, стала Лівонська 1558–1581 рр. Її початок виявив усю недосконалість збройних формувань Великого князівства Литовського. Військова повинність князів, панів і шляхти була неефективною й уряд пішов на широке залучення добровольців із ненобілітованих верств населення. У листопаді 1561 р. великий князь Сигізмунд Август розіслав до прикордонних з Московською державою замків спеціальні листи, із закликом до старост вербувати за грошову винагороду «людей служивих козаків» [355, с. 57–58]. Ці документи започаткували регулярне залучення козаків до державної служби, що отримало офіційне оформлення в грамотах Сигізмунда II Августа від 1568 та 1572 рр.

Новий етап взаємодії козаків з польською владою пов'язаний з ім'ям Стефана Баторія. Вирішення данцінгського питання дозволило королю звернутися до зовнішньополітичних проблем. Позачерговий січневий сейм у Варшаві прийняв рішення поновити в 1578 р. війну з Москвою й відвоювати зайняту її військами територію Литви й Лівонії. Отримавши підтримку правителів Швеції, Бранденбургу, Німеччини та Угорщини, Баторій заручився нейтралітетом кримського хана у майбутній війні з росіянами. У середині Польської держави, заради реалізації цього плану відбулась реформа збройних сил. Мобілізаційні заходи короля передбачали і набір реєстрового козацького полку.

Впорядкування козацтва було необхідним для забезпечення миру на татарському прикордонні, і навіть хан пропонував нейтралізувати козаків саме в такий спосіб [356, с. 82]. 27 липня у спеціальному універсалі польський монарх запропонував козакам долучитися до воєнної кампанії проти Москви, що мало

примножити їх славу і пожитки. Правове підґрунтя козацького найму закріпилося «Постановою про низовців» («Postanowienie z Niżowcy») від 16 вересня 1578 р., в якій було конкретизовано умови державної служби [232, s. 336–338]. Згідно із підскарбними книгами, козацькому загону в листопаді було відправлено прапор роботи живописця Зібальда, на знак приналежності до польської армії [252, s. 218]. Через відсутність аналогічних документів часів Сигізмунда II Августа, «постанова» стала основним документом при посиленні на походження прав та вольностей Війська Запорозького. У суспільно-політичних джерелах і літературі XVII – XVIII ст. переважала думка, що Баторій 1578 р. надав не лише прапор, але й інші клейноди: булаву, бунчук, литаври й печатку. Проте, науковці, проаналізувавши наявні джерела, все ж таки акцентують увагу на тому, що тогочасним символом належності козацтва до війська Польсько–Литовської держави був лише прапор [297, с. 155; 376, с. 32–33; 436, с. 74].

Збройне протистояння Корони Польської з Московським царством закінчилося перемогою і змінило баланс сил у південно-східній частині європейського континенту на користь останньої аж до середини XVII ст. Саме ця польсько-московська війна закріпила традиції участі українського козацтва у війнах королівства.

На початку XVII ст. розпочався новий військовий конфлікт між Варшавою та Москвою, що мав подвійну мету: з одного боку, польська сторона заявила свої претензії на російський престол, з іншого – намагалася повернути контроль над Смоленщиною та Сіверщиною. Залучення козацтва до бойових дій, що відзначилося врученням клейнодів від імені польського короля, відбулося в ході московської експедиції королевича Владислава 1618 р. Після невдалих спроб укласти мирний договір з російським урядом, оточення Сигізмунда III вирішило розпочати нову воєнну кампанію. На вальному сеймі 1616 р. було прийнято рішення про мобілізацію десятитисячної армії. Для заохочування запорожців виділялося 20 тис. злотих [297, с. 374]. Такі дії урядовців, по-перше, підсилювали обороноздатність коронної армії, а по-друге, були пов'язані із загрозою початку польсько-турецької війни через морські походи низовців, що могло зашкодити

походу королевича. Передбачалося залучити козаків на південному рубежі польсько-російського кордону, в той час як Річ Посполита мала наступати із заходу. Однак, участь козаків у воєнних діях кінця 1616 – лютого 1617 рр. обмежилась лише облогою Путивля та взяттям Оскола.

Поновлення переговорів про участь низовців у московській кампанії Владислава відбулося не раніше березня 1618 р. За свідченнями Я. Чаплінського, 19 березня запорозькі представники зустрілися з королевичем у Вязьмі та пообіцяли йому підтримку військом [182, с. 121]. Остаточне рішення було прийнято у червні на козацьких радах над р. Россю. Для затвердження вступу на державну службу козаків потрібен: «... був би тільки наказ короля його милості та Речі Посполитої дозвіл, просячи при тому хоругву і булаву від короля...» [235, s. 142]. Аналізуючи процес долучення козацтва до російської експедиції королевича, Д. І. Яворницький, а пізніше і С. І. Комарницький стверджували, що запорожці отримали від уряду булаву, бунчук, печатку й прапор [325, с. 40; 469, с. 41–42]. Однак сучасні вчені, як свого часу і М. С. Грушевський, встановили, що цей символічний акт відбувся у жовтні 1618 р. під Москвою [297, с. 376; 411, с. 363; 491, s. 147].

Виступивши у похід, П. Сагайдачний з військом, вже у серпні – вересні 1618 р., взяло контроль над Рязанськими й Воронежськими землями. Переправа 17 вересня на лівий берег р. Оки відкрила запорожцям шлях на Москву. 28 вересня до королевича Владислава прибули козацькі представники М. Дорошенко та Б. Конша з повідомленням про готовність армії приєднатися до війська Речі Посполитої. Зважаючи на те, що, як і в грудні 1617 р., в коронній армії знову постала проблема фінансування та забезпечення жовнірів, звістка про наближення багатотисячного козацького війська сприйнялась з неабиякою радістю [411, с. 363–364]. Польська сторона задовольнила прохання запорожців і надала від імені Владислава корогву, литаври й булаву. У козацький табір ці інсигнії доручалося доставити мстислаському войському Я. Мадалінському, який паралельно мав вивідати плани Сагайдачного щодо облоги Москви [491, s. 147].

Результатом штурму російської столиці стало підписання 11 грудня 1618 р. Деулінського перемир'я.

Намагання царського уряду повернути під свій контроль Смоленські, Чернігівські та Новгород-Сіверські землі, вилилось у нове збройне протистояння між монархіями. Антигабсбурзька коаліція, а особливо Швеція, що в рамках Тридцятилітньої війни боролася з Польщею за Лівонію, Курляндію, Королівську Пруссію, докладала зусиль для отримання підтримки від Московської держави. Розпочалася активна підготовка до військової акції. Восени того ж року уряд Сигізмунда III вжив мобілізаційних заходів щодо залучення козацтва до оборони Сіверщини. Як повідомляли в Кремль путивльські воєводи у жовтні-листопаді 1631 р.: «...король і гетьман Конецпольський піде на твої государеві міста війною, не чекаючи твоїх государевих людей у литовській землі... Король надіслав до гетьмана Кулаги прапор, литаври й булаву, і наказав йому з черкасами бути напоготові» [139, с. 328, 347]. Вже в лютому 1633 р. козаки розпочали активну підготовку до воєнної кампанії, і протягом 1633–1634 рр. зробили внесок в облогу Смоленська, Дорогобужа й похід коронної армії під Вязьму [490, с. 215–217]. Результатом цієї виправи став підписаний 14 червня 1634 р. Поляновський мир, який підтверджував міждержавні кордони станом на 1618 р. Тобто, Чернігово-Сіверщина й Смоленщина закріплювалися за Річчю Посполитою.

Інколи козаки для підтвердження своєї військової служби Варшаві самі вимагали надати прапор та інші відзнаки. Досить відверто вони писали про це польським урядовцям у вересні – жовтні 1637 р. : «... що не маємо знаку його королівської милості, тобто хоругви, булави та бубнів, тоді сором нам під ганчір'ям ходити... щоб нам названі вище знаки були надані, то й за предків наших бувало й завжди, коли указ на послугу його королівській милості був, були нам знаки дані...» [237, с. 410, 413]. Крім того, для козацького загалу офіційне надання прапора виступало своєрідним символом узаконеного визнання їх структури на чолі з гетьманом. Ю. С. Фігурний, посилаючись на М. С. Грушевського, стверджує, що намагання Павлюка отримати клейноди від монарха Речі Посполитої мало більш прагматичний характер. У такий спосіб він

вимагав від влади офіційного визнання на посаді старшого Війська Запорозького [450, с. 30]. Хоча очевидець подій під Кумейками Ш. Окольський зазначав, що П. Бут: «... бажав, якщо буде нагода, послужити королю і Речі Посполитій, але додав він, для цього необхідно буде одержати від уряду прапори та бубни» [244, с. 151]. Саме на таке трактування запорожцями клейнодів вказував і коронний гетьман С. Конєцпольський: «...про знаки, бубни, послі не важко його королівської милості, але їх вимагати в пана підданим річ непристойна і взагалі шкідлива; хто ж монарху і своєму панові право пише, хто йому буде наказувати» [237, с. 428].

Проте підтримка козацтва була необхідна Короні Польській для вирішення протиріч із південними сусідами – Високою Портою та її васалом Кримським ханством. Мирні договори 1621 та 1633 р. передбачали виплату польською стороною щорічних «упоминок» кримському хану [492, с. 121]. Однак хронічна нестача коштів і затримка цих виплат призвели до загострення двосторонніх відносин на початку 40-х рр. XVII ст. Масові татарські вторгнення в Україну стали головним аргументом короля Владислав IV у питанні підготовки до війни з Кримом та його сюзереном. Отримавши на сеймі відмову, монарх розпочав реалізацію плану, спрямованого на провокацію виступу Орди.

У морських рейдах запорожців була зацікавлена і Венеціанська республіка, що розпочала Кандійську війну і шукала союзників у боротьбі з Туреччиною. Наприкінці серпня 1645 р. до Варшави прибув офіційний представник дожа Франческа Єрідзо із пропозицією надати кошти для організації походу козаків на терени Османської імперії [479, с. 49]. Проте лише у січні 1646 р. це питання урегулювалося остаточно. Почалася підготовка до нового польсько-турецького протистояння. Через свою довірену особу, ломжинського старосту І. Радзейовського, монарх Польсько–Литовської держави викликав до столиці представників козацької старшини – військових осавулів І. Барабаша та І. Караїмовича, полкових осавулів М. Несторенка, Р. Пешту і Я. Клиша, чигиринського сотника Б. Хмельницького.

У ніч на 20 квітня відбулася зустріч, на якій козаки отримали від короля привілеї на спорудження флотилії, збільшення реєстру й початку нової морської виправи у Чорне море. Оскільки жодного дозволу сейму володар Речі Посполитої на це не мав, документи були скріплені його особистою печаткою [335, с. 49].

Аналіз зазначеної зустрічі знайшов своє відображення в історичній літературі. Так, польські історики В. Чермяк і Л. Кубала стверджували, що ця подія відбулася в такій секретності, що про неї не знав ні канцлер Осоллінський, ні іноземні послы. Прийняті ж на ній рішення необхідно було тримати в таємниці до офіційного оголошення війни Османам. Головну аргументацію своєї тези вчені вбачали у необнародуванні монарших листів і їх ретельному зберіганні козацькими старшими від сторонніх очей [479, s. 111–112; 488, s. 188]. Інший науковець, Ф. Равіта–Гавронський взагалі поставив цю зустріч під великий сумнів, і вважав її політичним домислом, яким дуже вдало для власного зиску користувався Хмельницький. Обґрунтуванням цього твердження виступала вказівка на те, що про королівські привілеї відсутня будь-яка згадка в сучасних джерелах, а вся інформація про надані гроші й листи походила від самих козаків [495, s. 117–118].

Сучасні ж науковці, опрацювавши наявні архівні матеріали, дійшли зовсім іншої думки. Так, Я. Качмарик зауважив, що чутки про войовничі настрої короля почали ширитися Варшавою майже одразу після прибуття козацької делегації [487, s. 30]. Б. М. Флоря, за допомогою відомостей з РДАДА, доповнив дане питання. За повідомленням російського гінця І. Плакідіна, служилих людей Є. Вишневецького, отамана Д. Васильєва та козаків, що приїхали в Лихвин із Переяслава, запорожці отримали від польського монарха наказ готуватися до морського походу [452, с. 87].

Тогочасні джерела не містять інформації про реалізацію цього походу, адже король зустрів шалену опозицію своїм антитурецьким планам серед можновладців. 25 жовтня 1646 р. учасники вального сейму навідріз відмовились підтримати монарха, вимагали розпустити на вербоване військо, а вразі відмови погрожували повстанням [477, s. 369–370]. Проте Владислав не відмовився від свого плану. У серпні 1647 р. коронний канцлер Є. Осоллінський разом із

цехановським чесником С. Любовицьким поїхав в Україну. Офіційною метою візиту була перевірка стану прикордонних українських фортець. Але насправді – підбурити козаків до нападу на турецькі володіння, що мало викликати відповідну реакцію султана, і таким чином змусити коронну армію до оборонної війни [488, s. 260]. Єдине документальне свідчення про цю мандрівку подав хроніст С. Грондський, який зазначав, що для заохочення запорожців до морської виправи канцлер вручив Хмельницькому булаву, прапор і титул козацького гетьмана [236, s. 39, 50]. Польські вчені поставили під сумнів цю подію, адже на той час Хмельницький був лише чигиринським сотником і не належав до вищих ешелонів козацької влади. А в тогочасній свідомості представників Речі Посполитої булава і хоругва були не лише знаками гетьманського достоїнства, але й символом офіційного визнання титулу зі сторони коронного уряду [487, s. 36; 495, s. 136]. Однак сучасник битви під Берестечком 1651 р. С. Освенцим серед трофеїв кварцяного війська називав і корогву Владислава [245, s. 354]. Скоріше за все Хмельницький був присутній на зустрічі Осолінського з козацькою старшиною, а з початком визвольної боротьби використовував подаровані польською стороною клейноди як підтвердження «прав і вольностей Війська Запорозького».

Значно інформаційнішим є посольство брацлавського воєводи А. Кисіля до гетьмана Хмельницького у лютому 1649 р. Урядовці об'єднаного королівства пішли на перемир'я через низку причин. По-перше, бойові дії 1648 р. розкрили значні проблеми в обороноздатності держави й гостро поставили питання про необхідність набору нової армії. По-друге, існування реальної загрози татарського вторгнення до Речі Посполитої активізувало діяльність поміркованого угруповання польської шляхти, яке розвивало тезу про необхідність залучення козацтва до спільної боротьби проти Кримського ханства. По-третє, початок соляного бунту в Московській державі і яничарський переворот у Високій Порті не давали можливості Польщі заручитися їх підтримкою у боротьбі проти козацтва.

Виснаження армії Хмельницького після військової кампанії весни – літа 1648 р., втрати від епідемії дизентерії, непідготовленість українського війська до

боїв у зимовий період значною мірою вплинули на рішення гетьмана про підготовку до мирних перемовин. Частина татар, отримавши багату здобич після битв під Жовтими Водами, Корсунем та Пилявцями намагалася повернутися додому.

Таким чином, початок українсько-польських переговорів був зумовлений конкретними історичними умовами й, як показав подальший розвиток подій, став певним маневром в діях обох сторін. 19 лютого 1649 р. до Переяслава прибула комісія у складі брацлавського воєводи А. Кисіля, київського каштеляна М. Бжозовського, Новгород-сіверського хорунжого М. Кисіля, львівського підкоморія В. М'ясківського, брацлавського підчашого Я. Зелінського й двох королівських секретарів. На думку польського історика Я. Качмарчика такий склад посольства був не випадковим, адже: «всі вони вірили в можливість порозуміння з Хмельницьким... і що цим разом вогонь на Україні вдасться погасити остаточно» [487, s. 96].

Зважаючи на те, що до Києва польську делегацію не пустили, переговори почалися в Переяславі. Щоб задобрити козацького гетьмана, вже 20 лютого йому від імені новообраного короля вручили булаву й корогву. А. Кисіль у своїй промові підкреслив, що Хмельницький дістав «...наскільки великі дари, яких він бажав і сьогодні отримав від короля. Прощення всіх його попередніх справ і вчинків, свободу давньої грецької віри, збільшення реєстрового війська, відновлення попередніх прав і свобод запорозьких, нарешті – командування військом» [368, с. 77]. Самовидець зазначав, що посольство вручило гетьману ще й бунчук, бубни (литаври) та знаки військові [198, с. 56]. Г. Граб'янка серед подарунків короля також згадував бунчук [197, с. 43]. Однак учасник того представництва, львівський підкоморій В. М'ясківський у своєму щоденнику вказував лише булаву і корогву. Та й сам Хмельницький у листі до Яна II Казимира від 15 серпня 1649 р. дякував лише за ці клейноди [240, s. 372, 432]. Таким чином козацькі канцеляристи описуючи дану подію, подавали ті клейноди, які зі становленням Гетьманщини стали офіційними державними символами й атрибутами легітимності козацьких керманичів.

Аналіз документів із польських архівосховищ дав можливість Ю. А. Мицику зазначити, що польську булаву Б. Хмельницький вручив своєму сину Тимошу перед молдавським походом. Саме з цим клейнодом старший гетьманський нащадок вступив на чолі 3-тисячного загону до Ясс 28 серпня 1652 р. Як вважає науковець, цим жестом Хмельницький підкреслював намір зробити найвищу козацьку посаду спадковою і ясно вказав на Тиміша, як на свого спадкоємця [370, с. 10].

Скоріше за все, після його смерті у 1653 р., польська булава повернулася до козацької скарбниці. Теоретично, цим атрибутом повинен був користуватися І. Виговський після укладання Гадяцької угоди 1658 р. Відомостей про те, що король обдарував нового підданого владними інсигніями на даний момент віднайти не вдалось. Під тиском політичних обставин на козацькій раді під Германівкою 11 вересня 1659 р. Виговський передав булаву й бунчук Ю. Хмельницькому з вимогою подальшого служіння Війська Запорозького монарху Польської корони [240, с. 378]. Однак вже через місяць козацтво змушене було присягнути на вірність московському царю.

Початок 60-х рр. XVII ст. охарактеризував собою закінчення польсько-шведської та російсько-шведської війни. Підписання Валієсарського перемир'я 1658 р. й Олівського миру 1660 р. дало можливість як Московській державі, так і Речі Посполитій зосередити свої зусилля на боротьбі за Україну. Заручившись підтримкою Бахчисарая та Стамбула, Варшава розпочала військове протистояння з Москвою, що 14 жовтня 1660 р. закінчилося перемогою польської армії під Слободищами. 17 жовтня відбулося підписання Чуднівського трактату, за яким відновлювалися взаємовідносини Війська Запорозького з Польською Короною та розривався його союз із російською державою. Для офіційного затвердження українсько-польського договору, 21 жовтня на раді у Корсуні чернігівський воєвода С. Беневський вручив від імені Яна II Казимира булаву гетьману Ю. Хмельницькому й обозному Носачу [209, с. 41].

Укладення Слободищенського миру українське суспільство сприйняло не однозначно. Антигетьманські й антипольські настрої населення спричинили

зречення булави Ю. Хмельницьким. 1–2 січня 1663 р. на Чигиринській раді новим керманічем козацької держави обрали П. Тетерю.

Досліджуючи це питання, Т. В. Чухліб, опираючись на офіційну кореспонденцію Тетері й уряду Яна II Казимира, висловив тезу, що такий вибір був не випадковим, а заздалегідь підготовленим центральною польською владою [459, с. 44]. В. В. Газін, навпаки, зазначав, що підтримка Варшави та Криму була другорядною. Головним чинником, що допоміг Тетері досягти гетьманства, була підтримка більшості правобережних козаків його ідеї ліквідації розколу козацької України [284, с. 66]. Про непоінформованість польських урядовців щодо елекційної ради свідчать і листи гетьмана до короля від 22 січня та 16 лютого 1663 р., в яких повідомлялося про обрання нового гетьмана [209, с. 251, 270]. Як свідчить російський досвід взаємозв'язків із Військом Запорозьким, якщо центральна влада впливає на виборчий процес, то її представник вже під час козацької ради вручав монарші інсигнії новообраному козацькому керманічу.

У випадку з Тетерею, лише в березні з Варшави до Чигирини було відправлено офіційного делегата з клейнодами від Яна II Казимира. Згідно з інструкцією, королівський покойовий І. Мазепа мав вручити новому козацькому гетьману привілей на гетьманство, булаву, корогву, бубни, печатку та узгодити місце й час прийняття присяги [247, с. 214–215]. Проте Тетеря відмовився приймати з рук такої незначної особи владні атрибути, зазначаючи: «... свій брат козак, невідомий ніякими заслугами; він ще не доріс до такої честі... не усвідомивши, хто він і яка в нього посада, відважився взяти на себе той обов'язок, який завжди виконували найвищі урядники» [210, с. 295–296]. Щоб вийти із ситуації й легалізувати своє обрання, гетьман доручив цю церемонію іншому представнику польської влади – сяноцькому підчашому Т. Карчевському.

Невдалий військовий похід на Лівобережну Україну продемонстрував неспроможність уряду Польсько–Литовської держави відновити свої позиції на цій території, й, позначився провалом ідеї П. Тетері возз'єднати козацьку державу в межах Речі Посполитої. В 1664 – першій половині 1665 рр., загострення

соціально-економічних і релігійних протиріч між мешканцями Правобережжя й поляками вилились в антигетьманські й антипольські повстання. Залишившись без підтримки козацької старшини, коронного війська й татарської орди, Тетеря у червні 1665 р. втік до Польщі, прихопивши з собою клейноди, державну скарбницю й архів.

Мешканці правобережних козацьких полків не визнали владу І. Брюховецького, тому боротьба за булаву розгорнулася з новою силою. У протистоянні переміг П. Дорошенко, якого 28 серпня 1665 р. обрали новим гетьманом. Після отримання булави він почав поширювати свою владу на непідконтрольні райони Правобережної України. Для уникнення боротьби на два фронти гетьман намагався налагодити контакти із польською стороною, адже отримав найвищу козацьку посаду без згоди Яна II Казимира [332, с. 319]. Однак, зайнята проблемою конфедерації Є. Любомирського проти Яна II Казимира, польська еліта не приділила уваги українському питанню. Щоб уникнути загострення відносин з козацтвом, король 24 травня 1666 р. погодився надати Дорошенку привілей на гетьманство й надіслати клейноди. Вітчизняні науковці стверджували що ця обіцянка була втілена в життя лише через два роки – в березні 1668 р. [303, с. 184–185; 333, с. 183]. Проте подальший розвиток відносин польського уряду з Дорошенком не дає жодних підстав погодитися з цим твердженням.

Підписання 31 липня 1666 р. перемир'я з Любомирським поклато край громадянській війні в Польщі. Коронні урядовці отримали можливість зосередити всю свою увагу на питанні збереження контролю над правобережними українськими землями. 13 серпня монарх Речі Посполитої видав універсал про спорядження війська в Україну для боротьби з Дорошенком [493, s. 101]. Не зважаючи на перемогу під Браїловим і вдалий рейд українсько-татарської армії на територію Західної України, під тиском відступу орди до Криму козацький гетьман змушений був підписати Підгаєцьке перемир'я. В інструкції коронного гетьмана Собеського, надісланій через посланців Моджейовського й Півніцького,

ззначалось, що на підтвердження підданства коронний маршалок надасть привілей на Чигирин, булаву, корогву й інші клейноди [247, с. 302].

Антимосковське повстання на території Лівобережного Гетьманату, й реальна можливість прийняття Брюховецьким турецького протекторату, спонукали урядові кола Польсько-Литовської держави нарешті визнати легітимність обрання Дорошенка. В такий спосіб Варшава намагалася утримати під своєю владою козацького керманіча, адже до столиці дійшли вісті про рішення зимової Чигиринської ради. Загроза перетворення України в османського васала, змусила Яна II Казимира 30 березня 1668 р. надати Дорошенку привілей на гетьманство, булаву, й у довічне користування Чигиринське староство [303, с. 184]. Аналіз кореспонденції між козацьким гетьманом і Я. Собеським вказує на те, що в червні військові клейноди і привілей на Чигиринське староство ще знаходились в Польщі [247, с. 382].

За даними польського хроніста Й. Єрлича 6 травня 1669 р. в Україну був відправлений посланець від сенаторів і обох гетьманів Детеніцький, який віз для Дорошенка булаву, корогву й бубни [238, с. 139–140]. А колишній київський полковник В. Дворецький, що повернувся із чигиринського полону, 23 травня письмово доповідав переяславському воєводі Н. Батюшкову: «9 травня у Чигирині, Детенецький від примаса і від всієї Речі Посполитої... булаву, прапор, литаври, бунчук, що Тетерею вивезені... і привілеї привіз, і віддав все Дорошенку при всіх чигиринцях» [145, с. 230; 146, стлб. 164]. Вивчаючи це повідомлення, Д. І. Дорошенко вважав, що питання отримання гетьманом владних інсигній нарешті було вичерпано [303, с. 252]. Натомість М. Г. Крикун, опираючись на інструкцію послам Війська Запорозького на елекційний сейм 1669 р., вказує на недостовірність цієї інформації. Вчений припускає, що посланець з невідомих причин на півдорозі між Дубном і Чигирином повернув назад до Варшави [333, с. 185–186].

Розвиток подальших подій показав, що Дорошенко так і не отримав гетьманських інсигній. Протягом 1669–1671 рр. це питання використовувалося

урядом Речі Посполитої як предмет політичних спекуляцій у протистоянні між П. Дорошенком і М. Ханенком.

Прийняття Дорошенком турецького протекторату 1669 р. викликало неоднозначну реакцію в суспільстві. В опозицію до гетьмана стала частина правобережного козацтва й запорожці, які 23 липня обрали гетьманом М. Ханенка. Останній одразу заявив про свою пропольську орієнтацію. Коронні можновладці підтримували цього представника українського козацтва для тиску на П. Дорошенка, що чітко проявилось під час підписання Острозької угоди у вересні 1670 р. Дев'ятий пункт договору передбачав надіслання з майбутнього сейму Війську Запорозькому булави, бунчука, печатки й комишини. Після їх одержання гетьман і вся старшина мали в присутності комісарів присягнути на вірність королю Міхалу Вишневецькому [437, с. 510]. Згідно з сеймовою постановою й королівським універсалом, для вручення клейнодів, у листопаді, із Варшави відправили поморського стольника А. Жальського [333, с. 190]. Однак ця місія зазнала невдачі, бо за вказівкою російського царя посланця затримали по дорозі на Січ, відправили до Батурина, а звідти до Польщі.

На початку липня 1671 р., для відвоювання території Правобережної України й повернення її під контроль Польсько-Литовської держави, Я. Собеський на чолі польського війська вступив у подільські землі. Для заохочення козацьких підрозділів до обозу коронного гетьмана із канцелярії Міхала Корибута Вишневецького були вислані інсигнії. У листі від 22 жовтня до коронного підканцлера А. Ольшовського, Собеський повідомляв, що хорунжий Добшинський і пан Зальський привезли йому клейноди. Однак король попереджав, що вручити їх Ханенку необхідно тільки після загальнокозацької елекційної ради. Монарх радив не квапитись із виборами, бо зазначеного претендента підтримував лише Брацлавський полк [247, с. 709–710].

Козаки, дізнавшись про наявність у таборі атрибутів гетьманської влади, зібрали раду, офіційно обрали Ханенка козацьким керманичем і вручили клейноди. А 6 листопада новообраний гетьман і вся його старшина присягнули на вірність королю і Речі Посполитій. В листі від 14 листопада володар булави

дякував урядовцям за подаровані клейноди і запевняв у вірній службі шляхетській республіці [333, с. 195–196]. Проте 17 березня 1674 р. на раді в Переяславі Ханенко відмовився від гетьманства на користь І. Самойловича й передав йому польські інсигнії [150, стб. 43–44].

Підписання між Високою Портою й Польською державою Бучацького, Журавненського й Константинопольського трактатів дало можливість турецьким правлячим елітам зосередити свої зусилля на боротьбі з Австрійською імперією за Угорщину. Підтримавши у 1681 р. антигабсбурзьке повстання на чолі з Імре Текелі, османи вступили у нове протистояння з австрійською династією. В кінці березня 1683 р. між Віднем та Варшавою було укладено союз проти Туреччини. Поляки мали допомагати австрійцям боротися з османами в Угорщині, а австрійці полякам – в Україні. Крім того, уряд Габсбургів розпочав створення антитурецької коаліції, куди окрім Польщі, Росії, Персії, Молдови, Волощини й Трансільванії мала входити й Україна, репрезентована козацтвом [464, с. 49].

Польський уряд розпочав активні переговори із представниками Війська Запорозького про їх участь у боротьбі проти «бусурманів». 23 липня 1683 р. на козацькій раді була прийнята відозва правобережного українського козацтва до владних структур Речі Посполитої. Колишній немирівський староста С. Куницький у своєму листі до коронного гетьмана виклав згоду козацтва на участь у війні. Крім того пропонувалося розпочати похід до Молдови [498, с. 29]. У відповідь на це звернення Ян III Собеський 24 серпня призначив Куницького гетьманом правобережного Війська Запорозького. Крім того, король наказав виготовити гетьманську булаву і печатку з «гербом старожитнім України». Невдовзі ці та інші клейноди вручив королівський посланник Монкольський [459, с. 178].

Паралельно з віденською кампанією, новообраний гетьман проводив похід до Молдавського князівства і Буджацької орди. Успішне завершення протистояння проти буджак-татарів дістало великий розголос у європейських країнах. Польська сторона намагалася використати цей резонанс на переговорах з

Москвою, щоб отримати деякі поступки. 6 травня 1686 р. між державами було укладено «Вічний мир», після підписання якого російська сторона почала домагатися скасування посади правобережного гетьмана. Постійні вимоги московського уряду призвели до того, що починаючи з 1689 р. на території Правобережної України існували лише наказні гетьмани.

Таким чином, вручення польськими монархами українському козацтву клейнодів характеризується двома етапами. Перший, пов'язаний з участю запорожців, як складової частини коронної армії, у військових діях проти сусідніх держав. Другий, відображав прагнення Польщі закріпити свій вплив над територією Правобережної України через підтримку пропольськи налаштованих козацьких гетьманів. Символами протекції виступали клейноди, а саме: булава, прапор, литаври, печатка.

2.2. Участь в антитурецькій коаліції кінця XVI ст.

Розвитку козацтва як військово-політичної сили сприяла його участь в іноземних походах, особливе місце серед яких займає молдавський рейд 1594–1595 рр. Розпочата в 1593 р. австро-турецька війна за Балканський півострів та Угорське королівство, змусила дипломатію Папи Римського Климента VIII та німецького цісаря Рудольфа II відродити ідею антитурецької коаліції християнських країн. Основними її учасниками, крім Священної Римської імперії (далі СРІ) та Австрійського ерцгерцогства, стали Іспанія, яка, однак не брала активної участі у боротьбі з Османами через пріоритетну для неї громадянську війну у Франції, Республіка Святого Марка, Мантуанське, Савойське та Феррарське герцогства і сама Папська держава [465, с. 292].

Більшість європейських країн, що були обтяжені війнами Реформації зайняли нейтральну позицію і залишили імперію Габсбургів напризволяще. Тому цісарський уряд шукав підтримки Речі Посполитої та Московської держави. Але спроби підписати угоду з цими монархіями не мали успіху. За умов величезної нестачі союзників, представники Рудольфа II звернули увагу на українське козацтво, що вже встигло прославитись своїми морськими походами проти

мусульманського сусіда. Як зазначає Л. Винар, імператор намагався використати козацький військовий потенціал у боротьбі з кримськими татарами, що були головними союзниками турків. Крім того, участь козаків у Священній Лізі сприяла б відкритому конфлікту між Польщею й Туреччиною, і таким чином залучила б Річ Посполиту до табору союзників кесаря [486, р. 36].

Крім означених мотивів, перехід запорожців на службу до австрійського монарха приніс би останньому і ще декілька переваг. По-перше, вони були добре озброєнні й навчені, мали власну артилерію з обслугою і, на відміну від інших воїнів, не вимагали високої платні. По-друге, козаки мали мотивацію патріотичного характеру, яка була підживлена татарським нападом на Томашівську Січ 1593 р.

Перша спроба налагодити контакти між обома сторонами відбулась не раніше середини 1593 р. У цьому питанні важко погодитись із твердження Ю. І. Попа про те, що перші спроби перемовин пройшли ще у кінці 1592 р. [390, с. 234]. Такі данні не підтвержені ні історичними документами, ні науковою літературою. Щодо особи, що очолювала це посольство, також існує декілька версій. М. С. Грушевський висунув тезу про те, що це: «скоріше висланець шляхетсько-козацьких авантюристів, як і пізніший Станіслав Хлопіцький і той Веліцький, що потім про посольство Хлопіцького оповідав» [297, с. 196]. Зі свого боку, М. Д. Антонович зробив припущення, що пропозиція долучитися до антитурецької коаліції походила не від низових козаків, а від реєстровців на чолі з Я. Оришовським та снятинським старостою М. Язловецьким [253, с. 41]. Однак гіпотеза Антоновича виглядає дуже сумнівною, адже коронний гетьман Я. Замойський відкрито виступав проти будь-якого зближення з Габсбургами. Тому питання про першу козацьку делегацію до уряду Рудольфа II й досі залишає багато запитань.

Проте відомо, що пропозиція запорожців була прийнята прихильно СРІ, але цісар не поспішав укласти з ними умови найму, оскільки не орієнтувався у взаємовідносинах Січі з Польщею та Московською державою і, щоб не зіпсувати стосунки з ними, вирішив з'ясувати ситуацію.

Послу в Москві М. Варкочу і посланцю до Речі Посполитої М. Вакеру були дані спеціальні доручення з цього приводу. Варкоч у розмові з Б. Годуновим розпитав про дніпровських козаків і наголосив, що: «Римська Цісарська Величність їх мислить приймати і послати їх проти Турського» [207, стб. 1282]. У Москві відповіли, що цар не має ніякої справи до «черкас запорозьких», бо вони йому не підлягають. З Варшави надійшла аналогічна відповідь.

Офіційне оголошення війни султаном Муратом III імператору Рудольфу II, взяття Сісака і розорення Туропілья у серпні 1593 р. змусили представників антитурецької коаліції прискорити переговори з козацтвом. 15 грудня 1593 р. австрійський імператор надіслав своєму послу в Москву інструкцію, в якій говорилось: «а щодо низових козаків, про яких ми наказ дали, і те тобі одному відомо, що нам на думці з ними й Великий князь дозволе проти турка їх послати... А буде тобі відповідь від князя... ти б їм від нас про те чолом бив і наше благовоління передавав» [207, стб. 1435–1436].

23 грудня 1593 р. була надіслана настанова щодо козацтва й агенту в Польщу. М. Вакер повинен був дізнатися про чисельність козаків та їх військові можливості. В ході своєї дипломатичної діяльності цісарський представник довідався про козацький похід на турецьку фортецю Юріїв. Крім того Вакер у своїй доповіді заявив, що мав розмову з деяким Валіцьким, який відрекомендувався представником реєстрового козацтва та запропонував їх до послуг Габсбургів. Але, зважаючи на те, що людина ця була не надійною, посол від переговорів відмовився [262, с. 21–24].

Значно більшу ініціативу в переговорному процесі виявили представники українського козацтва. Наприкінці 1593 р. до імператорської резиденції у Празі прибуло козацьке посольство на чолі зі шляхтичем С. Хлопицьким, який повідомив, що дніпровські козаки є вільним, ні від кого не залежним народом, і хочуть служити цісарю у боротьбі проти мусульман. Козаки мають 8–10 тис. бойового війська і можуть стати на заваді татарам, оскільки відомо, що ординці готуються виступити в похід і мають намір переправитися через Дніпро біля впадання його в Чорне море, і йти далі в Угорщину [353, с. 102]. 7 лютого 1594 р.

Хлопицького, як козацького старшого, було приведено до присяги австрійському монархові й відправлено з імператорською хоругвою та листом до козаків на Січ. В посланні Рудольфа II до низовців зазначалося, що: «... цісар приймає на службу козаків для участі у боротьбі проти Туреччини, яка порушила скріплені священними клятвами мир і вдерлася до австрійських володінь. Для підтвердження найму Хлопицькому вручено імператорський прапор із зображенням орла. Австрійський монарх висловлював надію на те, що її буде використано не лише для захисту Угорського королівства та сусідніх областей, але й всього християнського світу» [262, с. 126].

Незабаром на Запоріжжя вирушив австрійський дипломат Ерїх Лясота з метою проведення офіційних переговорів. Факт прямого звернення імператора СРІ по допомогу до козацтва вказував на визнання його самостійною військово-політичною силою на міжнародній арені. Як зазначає С. А. Леп'явко, Австрія пішла на цей крок, оскільки для неї було важливим знайти нового союзника і поширити театр воєнних дій проти турків на Північне Причорномор'я та Молдавію [357, с. 335].

На думку М. Д. Антоновича, прийнявши прапор від цісаря козаки визнали стосунки володаря-підданого між діючими сторонами. Таким чином, це був стандартний для тогочасного світу політико-правовий акт. Необхідність військової допомоги від українського козацтва змусила австрійський уряд надати процесу вручення прапора дещо іншого значення – символу найму козацького війська на службу, а потім і як відзнаки за проявлений героїзм. Аналогічного значення надавали цьому і козаки. Проте в Речі Посполитій дану подію вважали зрадою, а то і взагалі прагненням територіального відділення Запоріжжя та всієї України від Польщі [253, с. 34]. Зважаючи на широкий резонанс даної події, уряд СРІ ще довго змушений був виправдовуватись за скоєне.

Паралельно з цісарським посланцем залученням козацтва до антиосманської Ліги займався і представник Ватикану О. Комулович. В Україну він привіз два листи від Папи Римського, в яких розкривалася програма коаліції та містилося запрошення долучитися до неї українському козацтву. У зверненні від

8 листопада 1593 р. зауважувалось: «Климент VIII надсилає вітання вибраному синові і благородному мужу генеральному гетьману козаків... Ми знаємо яке славне твоє козацьке військо, і тому воно може бути дуже корисним Християнському суспільству в боротьбі зі спільними ворогами нашої віри...» [389, с. 59–60].

Зважаючи на те, що на прохання Рудольфа II запорозькі козаки на чолі з Г. Лободою перебували у військовому рейді, посол Святого Престолу зустрівся з київським воєводою К. Острозьким і козаками С. Наливайка. Щодо перемовин з останнім в історичній науці довгий час не було одностайної думки. Так, Д. І. Яворницький, а за ним і Є. І. Барвінський висунули теорію про розмову Комуловича з кошовим Б. Микошинським [262, с. 18; 473, с. 78]. Але, по-перше, Микошинський разом з Г. Лободою перебував у військовому поході. По-друге, і найголовніше, обидва вчених не опрацювали листів папського посадовця з цього питання. Опираючись на першоджерела, Л. Винар, а потім і С. А. Леп'явко, дійшли висновку, що переговори відбулись все-таки з Наливайком, який попередньо за свої послуги отримав 100 флоринів [279, с. 267; 353, с. 108].

Перемовини із запорожцями Комулович вів через снятинського старосту М. Язловецького, який згідно з сеймовою постановою 1590 р. був начальником реєстровців. С. А. Леп'явко вважає, що зробивши ставку на офіційне керівництво козацтва, папський делегат припустився фатальної помилки і його місія зазнала фіаско [357, с. 336]. Л. Винар навпаки запевняв, що саме Язловецький домовився з Лободою про участь низовців в молдавському поході [279, с. 269]. Як би там не було, вже наприкінці жовтня 1594 р. об'єднані сили реєстрового козацтва на чолі з Я. Оришовським, запорожців під проводом Г. Лободи та козацьких загонів С. Наливайка рушили в Молдову. 29 жовтня вони розбили молдавські та турецькі війська, зайняли Яси й більшу частину країни. В результаті цих дій молдавський правитель Аарон відмовився від османського протекторату і перейшов на бік християнської коаліції. Наряду з ним у війну проти Туреччини вступили мультянський воєвода Михайл Хоробрий і семигородський князь Сигізмунд Баторій.

На весні 1595 р. планувалося провести великий спільний похід у межиріччя Дністра і Дунаю, з метою ліквідації бази турецького володарювання в цьому регіоні. Тому придунайські господарі намагалися залучити українське військо до майбутньої кампанії. Для проведення переговорів козаки направили Я. Оришовського, який зустрівся з Баторієм й отримав від нього хоругву [309, с. 44].

У лютому 1595 р. об'єднане військо Лободи та Наливайка вирушило у другий молдавський похід. Однак чвари всередині австрійських союзників призвели до поразок та повернення козаків на Поділля. Проте, вже в липні Наливайко разом зі своїм двотисячним загоном приєднався в Угорщині до армії австрійського архієпископа Максиміліана. Саме на угорському фронті до середини вересня козаки воювали у складі австро-угорських військ, за що в нагороду отримали прапор Максиміліана [239, с. 71]. Але, втручання Польщі в ситуацію докорінно змінило хід подій у регіоні. Введення військ великим канцлером Замойським на територію Молдови стало основою для підписання миру з турками. Його головною тезою було перебування Молдовського князівства під подвійним польсько-турецьким протекторатом. Фактично цей договір нейтралізував дії козацтва як однієї з дієвих сил боротьби з Османами. Більша частина козаків повернулася на територію України [253, с. 46–47].

Використання козацьким військом корогв іноземних володарів створило багато міжнародних проблем. Польські урядові кола сприйняли це як факт зради та прагнення Запоріжжя, а то й усієї України, відокремитись від Речі Посполитої. Польський канцлер Я. Замойський у червні 1595 р. звинувачував австрійський двір у розхитуванні ситуації в середині Корони Польської: «... це ганебно через примху Максиміліана шкодити Королівству козаками, які під знаками й корогвами Цесаря, князя Максиміліана і князя Семигороддя воювали» [250, с. 169]. Одночасно, литовський канцлер Лев Сапега переказував чутки, що козаки збиралися долучитися до походу армії архієпископа на Краків і допомогти йому посісти польський трон [248, с. 219 – 220]. Відмову Польщі вступати до антитурецької коаліції єпископ С. Карнковський аргументував непокірністю

козаків легалізовану цісарем: «Австрієць розкол зробив давши низовим козакам корогви свої й через це використовує їх проти нас» [483, с. 458]. Представники шляхти трактували прийняття низовцями прапорів від іноземних володарів як відмову від служіння Короні й перехід під юрисдикцію інших правителів.

У вересні 1595 р. в «Постулатах до короля його милості від воєводств Великопольських» було висунуто вимогу присмирити козаків. «Постало в Україні якесь нове управління. Бо тепер підняли низові козаки чужі корогви, і вже не Короля Його Милість, а когось іншого за пана мають. Просимо аби Його Королівська Милість наказав Пану Гетьману виступити військами проти козаків, бо інакше, як силою, лад навести не можливо» [253, с. 74]. Тому під час придушення козацького повстання 1596 р. С. Жулкевський перш за все вимагав видачі чужоземних прапорів, бо інакше виходило, що польська армія воювала не з козаками, а з частиною війська імператора СРІ. Після здобуття козацького табору на Солониці прапори іноземних володарів потрапили до поляків як трофеї. Так, в листі від 10 червня до короля Сигізмунда III польний гетьман зазначав: «...я погодився на певні умови... а саме: щоб вони... чужоземних володарів корогви, срібну трубу, яку мали від цісаря його милості... віддали...» [186, с. 92]. 12 серпня вони були доставлені до Варшави.

Таким чином, молдовські походи 1594–1595 рр. утвердили українське козацтво як вагому регіональну військово-політичну силу. Офіційні переговори та вручення прапорів іноземними представниками підкреслили самостійність козацтва як суб'єкта міжнародних відносин, що відіграло значну роль у боротьбі з Османами в кінці XVI ст. Вперше у своїй історії козацтво виявилось здатним вести таку довготривалу та широкомасштабну війну, що засвідчило його великий військовий потенціал.

2.3. Взаємини з Османською імперією

Тісні контакти між козаками та керівництвом Високої Порти розпочалися наприкінці 40-х рр. XVII ст. Кандійська війна, що почалася між Туреччиною та Венецією, майже на чверть століття зосередила військові сили імперії в

Середземномор'ї. Попри те, що турки мали підтримку еміратів Магриба та мусульман Боснії та Герцеговини, фортуна була не на їх стороні. Повстання яничарів у 1648 р., усунення від влади султана Ібрагіма I, внутрішні політичні міжусобиці та соціально-економічна криза не сприяли військовим успіхам армії османів. Необхідність пошуку нових союзників і призвела до активізації контактів між козацтвом та представниками султана Мегмеда IV. Українська ж сторона налагоджуючи такі стосунки, по-перше, шукала союзника у розпочатій боротьбі з Річчю Посполитою за «права та вольності Війська Запорозького», по-друге, намагалася убезпечити себе від неочікуваних нападів турків та підлеглих їм татар, і ведення війни на два фронти.

У березні 1648 р. було укладено українсько-кримський військовий договір, що передбачав взаємодопомогу у боротьбі з ворогом, заборону татарам грабувати українські землі й брати ясир, згоду на участь українського козацтва у війні з Венецією.

Для підтримки та офіційного затвердження козацького союзу з Кримом, Б. Хмельницький вже на початку літа 1648 р. відправив до Стамбула своїх представників на чолі з полковником Ф. Джалалієм. Наслідком переговорів, на думку О. Й. Пріцака, стало укладення між султаном та гетьманом угоди сюзеренно-васального типу [392, с. 179]. Вітчизняний науковець В. С. Степанков, опрацювавши архівні матеріали зазначив, що питання про прийняття турецької протекції не було предметом цих перемовин [438, с. 225]. Однак, поки не віднайдені автентичні документи турецько-українських домовленостей середини XVII ст., обговорення цієї теми так і залишиться на рівні різноманітних припущень.

Значно більшого розмаху козацько-турецькі відносини отримали в 1649 р. Ухиляння московського царя від надання військової допомоги у війні з Польщею, коливання кримського союзника у битві під Зборовом, характер відносин між козацькою Україною та Річчю Посполитою після підписання Зборівського договору вказували на швидке відновлення бойових дій. Тому Хмельницький знову звернувся за підтримкою до володаря Порти. М. І. Костомаров вважав що

саме в 1649–1650 рр. відбулося визнання турецької протекції над козацькою державою [327, с. 421]. Проте сучасний вчений Т. В. Чухліб переконливо довів, що в зазначений період між Чигирином та Стамбулом було укладено лише угоду під назвою «Договір між турецьким цісарем і Військом Запорозьким та народом руським про торгівлю на Чорному морі» [458, с. 100]. Питання козацького васалітету в ній не порушувалось.

Детальніша інформація про переговори турків та уряду Хмельницького відноситься до 1650 р., коли з 30 листопада по 5 серпня в Суботові гетьман приймав султанських посланців на чолі з Осман-агою. У відповідь, до Порти відправилось посольство на чолі з полковником А. Ждановичем. Основним завданням цієї дипломатичної місії було переконати Мегмеда IV надати військову допомогу для боротьби з Польщею та замінити молдавського володаря В. Лупула на М. Могилу. Окрема увага приділялась обговоренню умов майбутньої підлеглості гетьманської України Турецькій державі. На знак згоди взяти козацьку країну під свій захист султан вручив Ждановичу: «булаву дорогоцінну» для передачі її Б. Хмельницькому [451, с. 94]. На початку грудня 1650 р. у Чигирин прибув і Осан-ага з офіційними пропозиціями від свого володаря.

Вивчення грамоти Мегмеда IV про протекторат Б. Хмельницького з усім Військом Запорозьким дало підстави М. С. Грушевському зробити висновок, що ці перемовини завершилися у березні 1651 р.: «формальним визнанням України васальною державою Османської імперії й інвестицією гетьмана знаками цього підданства» [299, с. 54]. Тезу про встановлення османського протекторату над Україною пізніше підтримала і Л. Д. Прицак [391, с. 138]. З критикою цього твердження виступили І. П. Крип'якевич, Б. М. Флоря та В. С. Степанков та інші вчені [335, с. 135; 438, с. 229; 451, с. 95]. Розвиток подальших подій показав, що козаки не стали підданими Стамбулу, а українсько-турецькі перемовини зайшли у глухий кут.

Відновлення дипломатичних зносин з Високою Портою відбулося після Берестейської трагедії, і було зумовлене, з однієї сторони ненадійністю Криму, Трансильванії, Валахії та Молдови як військових союзників. З іншої –

виснаженням військово-матеріального потенціалу України в ході затяжної війни з Річчю Посполитою. Укладення Білоцерківського мирного договору звело нанівець ідею автономії козацької України. Щоб не втратити здобутки державотворення та отримати військову допомогу для боротьби з Польщею Хмельницькому необхідно було заручитися підтримкою когось із сусідів. У зв'язку з тим, що московський цар у березні 1652 р. погодився лише на протекцію Війська Запорозького як соціальної структури, гетьманський погляд знову звернувся до турецької сторони.

Зі сторони Стамбулу поштовхом до поновлення контактів з Українською державою стали напади донських козаків на причорноморські володіння імперії. Султанський уряд звертаючись до Хмельницького розраховував, що він допоможе припинити ці набіги, або хоча б стримає від участі в них запорожців [451, с. 97]. Скориставшись турецькою ініціативою, гетьман у 1653 р. відправив козацьке посольство до Мегмеда IV.

Вивчення цього етапу дипломатичних зносин козаків з османським урядом ускладнюється відсутністю будь-яких офіційних документів. Вся наявна інформація походить від другорядних джерел. В першу чергу це свідчення турецького хроніста XVII ст. Мустафи Наїма, російських та австрійських резидентів у Стамбулі. За інформацією Наїма, у березні 1653 р. гетьман, плануючи разом із кримським ханом Іслам – Гіреєм III розпочати нові військові дії проти Речі Посполитої, просив у султана на знак підтримки надіслати козакам прапор та барабан [202, с. 157]. За інформацією російських послів А. Матвеева та І. Фоміна, незабаром Мегмед IV прислав до України посольство, що привезло султанську грамоту про підданство, булаву й бунчук [167, с. 303].

Турецький представник обіцяв надання військової допомоги та захист козацької держави від іноземних зазіхань. Як зазначив Я. О. Федорук: «це були зобов'язання монарха Османської держави як протектора України й разом з тим володаря – сюзерена відносно гетьмана – васала Б. Хмельницького» [449, с. 73]. У свою чергу Військо Запорозьке, як залежна країна, зобов'язувалась передати під султанське управління Кам'янець-Подільський, щорічно сплачувати 10 тисяч

золотих данини, надавати Порті військову допомогу [462, с. 13]. Для правового затвердження положень турецької протекції необхідно було рішення Генеральної ради. Саме скликання ради вказувало на те, що питання прийняття османського васалітету у 1653 р. набуло значно більшого розмаху ніж у 1650–1651 рр.

Наприкінці червня – на початку липня відбулася Генеральна рада, на якій було відхилено не лише умови турецької сторони, але й положення самого договору. Як зазначає Т. В. Чухліб, причина відмови Стамбулу полягала не лише у надмірних вимогах Порти, але й у тому, що варіант з прийняттям османського підданства був певним відволікаючим маневром української дипломатії. Він мав відвернути увагу Варшави від переговорів з Московським царством. З іншого боку декларація про бажання прийняти заступництво султана використовувалась гетьманським урядом для тиску на російського царя з метою змусити його вступити у війну з Польщею [463, с. 69]. Значну роль у відмові від оформлення васально-сюзеренних відносин з Туреччиною відіграло релігійне протистояння християнського та мусульманського світогляду, виснажлива Кандійська війна, що не давала змоги Османам надати значну військову допомогу козацтву і, реально втрутитись у боротьбу за Центрально-Східну Європу.

Попри відхилення турецького протекторату та номінальне визнання залежності від московського монарха, Хмельницький продовжував розвивати чорноморський вектор своєї дипломатії. Протягом 1654–1657 рр. козацькі послы неодноразово відвідували султанську резиденцію. Таким чином, гетьман намагався заручитися підтримкою Мегмеда IV для втілення своїх планів у Придунайському регіоні та відродження дружніх стосунків із кримським ханом.

Ідею використати підтримку Порти у боротьбі за цілісність Гетьманщини активно розвивав й один із наступників Хмельницького – П. Дорошенко. Здобувши булаву 1665 р., своїм основним завданням гетьман вважав возз'єднання України. Для досягнення цієї мети був необхідний сильний союзник, який зміг би надати військову допомогу. Недотримання поляками Підгаєцького перемир'я та підписання Андрусівського миру спонукали Дорошенка до налагодження контактів з Османською державою. Блискуча Порти ж пішла на зближення з

козаками, по-перше, тому, що завершення австрійсько-турецької війни 1663–1664 рр. та Кандійської війни 1645–1669 рр. створило можливості для безпосереднього втручання у боротьбу за Україну, що мала стати плацдармом для встановлення турецького впливу на країни Центрально-Східної та Південно-Східної Європи. По-друге, на думку О. М. Апанович: «підписання договору в Андрусеві відверто загрожувало Туреччині й ханству, оскільки ніс в собі *casus belli* – причину для війни, тобто неминучим у майбутньому мало бути зіткнення й Речі Посполитої, й Росії з цією частиною мусульманського світу» [254, с. 176].

У січні 1668 р. на козацькій раді в Чигирині було прийнято рішення звернутися до Туреччини з проханням про протекторат. Для проведення офіційних переговорів до султанської резиденції було відправлено козацьке посольство. В результаті, влітку 1668 р. до Дорошенка прибув турецький чауш Юсуп-паша, якому козацька старшина підтвердила рішення січневої ради про прагнення прийняти турецьке підданство. Офіційно це бажання було засвідчене на козацькій раді в Корсуні у березні 1669 р. У червні того ж року султан Мегмед IV видав два берати (універсали) про затвердження Дорошенка на посаді гетьмана за умови поширення його влади на всю тогочасну козацьку Україну. А вже наприкінці літа на раді поблизу Умані козацький керманіч із рук голови турецької делегації отримав від свого нового протектора булаву, бунчук, санджак, печатку з гербом, два кафтани й грамоту на підтвердження своєї влади [303, с. 259]. Зі змісту документу випливало, що султан «... приймає у підданство як служать йому господарі Волощини та Мунтянії й православні християни, то щоб і їх так само прийняв і боронив, і на тому постановив... Посилає до вас бунчук і знамена не на підданство, а лише на знак приязні й на пострах ворогам нашим...» [146, с. 173–174] [див. додат. Б]. Отже, текст грамоти вказував на прийняття формальної протекції України від Османської імперії. Хоча М. Г. Крикун вважає, що це був скоріше військово-політичний союз, в якому Військо Запорозьке виступало підзахисною, протегованою і тому залежною стороною [333, с. 269]. Проти такого твердження виступають В. А. Смолій та В. С. Степанков. У своєму фундаментальному дослідженні присвяченому

П. Дорошенку вчені навели аргументи прийняття саме протекції султана, а не укладання угоди про військовий союз і взаємодопомогу [431, с. 197].

Наступ польських військ на територію правого берега Дніпра, завоювання головних міст, зрив підписання Острозького договору, надання коронним урядом гетьманських клейнодів М. Ханенку призвело до остаточного визнання Дорошенком підданства Мегмеду IV. З проханням про військову допомогу в боротьбі проти коронних військ, а також зі звісткою про складання присяги, гетьман відправив до султанської столиці колишнього паволоцького полковника Я. Гриценка.

Улітку 1672 р. турецька армія перейшла Дністер, зайняла Поділля і почала відвойовувати Правобережжя. Вже в серпні П. Дорошенко зустрівся з володарем Порти для обговорення участі представників козацтва у переговорах між Варшавою та Стамбулом. 16 жовтня, після низки поразок, польський уряд змушений був підписати Буцацький мирний договір. За цією угодою Туреччина отримувала Поділля, а Річ Посполита відмовлялась від Брацлавщини й південно-західної Київщини, територія яких переходила під владу українського гетьмана [458, с. 114].

В листопаді 1672 р. козацький керманіч отримав грамоту-«нісан» від Мегмеда IV на підтвердження прав на Правобережну Україну в статусі османського васала. Цим документом закріплювалися положення Буцацького миру. «... І бути тобі над всім Військом Запорозьким, і тими містами володіти, і ті міста з великим піклуванням тримати за нашим султанським наказом; і тим запорозьким ратним людям, що в тебе перебувають, за нашим султанським наказом, з усіма ратними людьми бути напоготові, і ні в яку міру не суперечити. Над усіма бути тобі головним і накази твої усім козакам виконувати...» [149, с. 339–340]. Султан особисто вручив гетьману золоті булави й кафтан. Комплект турецького вбрання отримала і козацька старшина [480, с. 39–40]. Невдовзі Мегмед IV оголосив османським еялетом Західне Поділля з центром у Кам'янці-Подільському. Турецькі гарнізони увійшли не лише у західно-подільські міста,

але й у східні – Брацлав та Кальник. Розпочалися релігійні утиски місцевого населення.

Велику роль у розчаруванні та поступовому відході Дорошенка від турецького підданства відіграло не розв'язане питання про об'єднання під булавою гетьмана обох частин України. Адже плани Високої Порти здійснити похід на Київ так і залишилися нереалізованими.

На початку 1674 р. на територію Правобережної України увійшли війська лівобережного гетьмана І. Самойловича, який за допомогою московитів хотів відвоювати її для себе. Уряд Дорошенка знову звернувся за підтримкою до Туреччини. У серпні османська армія допомогла вибити з Правобережжя військо Самойловича та Ромодановського і поновила владу Дорошенка на більшій частині цієї території. 5 вересня того ж року у султанському шатрі він отримав кафтан, оксамитову соболину шапку, кілька породистих коней і чергову булаву. Таким чином П. Дорошенко й надалі був володарем частини України від імені володаря Османської держави [463, с. 99].

Смерть Яна II Казимира та обрання у листопаді 1673 р. на польський трон Яна Собеського значно погіршили становище козацького керманіча. Новий король відкинув можливість співпраці з гетьманом, зайняв Могилів, Рашків, Бар, Брацлав та деякі інші міста. Реальна загроза захоплення Чигирина, змусила гетьмана відправити до турецького монарха чергове посольство на чолі з генеральним писарем М. Вуяхевичем і полковником Г. Гамалією. Ті мали просити у султана допомоги для походу на Лівобережжя та підтвердження підданства України.

Універсалом до «володаря-обранця Християнської нації та трьох частин козацтва» від 28 березня 1675 р. наголошувалося, що у відповідь на прохання української дипломатичної місії султан: «приймає це звернення за умови, що гетьман справедливо служитиме згідно з наказом того часу, який він вирішив перебувати під нашим протекторатом... Нехай він після цих численних звернень із совістю, чесно виконає обіцяні слова стосовно державних справ султана. Хай не порушує свою присягу, буде слухняним, діє швидко і бездоганно» [444, с. 337].

Незабаром об'єднана турецько-татарська армія вступила на територію Правобережжя, проте її дії спричинили руйнування краю, що у свою чергу призвело до падіння авторитету гетьмана серед мешканців Брацлавщини та Південної Київщини. Отже, намагання Дорошенка посилити свою владу на теренах Української держави зазнали невдач. Відступ військ султана з України, взяття Чигирини й небезпека остаточного розорення краю змусили П. Дорошенка, восени 1676 р., скласти присягу російському царю.

Звістка про прийняття українським гетьманом зверхності Москви викликала в османських урядників велике обурення. За даними турецьких літописців: «... цей пройдисвіт, що плекав у своєму серці безстидність і зраду, віддався у підданство росіянам і віддав у їхні руки Чигирин, столицю землі козацької» [233, s. 123]. Але османський керманіч і не думав відмовлятися від своїх амбітних планів щодо Правобережної України. Наступ військ султана й оточення польського короля біля Журавного призвели до підписання 17 жовтня 1676 р. польсько-турецького мирного договору. Туреччина отримала контроль над Поділлям і тими землями, якими раніше управляв Дорошенко. Врегулювавши таким чином відносини з Річчю Посполитою, уряд Мегмеда IV перейшов до витворення російських та лівобережних українських військ із територій свого впливу. Розпочалась турецько-російська війна за Правобережний Гетьманат.

Ще на початку 1676 р., невдоволений внутрішньою та зовнішньою політикою П. Дорошенка, турецький султан знайшов йому заміну в особі Ю. Хмельницького. Так уряд Високої Порти намагався заручитися підтримкою населення козацької України у боротьбі проти Московського царства. Під час офіційної зустрічі Юрій отримав інсигнії: булаву, бунчук, корогви, литаври, печатку й султанський санджак на володіння Правобережжям України. Крім того Хмельницькому присвоїли титул «князя малоруської України й вождя Запорозького». Ф. Равіта–Гавронський вважав, що термін «князь малоруської України» в науковий обіг ввів М. І. Костомаров, бо в ті часи цей прикметник широко не вживався навіть в Україні, а в Туреччині його взагалі не знали [496, s. 121]. Проте Т. В. Чухліб віднайшов у польських архівах документи, що містили

повну назву титулу: «князь Сарматії, Малої Росії і України, вождь Війська Запорозького», «князь Сарматії й гетьман Війська Запорозького» [461, с. 155].

В кінці червня 1677 р. новопризначений князь у складі османської армії Ібрагім-паші взяв участь у військовому рейді в Україну. Турецький уряд, використовуючи відоме прізвище сподівався заручитися підтримкою не лише рядового козацтва, але й старшини [311, с. 34]. На початку серпня турецьке військо зробило спробу здобути Чигирин. За визначенням російського вченого Б. М. Флорі: «оволодіння цим старовинним містом розцінювалось турками як своєрідний символ влади над усією Україною» [453, с. 126]. Проте військовий похід 1677 р. закінчився для Османської імперії невдало.

Набагато успішнішим для Високої Порти був другий Чигиринський похід (червень – серпень 1678 р.), під час якого пала гетьманська столиця та Канів. Руський князь-гетьман оселився в Немирові й провадив повністю залежну від мусульманського володаря діяльність. Однак на початку 1681 р. його було відкликано до Туреччини. Серед головних причин згорання діяльності Хмельницького можна виділити такі: невдоволення місцевого населення політикою гетьмана, що рано чи пізно призвело б до початку виступів проти турецького урядування на Поділлі; провал спроби закріпитися на території Правобережного Гетьманату, адже реально влада руського князя поширювалась лише на сучасну Київщину й частину Поділля, насамперед на міста Черкаси, Корсунь, Канів, Бар, Жаботин, пізніше – Немирів, Меджибіж, Кальник.

Спроба поширити владу Юрія на Лівобережну Україну теж зазнала невдачі, бо зустріла організований супротив місцевого населення. Крім того, підписаний 3 січня 1681 р. Бахчисарайський мирний договір кардинально змінив ставлення уряду Мегмеда IV до свого підданого. Для впровадження пунктів угоди в життя й остаточного закріплення турецької адміністрації на правобережних українських землях необхідна була людина з багатим військово-політичним та дипломатичним досвідом. Ю. Хмельницький не надто відповідав цим вимогам.

У червні 1681 р. Мегмед IV на чолі Правобережного Гетьманату поставив господаря Молдовського князівства Г. Дуку. Відсутність офіційних документів

змушує описувати цю подію, покладаючись виключно на молдавський літопис І. Нікульче, який фіксує отримання Дукою у Стамбулі окрім привілею кафтана, булави, бунчука та інших атрибутів гетьманської влади [242, р. 93].

Головним завданням нового володаря земель, що за Бахчисарайським договором належали Туреччині, було заселення спустошеного, знекровленого постійними війнами регіону й надання султанові боездатного війська за першої ж потреби. Влітку та восени 1683 р. Дука на чолі підлеглих йому козаків брав участь у черговій турецько-австрійській війні. Тривала його відсутність у молдовських та правобережних українських землях призвела до формування сильної опозиції, яка за підтримки польського короля позбавила Г. Дуку владних повноважень. Проте османська адміністрація не збиралася відмовлятися від Правобережного Гетьманату. Влітку 1684 р. Мегмед IV новим гетьманом проголосив Т. Сулименка і «... його суддям барви дали, хоругви, бубни та інше» [459, с. 147]. Одним із завдань нового османського ставленика було повернення відвойованого поляками Немирова у зону впливу султана. Протягом 1684–1685 рр. між протурецьким та пропольським козацтвом велася боротьба за правобережну козацьку столицю й Брацлав. Однак військо Сулименка, не отримавши належної турецько-татарської допомоги, зазнало поразки. Загалом же діяльність турецького підданого Т. Сулименка, за оцінками історика Б. Д. Крупницького, звела нанівець намагання його попередника Г. Дуки відродити та колонізувати правобережні землі України [342, с. 13].

Знекровлена затяжними військовими діями Османська імперія, залишившись без союзників, змушена була розпочати переговори з країнами Священної Ліги, що закінчилися підписанням 1699 р. Карловицького миру. Згідно з цим документом вся територія Правобережної України, що раніше контролювалась турецьким урядом, поверталась під владу польського короля. Скасовувалась посада українського гетьмана – підданого Туреччини. Проте султан не відмовився від планів розширення своєї влади на країни Південно-Східної Європи. Після трагедії під Полтавою гетьман І. Мазепа та шведський король Карл XII знайшли прихисток на території Порти. Заручившись

підтримкою мусульманського володаря, вони намагалися створити антимосковську коаліцію та витіснити російську армію з української території. Турецька ж сторона, підтримуючи гетьмана, виношувала плани захоплення Києва, встановлення протекторату над усією Україною, а військовий потенціал козацтва використати під час власних воєнних кампаній.

За султанським фірманом оголошеним у серпні 1709 р., Агмед III брав козаків під свою опіку, надавав їм територію від Кам'янки, Олешок, Переволочі й Очакова понад Дніпром і Чорним морем до Буджака, припаси для куренів і полків, зброю, амуніцію, одяг у кожен військовий похід, платню і дарунки. Крім того козаки могли торгувати та рибалити в гирлі Дніпра й Бугу [234, с. 14–15]. Пан гетьман прирівнювався до двобунчужного паші й отримав від султана корогву, багряне хутро, шапки, коней, шаблі та гроші. Все це виступало своєрідним символом українсько-турецького союзу.

За визначенням О. П. Оглобліна, прийняття підданства турецького султана: «офіційно поставило українське питання на форумі міжнародної політики... В міжнародно-політичних акціях, і в міжнародній громадській opinio українська проблема, як за часів гетьмана Богдана Хмельницького, перестала бути внутрішньою справою чужої, зокрема Російської держави, і вийшла на широкі європейські шляхи» [374, с. 376].

Загалом же османський вектор зовнішньої політики українського козацтва характеризується двома етапами. Перший, розпочатий Б. Хмельницьким і продовжений П. Дорошенком, полягав у прийнятті номінального васалітету від Високої Порти з метою отримання надійної військової підтримки у боротьбі з Річчю Посполитою та Москвою. Прийняття турецької підлеглості закріплювалося отриманням булави, бунчука і санджаків. Другий – пов'язаний із підписанням Андрусівського перемир'я 1667 р. й запобіганням утворення російсько-польської антитурецької коаліції в регіоні. Фіктивне призначення Мегмедом IV Ю. Хмельницького, Г. Дуки, Т. Сулименка на гетьманський провід проявилось у врученні їм повного комплексу клейнодів, оформлених за турецькими традиціями. Використовуючи зазначених осіб, османський уряд намагався

створити з підконтрольної йому частини України плацдарм для поширення свого впливу на Європу.

2.4. Стосунки з Російською державою

Визвольні змагання під проводом Б. Хмельницького призвели до становлення українсько-московських відносин на найвищому рівні. Ненадійність кримської сторони, реальна небезпека появи царської армії на Лівобережжі України й початок війни між населенням українських та російських земель, змусили Хмельницького розпочати налагоджувати стосунки з Московською державою.

Перший крок в цьому напрямку було зроблено 8 червня 1648 р. В історіографії лист гетьмана Б. Хмельницького до царя Олексія Михайловича доволі відомий і викликав жваву дискусію. Сучасні вчені, як і науковці ХІХ ст. звертали увагу на те, що ні про яке підданство козаків московському царю у зверненні не йшлося. Головною метою гетьмана було переконати російську сторону надати військову й фінансову допомогу, або забезпечити нейтралітет Москви в українсько-польському протистоянні [313, с. 84; 430, с. 417; 449, с. 191].

Реконструкція подій середини – кінця 1648 р. вказує на те, що козаки хотіли лише заручитися нейтралітетом або підтримкою російської сторони у боротьбі з Польщею. Для вирішення цього завдання в кінці грудня 1648 р. до Москви було відправлено перше офіційне українське посольство на чолі з полковником С. Мужилівським. Проте московський уряд відмовився обговорювати військову допомогу козацькій Україні посилаючись на Поляновську угоду 1634 р. й союзний договір із Річчю Посполитою 1647 р.

Новий етап українсько-російських відносин припав на кінець 1650 – початок 1651 рр. З одного боку це було пов'язано із порушенням польською стороною союзних договорів 1634 та 1647 рр., й дозволу кримському ханові провадити рейди на територію Московської держави через польські та литовські землі. Уряд Олексія Михайловича також мав інформацію про намагання Яна Казимира створити антиросійський союз із кримськими татарами й запорожцями

для майбутньої війни проти Росії. З іншої сторони, царські урядовці були стурбовані діяльністю козацької дипломатії щодо прийняття турецького протекторату. Придушення народних виступів 1648–1650 рр. в найбільших російських містах дало змогу царським урядникам стабілізувати ситуацію всередині країни та зосередити увагу на зовнішньополітичній діяльності. Усі ці чинники призвели до скликання 19 лютого 1651 р. Земського собору, який постановив розірвати договір із Річчю Посполитою та розпочати переговорний процес про прийняття під протекторат України.

В радянській історіографії переважала думка, що одразу після закінчення роботи собору розпочалося оформлення підданства Війська Запорозького, і підготовка до неминучої війни з Польщею [294, с. 65; 305, с. 38; 321, с. 407]. Сучасні дослідження вказують на те, що розуміння невідворотного збройного протистояння з Польсько-Литовською державою прийшло до Олексія Михайловича та його адміністрації лише у другій половині 1653 р. [308, с. 238]. Хронологія подій 1651–1653 рр. підтверджує цю тезу, адже основним козацьким союзником у вказаний період залишалися татари, зрадлива політика яких проявилася у битві під Берестечком та Жванцем.

Скрутне становище гетьманського проводу поставило перед Хмельницьким нелегку дилему: або відмовитися від власної держави й визнати владу Яна II Казимира, або ж прийняти підданство сусідніх правителів й здобути від них військову допомогу. Не отримавши ніякого прогресу у відносинах з російською елітою, керівник козацької держави розпочав переговори про васально-сюзеренні відносини з Оттоманською Портою [430, с. 447]

Реальна загроза отримати союзника Туреччини поряд зі своїми кордонами спонукала Москву змінити ставлення до українського питання. Зазнала невдачі й миротворча місія російського посольства, відправленого до Варшави у квітні 1653 р. з метою, серед іншого, залагодити перемир'я між Україною та Польщею на основі Зборівського договору. 11 жовтня 1653 р., в ході тривалих і нелегких дебатів, Земський собор вирішив: «гетьмана Богдана Хмельницького і все Військо Запорозьке з містами та землями прийняти під государеву високу руку» [147,

стб. 18]. Передбачалося, що в Україну відправиться офіційна делегація й від імені царя привезе козакам булаву, прапор, шапку, проведе дипломатичні консультації. Однак через недостатність джерельної бази не має можливості проаналізувати сприйняття засад майбутнього договору обома сторонами. І досі не знайдено царську грамоту голові московського посольства В. Бутурліну, надану йому в с. Сємьоновському 10 жовтня 1653 р., грамоту Олексія Михайловича до Б. Хмельницького, дипломатичні інструкції поведінки російського посольства в Чигирині. Серед опосередкованих джерел найбільш інформативним є статейний список Бутурліна, хоча він доволі упереджений.

Загалом, договір 1654 р. став логічним завершенням українсько-російських взаємин 1649–1654 рр. Ця угода, по-перше, на міжнародному рівні узаконила розрив відносин між Військом Запорозьким й Річчю Посполитою. По-друге, дала шанс українському гетьману через залучення потужного союзника, створити нову розстановку сил в регіоні, нейтралізувати Польщу, й, таким чином, зміцнити міжнародно-правовий статус власної держави. Для Московського царства, переговори в Переяславі відкрили можливість розширити свій вплив на північ до Чорного моря й на захід – до кордонів з Річчю Посполитою, залучити козацьке військо до боротьби з Польсько–Литовською державою за повернення Смоленщини та Сіверщини, зміцнити позиції в Східній Європі й на Балканах [341, с. 183].

Російська експансійна політика проявилась одразу ж після обрання новим керівником Гетьманщини І. Виговського. Царські представники вимагали обмежити гетьманські повноваження на користь московського монарха, розмістити воєвод і ратних людей у різних українських містах. Така політика Олексія Михайловича викликала невдоволення серед козацької маси, що знайшла своє відображення на Корсунській раді 21 жовтня 1657. Під впливом інформації, що мала антимосковський характер, 28 жовтня з'явилась царська грамота, в якій Виговського вперше було визнано гетьманом Війська Запорозького [142, с. 40].

Антигетьманське повстання, що стало відображенням соціального невдоволення політикою гетьмана, змусило Виговського звернутися за

підтримкою до Москви. Результатом цієї допомоги стала нова Переяславська рада 15 лютого 1658 р. На ній боярин Б. Хітрово від царського імені офіційно визнав гетьманський титул Виговського. «Гетьман Іван Виговський при всіх полковниках околичному Борису Матвійовичу Хітрово булаву віддав... а Борис Матвійович булаву назад повернув і сказав йому, що великий государ.... жалує його булавою й гетьманством Війська Запорозького» [152, с. 40].

Відмова від московського протекторату й підписання Гадяцького договору не сприйнялися частиною козацької еліти. Під тиском обставин Виговський зрікся гетьманства і новим керівником української держави 11 вересня 1659 р. обрали Ю. Хмельницького. Московський уряд, скориставшись недосвідченістю молодого гетьмана, почав ще більше посилювати свої позиції в Україні. Поновлення союзу Війська Запорозького з царським двором відбулося на Переяславській раді 17 жовтня 1659 р. Як писав Самійло Величко, для визнання правомірності обрання Хмельницького, московські посланці вручили йому царську булаву з іншими військовими клейнодами [162, с. 263]. Крім того було підписано нову угоду, що значно обмежувала козацькі права і вольності. Так, з'явився 4-й пункт про затвердження царем новообраного гетьмана через процедуру вручення йому булави, прапора й грамоти в Москві [474, с. 186]. Таким чином значно посилювалась залежність Гетьманату від династії Романових.

Незбалансована внутрішньо- та зовнішньополітична діяльність урядів І. Виговського та Ю. Хмельницького призвела до розколу українського суспільства й дала можливість російським урядникам посилити вплив на Військо Запорозьке. З іншої сторони, затяжна польсько-російська війна за правобережні українські, смоленські та сіверські землі, розгром російської армії під Чудновим 1660 р., загроза кримських та турецьких набігів на територію російської держави, активізували намагання московської правлячої еліти поширити свій вплив на Україну [260, с. 34]. Результатом такої діяльності стало обрання 1663 р. новим гетьманом І. Брюховецького. Для підтвердження своїх владних повноважень йому потрібно було відвідати царську столицю. Адже уповноважений царський представник Д. С. Велико-Гагін прибув на Генеральну раду лише з царською

грамотою про дозвіл козакам обрати собі нового гетьмана, а вручення клейнодів мало відбутися лише після зустрічі з Олексієм Михайловичем [94, арк. 78].

Аналіз наявних офіційних документів вказує на те, що Брюховецький не отримав царських клейнодів від російського представника: «... а нам холопам твоїм говорив, щоб йому гетьману, дати твою Великого Государя булаву і прапор, тим би йому у війську означити твою Великого Государя до себе милість. І за твоїм Великого Государя наказом ми, холопи твої, гетьману Івану Брюховецькому мовили, що булава і прапор подаровані йому будуть тоді, коли він, гетьман побаче твої Великого Государя царські пресвітлі очі» [96, арк. 77; 379, с. 417].

Натомість автор літопису Самовидця стверджував, що Велико-Гагін на підтвердження гетьманства вручив козацькому регіментарю булаву й бунчук, і провів до церкви для складання присяги на вірність царю [198, с. 91]. З критикою цього повідомлення свого часу виступили В. О. Ейнгорн та М. Н. Петровський [388, с. 268–269; 468, с. 218]. Сучасний дослідник В. М. Горобець припускає, що зафіксована Самовидцем подія могла відбутися і насправді. Вручаючи інсигнії, скоріше за все захоплені у Я. Сомка, російський окольничий у такий спосіб, в козацькому розумінні, дотримався формальних вимог узаконення гетьманського обрання. З іншого боку, аби легітимізуватися в очах царської влади Брюховецькому необхідно було особисто відвідати Москву [290, с. 109–110].

Своєрідним підтвердженням відсутності на Ніжинській раді царських жалуваних клейнодів був лист єпископа Мефодія, в якому акцентувалася увага на розчаруванні з цього приводу нового гетьмана, козацької старшини і всього Війська Запорозького. Ще раз запевняючи Олексія Михайловича у вірності Брюховецького, місцеблюститель переповідав і наміри останнього розпочати похід в Правобережну Україну з метою об'єднання під владою царя обох частин Гетьманату. Це повинно було мотивувати московську правлячу еліту негайно вислати козацькі інсигнії в Україну, а не очікувати прибуття гетьмана до російської столиці [468, с. 218–219].

Дослухавшись до цієї поради, уряд Романових вже 8 липня видав наказ про жалування прапора та булави новообраному гетьману, і того ж місяця разом із князем Гагаріним лівобережному регіментарю було вислано нові інсигнії [див. додат. А]. Їх вручення відбулося 12 серпня 1663 р. і відклало приїзд Брюховецького до царської резиденції [94, арк. 104–109; 95, арк. 79].

Загроза повномасштабного вторгнення польської армії на територію Лівобережної України, візит опозиційного гетьманському уряду єпископа Мефодія до Москви, спонукали розпочати підготовку посольства Брюховецького до Олексія Михайловича. Скарги представників козацької старшини російській правлячій еліті на утиски зі сторони гетьмана, не виконання статей 1659 р., втручання у справи місцевого самоврядування ще більше схилили українського регіментаря до думки про необхідність побачити «пресвітлі царські очі» [92, арк.1; 93, арк. 2–4].

11 вересня 1665 р. козацьке посольство прибуло до російської столиці з метою заручитися підтримкою царського уряду для зміцнення гетьманського становища в Україні. Проте, підписаний у жовтні Московський договір, навпаки, засвідчив обмеження козацької адміністрації. Так, 3-я стаття передбачала проведення виборів нового гетьмана лише з дозволу царя та за умови присутності уповноваженого російського представника. «А як за його государя великого, його царської пресвітлої величності наказом, і після обрання Військом Запорозьким нового гетьмана меншу булаву і прапор, і бунчук, і гармати пожалувані йому будуть під час обрання; а булавою і прапором великим після обрання гетьмана пожалує великий государ його царська пресвітла милість, і на підтвердження жалувану грамоту накаже дати у великому граді Москві» [217, с. 612–613]. Єдиний на сьогодні відомий випадок реалізації цієї статті відбувся 13 березня 1751 р., коли в Петербурзі К. Розумовський отримав із рук імператриці Єлизавети Петрівни символи гетьманської влади.

Вже після повернення в Україну, на знак прихильності до російської урядової політики щодо місцевого населення, в грудні 1666 р. Брюховецькому

було вислано новий великий прапор, виготовлений майстрами ЗП МК [399, с. 586].

Укладання Московського договору та подальша його реалізація в життя посилили антигетьманські та антиросійські настрої в українському суспільстві. Андрусівське перемир'я 1667 р. ще більше загострило проблему, результатом чого стала відмова козацької старшини Лівобережжя від царського протекторату й з'єднання з Правобережним Гетьманатом. Володарем України, що перебувала під урядуванням козаків, став П. Дорошенко.

Наступ російських військ боярина Г. Ромодановського, зайняття Ніжина та Чернігова, відсутність військової допомоги від Дорошенка, сильні московські залоги в містах, тиск проросійської частини старшини й православного духівництва змусили наказного гетьмана Д. Многогрішного розпочати переговори з російським воєводою про припинення кровопролиття. До пошуків компромісу з Москвою змушував і наступ на Лівобережну Україну, разом з татарами та частиною запорожців, прокримського гетьмана П. Суховієнка. Російській стороні залагодження українського питання було необхідне у зв'язку з каспійським походом С. Разіна, початком заворушення на Дону та загрозою долучення до нього запорозького козацтва. Тому, московські посадовці розпочали процес переговорів щодо повернення України під «государеву руку».

У січні 1669 р. до Москви відправилось козацька делегація на чолі з П. Забілою, І. Домонтовичем, М. Гвинтівкою з проханням підтвердити «права і вольності Війська Запорозького». Остаточне узгодження умов поновлення українсько-московського союзу відбулося 13–16 березня 1669 р. у Глухові. За участю російських представників Г. Ромодановського, А. Матвєєва, Г. Богданова, відбулась козацька рада. Гетьманом Лівобережної України офіційно обрали Д. Многогрішного. На підтвердження гетьманської елекції він отримав царську грамоту «... від нашої царської величності тобі гетьману Війська Запорозького Дем'яну Ігнатовичу на обидві сторони Дніпра» [98, арк. 26]. Від Ромодановського новообраний козацький керманіч отримав привезені з Москви «... його царської пресвітлої величності прапор гетьманський і булаву...» [87, арк. 78].

Невдоволення Многогрішного умовами російсько-польського договору 1667 р., поновлення його відносин з Дорошенком і впровадження внутрішня політика, викликали опозицію частини лівобережної старшини. Д. Многогрішному інкримінували зраду царській присязі. У березні 1672 р. генеральний обозний П. Забіла в листі до царя Олексія Михайловича повідомляв про гетьманську невірність: «... ми, як вірні піддані й слуги, і згідно з двадцятою статтею, в Глухівських статтях записаною, його гетьманську зраду, як Богу, вам великому государю, вашій царській пресвітлій величності повідомляємо» [90, арк. 2]. В Малоросійський приказ було відправлено 38 обвинувальних пунктів, що докладно розкривали всі провini українського регіментаря [146, с. 751]. На основі цих звернень Многогрішного заарештували та заслали до Сибіру.

Вже в травні до Москви приїхав колишній чернігівський полковник І. Лисенко з листом від генеральних суддів І. Самойловича й І. Домонтовича, генерального обозного П. Забіли з проханням провести нові вибори гетьмана. Для запобігання козацьких бунтів передбачалася присутність царського представника Г. Ромодановського [435, с. 424].

Уряд Романових був зацікавлений у якнайскорішому обранні новим гетьманом проросійські налаштованого І. Самойловича, адже на початку 1672 р. Османська імперія розпочала війну проти Речі Посполитої. За умовами Андрусівського договору, Московська держава повинна була надати 25-ти тис. військо для бойових дій на території Правобережної України. Однак, польська сторона не лише відмовилась від цієї допомоги, але й виступила проти пропозиції Москви створити загальноєвропейську антитурецьку коаліцію [83, арк. 498–499].

17 червня 1672 р. на козацькій раді в Козачій Діброві, в присутності Г. Ромодановського, І. Ржевського, А. Ташликова, новим керманичем Лівобережного Гетьманату став І. Самойлович. Проте від царя він отримав лише грамоту на підтвердження свого гетьманського правління [88, арк. 39]. Інсигнії, привезені П. Забілою з Батурина, раніше належали Многогрішному. Булаву, прапор, бунчук та литаври новобраний регіментар отримав із рук старшини за підтримки білгородського воєводи [91, арк. 119; 146, с. 944].

Підписання Бучацького миру 28 жовтня 1672 р., дало можливість Російській державі, не порушуючи договорів з Польщею, розпочати військовий похід на правобережні українські землі з метою їх приєднання до «високої царської руки». В листопаді 1673 р. за царським наказом об'єднана українсько-російська армія почала підготовку до експедиції на Правобережжя. На початку 1674 р. почалося відвоювання тогочасної території у гетьманів Дорошенка та Ханенка. 17 березня на Переяславській раді, М. Ханенко з частиною козацьких полків визнав владу царя. Гетьманом обох сторін Дніпра обрали І. Самойловича [460, с. 354].

Символом початку об'єднання України під протекторатом Москви, стала не лише передача польських клейнодів Ханенка Самойловичу, а й наказ Олексія Михайловича пожалувати лівобережному керманичу нові клейноди [148, стб. 383]. [див. додат. В]. Під цим прапором, у жовтні 1676 р., на вірність російському царю присягнув П. Дорошенко та відбулося об'єднання Правобережного й Лівобережного Гетьманату під булавою Самойловича.

Укладення «Вічного миру» з Польсько-Литовською державою у 1686 р. дало можливість Московському царству анулювати всі попередні договори з Туреччиною й Кримським ханством і розпочати проти них військові дії. У травні – липні 1687 р. було здійснено перший Кримський похід. Скориставшись його провалом, козацька старшина, невдоволена правлінням Самойловича, подала царям Івану та Петру чолобитну із 23 пунктів, в яких звинуватила гетьмана у невірності престолу [157, с. 297–304]. Послугуючись цим документом царський уряд, роздратований відкритою критикою гетьмана положень польсько-російського миру, наказав арештувати керівника козацької держави, усунути його від влади й влаштувати вибори нового. 22 липня: «... взяли гетьмана Івана Самойловича і сина його Стародубського полковника Якова і привели до нього в полк, і їх великих государів прапор, військові клейноди булаву і бунчук принесли з ним же ...І гетьмана від уряду відсторонили, і військові клейноди до обозу ближнього боярина і двірцевого воеводи передали... І він, князь Василь, прапор і булаву, і бунчук у них прийняв...» [89, акр. 33–34].

Щоб уникнути масових козацьких заворушень, адже Гадяцький і Прилуцький полк вже повстав, 25 липня відбулася козацька рада, що за вказівкою князя Голіцина новим гетьманом обрала І. Мазепу. Очевидець тих подій, шотландець П. Гордон зазначав, що після оголошення присяги та нових договірних статей: «боярин взяв булаву, бунчук і царський прапор, і вручив їх новому гетьману...» [173, с. 150]. Таким чином, Мазепа, як і Самойлович, отримав символи гетьманської влади свого попередника.

Посилення політичної боротьби в Москві, існування сильної боярської опозиції до царівни Софії Олексіївни, змусили її шукати нових союзників. Одним із таких мав стати і правитель козацької України. Саме тому, у січні 1688 р. Мазепі було відправлено новий прапор [230, с. 99]. Попри переговорний процес між Австрією і Польщею з однієї сторони, і Туреччиною з іншої, Росія розпочала підготовку до нового походу на татар. Однак і другий Кримський похід зазнав фіаско. Військова поразка армії Голіцина загострила протистояння між прихильниками царівни Софії й Петра. В цей буремний час до Москви прибув гетьман Мазепа. У вересні 1689 р., в Троїцькому монастирі, відбулася перша офіційна зустріч царя Петра та І. Мазепи. Аналізуючи цю подію, російська вчена Т. Г. Таїрова-Яковлева дійшла висновку, що проявлена царська милість до українського гетьмана була пов'язана з його позицією невтручання у відсторонення від влади Софії Олексіївни [442, с. 82–84]. Це твердження можна доповнити – Нарішкіни намагалися заручитися підтримкою козацької еліти на випадок реваншу Милославських та їх прибічників. Вже після від'їзду української делегації з царської столиці, в жовтні, Івану Степановичу було надано жалувану грамоту на гетьманство [80, арк. 532–533].

Офіційно утвердившись володарем козацької держави, Мазепа, в кінці 1690 р. розпочав кореспонденцію з царськими урядниками про надання йому нової корогви, адже на старій зазначалося ім'я та титули царівни Софії: «... б'є чолом він гетьман, і милості у їх великих государів просить, щоб вони пожалували його, звеліли новий прапор надати...» [97, арк. 987]. Але це прохання

так і не було виконане, адже наступник Мазепи Скоропадський у 1708 р. отримав прапор 1688 р. виготовлення.

Підписання 13 липня 1700 р. Константинопольського мирного договору з Туреччиною, хоча і не розв'язало питання про вихід Росії до Чорного моря, проте закріпило за московською державою значні території в Приазов'ї та Кубані, а головне забезпечило нейтралітет Османської імперії у війні зі Швецією. Козацтво брало активну участь у Північній війні, проте політика Петра щодо українського населення та війська змусили І. Мазепу шукати нового протектора, яким і став шведський король Карл XII. Довідавшись про це, царський уряд, наряду з іншими каральними заходами, 2 листопада 1708 р. знищив гетьманську столицю Батурин.

У вітчизняній історіографії добре відомий лист царя Петра до О. Меншикова з проханням захопити гетьманські клейноди. Проте, офіційна відповідь царського фаворита і досі мало відома в науковому світі. Вже 3 листопада до царської канцелярії надійшла інформація про те, що: «... в нас є не тільки одна, але й три булави, також бунчук, і між великою кількістю усіляких прапорів – перший серед них, який завжди перед гетьманом носили...» [210, с. 919]. Невдовзі ці інсигнії отримав новий регіментар І. Скоропадський. В умовах російсько-шведської війни його кандидатура була обрана не випадково, адже майбутній гетьман вирізнявся м'яким характером і не міг протистояти волі царя. На раді у Глухові 6 листопада «...за наказом царської величності, ближній стольник, оголосивши перед усіма, вручив йому, гетьману, царської величності ... військові клейноди, а саме: бунчук, прапор, булаву й печатку малоросійського краю...» [158, с. 179].

О. І. Гуржій розглядає вручення батуринських клейнодів Скоропадському як символ обмеження й руйнації держави [300, с. 56]. Однак ця практика не була винаходом урядників Петра. Вперше клейноди попередника отримав Самойлович на елекційній раді у 1672 р. Важливішою в питанні контролю над українським гетьманом є царська грамота від 5 січня 1710 р.: «... на підтвердження уряду гетьманського... і дозволяємо йому, підданому нашому, гетьману військову армату чи артилерію і клейноди, отримані при обранні, мати так, як попередні

гетьмани...» [174, с. 470]. У такий спосіб цар Петро підкреслював своє першочергове право на дозвіл розпоряджатися тим, що раніше вже було привселюдно подароване від його імені. Підкреслювалась повна залежність гетьманського уряду від російських правлячих кіл.

Смерть І. Скоропадського посилила експансивну політику російського царату щодо козацької держави. У відповідь на чолобитну старшини, 23 червня 1723 р. Петро I видав іменний наказ, що забороняв українській еліті торкатися теми виборів гетьмана, затверджував гетьманську посаду вакантною на невизначений термін, а керування Лівобережною Україною передавав Малоросійській колегії [82, арк. 28].

Лібералізація українсько-російських відносин була спричинена внутрішніми та зовнішніми змінами в імперській політиці. Загострення суперечностей між князем Меншиковим і керівництвом Малоросійської колегії, небезпека початку нового військового протистояння з Портою, ускладнення взаємовідносин між Росією та країнами Ганноверської ліги через голштинське питання, активна діяльність в еміграції П. Орлика змусили російський уряд повернутися до питання про вибори нового гетьмана. 20 червня 1727 р. Верховна таємна рада видала наказ «Про вибори в Малій Росії гетьмана та старшини за стародавніми звичаями і про відправку в Малу Росію для обрання гетьмана таємного радника Наумова» [99, арк. 92–96]. Аналіз документу дає підстави вважати, що відбулося не поновлення прав українського суспільства на обрання козацького керманіча, а через імітацію вільного волевиявлення, здійснилося пряме призначення Петербургом нового гетьмана в особі миргородського полковника Д. Апостола.

1 жовтня 1727 р. в Глухові відбулася елекційна рада, на якій Апостол отримав з рук таємного радника Ф. Наумова булаву, бунчук, прапор, печатку та військовий значок. Всі клейноди, окрім булави, були в користуванні Скоропадського, а потім і Малоросійської колегії. Стосовно гетьманського прапора, автор «Опису Московської Збройної Палати» зазначав: «не може не дивувати, що протягом двадцяти років, прапор цей майорів над Малоросією з ім'ям зрадника Мазепи й що за часів гетьмана Скоропадського ніхто не

здогадався замінити його» [205, с. 86]. 24 лютого 1730 р., через незадовільний стан, Апостол надіслав цю корогву до Колегії іноземних справ. Натомість звернувся з проханням виготовити нову [100, арк. 19]. 19 грудня 1733 р. гетьману від імені імператриці Анни Іоанівни було надано прапор, що символічне оздоблення якого повторювало попередній. Саме під ним козаки брали участь у війні за Польський спадок 1733 р. та російсько-турецькому збройному протистоянні 1735–1739 рр.

Діяльність Апостола, яка спрямовувалась на відновлення й укріплення автономії України, не надто відповідала політиці Російської імперії. Тому, після смерті гетьмана у 1734 р. імператорські правлячі кола прийняли рішення не проводити вибори його наступника. Наказом від 31 січня 1734 р. уряд Анни Іоанівни для управління Лівобережною Україною створив Правління гетьманського уряду на чолі з російським князем О. Шаховським [175, с. 260–261].

Відновлення гетьманської форми правління було пов'язано зі внутрішньополітичними змінами в середині Російської імперії, а саме: приходом до влади у листопаді 1740 р. Єлизавети Петрівни. У зовнішньополітичному векторі шведська війна 1741–1743 рр., загострення суперечностей з Оттоманською Портою та Пруссією, впевнили російську правлячу еліту в необхідності використання військового та матеріального потенціалу України. Усвідомлення цієї обставини спричинило появу 5 травня 1747 р. імператорського наказу до Сенату про вибори гетьмана України. 16 жовтня 1749 р. за царським наказом для підготовки до виборів гетьмана відправлявся граф І. Гендриков [203, с. 694]. За поданням імператриці заздалегідь була розроблена й «Форма церемонії яким чином повинна бути проведена церемонія виборів гетьмана, лютого 22 цього 1750 року» [79, арк. 71–72]. Офіційна елекція К. Розумовського відбулася у Глухові за участі І. Гендрикова, генеральної старшини та представників козацтва. Це був єдиний випадок заочного обрання козацького гетьмана. Весь комплект клейнодів керманича Гетьманщини, що належав попереднику Розумовського Д. Апостола, освятили у Миколаївській церкві й доставили на квартиру царського

представника [57, арк. 9]. 27 жовтня 1750 р. Єлизавета Петрівна наказала виготовити, за попередніми узгодженими кресленнями, нові гетьманські клейноди. Загальна вартість робіт становила 1500 карбованців [153, с. 285].

Загострення локальних сутичок між татарами й запорожцями на рубежі 1750–1751 рр. спонукали вище державне керівництво нарешті відправити Розумовського в Україну. 13 березня 1751 р. в придвірцевій церкві гетьман присягнув на вірність російському престолу й отримав з рук імператриці «багато прикрашену дорогоцінним камінням золоту булаву, великий білий прапор з російським гербом, бунчук, військову печатку і срібні литаври...» [275, с. 143–145]. Таким чином, Розумовський зосередив у руках два комплекти гетьманських інсигній – свого попередника Д. Апостола й новостворені персонально для нього.

Загалом же, відновлення гетьманської форми правління на деякий час загальмувало процес інкорпорації Лівобережної України в адміністративну систему Російської імперії, а прогресивно та патріотично налаштованій частині козацької старшини дало можливість легітимними засобами зберегти й укріпити автономію України.

Запорозька Січ, за умовами «Вічним миром» 1686 р. перейшла під повну владу Російської імперії, і крім звичного жалування низовці почали отримувати клейноди. Так, 23 жовтня 1687 р., за участь у Першому кримському поході запорожцям пожалували дві мідні полкові гармати [228, с. 79–80; 85, арк. 3–4]. У 1693 р. січовики, через представника І. Мазепи С. Горбаченка, звернулися до Москви з проханням надати царський прапор, адже у воєнних походах вони користувалися польським королівським стягом [86, арк. 27–28].

Активна участь козаків у взятті Кизикермена в 1696 р. й поході на Азов 1697 р. призвела до першого офіційно зафіксованого випадку пожалування російськими урядовцями владних інсигній на Січ. В листі від 2 червня 1698 р. кошовий Г. Яковенко дякував гетьману за відправлення від імені російських царів прапора та бубнів [228, с. 770–771]. Ю. К. Савчук, проаналізувавши матеріали з книги Л. Яковлева та статті В. В. Станіславського, висунув тезу, що це той прапор, про виготовлення якого клопотався Мазепа в 1690–1691 рр. [399, с. 596].

Однак брак архівних матеріалів, на даний момент не дає змоги ні спростувати, ні підтвердити цю тезу.

Константинопольська мирна угода 1700 р. загострила відносини Запоріжжя й уряду Петра I. Демаркація рубежів між Туреччиною та Росією зачепила економічні інтереси січовиків. Процес розмежування кордонів був завершений 22 жовтня 1705 р., і запорожці втратили частину земель між Дніпром і Бугом та біля Кизикермена [84, арк. 15–15об]. Таким чином, Москва, ціною територіальних поступок, намагалася заручитися нейтралітетом Стамбулу в Північній війні.

Утиски з боку російської сторони, згодом, зіграли значну роль у долученні частини низовців до українсько-шведського союзу 1708 р. Петро I, дізнавшись про перехід українського гетьмана на сторону Карла XII, намагався заручитися підтримкою Січі як свого потенційного союзника. Наприкінці року з царської столиці кошовому К. Гордієнку та всьому Війську Запорозькому Низовому відправили клейноди – пірнач, бунчук, прапор, литаври, тростини кошового отамана [156, с. 41]. Інсигнії були прийняті козаками, однак твердих запевнень у вірності цар так і не отримав. Приєднання запорожців до Мазепи стало причиною зруйнування 14 березня 1709 р. Чортомлицької Січі й переселення козаків у володіння Кримського ханства.

Постійні обмеження зі сторони османської влади спонукали січовиків розпочати переговорний процес з російськими урядовцями про повернення на старі місця. Лише 31 серпня 1733 р. імператриця Анна Іоанівна видала грамоту про прийняття Запорозької Січі під протекторат Росії, адже центральна влада розглядала козаків як основну силу у захисті південних кордонів від нападу кримських татар [229, с. 1140–1141]. Жвава підготовка січовиків до російсько-турецької війни 1735–1739 рр. спонукала кошового отамана неодноразово звертатися до графа Х. Мініха з проханням надіслати Війську Запорозькому клейноди. 19 вересня 1736 р. вони були відправлені із Санкт-Петербурга, а 2 жовтня прибули на Січ, де «... з належною церемонією під гарматні залпи Війська Запорозького кошовому отаману Малашевичу і курінним отаманам в присутності генералітету, що мешкає тут, з грамотою віддані...» [168, с. 172].

Активна участь січовиків у бойових діях проти турецької сторони, несприятливі похідні умови, призвели до пошкодження атрибутів козацької слави. У зв'язку з цим, низовці 16 липня 1743 р. прохали імператрицю Єлизавету Петрівну надіслати нові клейноди. Вже 26 жовтня Колегія іноземних справ доповідала імператриці про виготовлення, за попередніми ескізами, знамен й інших клейнодів [229, с. 1346]. Незабаром їх було доставлено Кошу на честь закінчення російсько-шведської війни 1741–1743 рр.

Велика пожежа на Січі в 1756 р. завдала шкоди й клейнодам, і 6 лютого 1763 р. російська цариця Катерина II видала наказ Колегії іноземних справ створити нові інсигнії Війську Запорозькому Низовому. Вже 21 липня вони були виготовлені та вручені під розпис кошовому отаману Г. Федорову, який повинен був передати їх гетьману Розумовському [471, с. 172–173]. Від імені імператриці український регіментар, в урочистій обстановці, вручив їх січовому товариству. Надання нових військових символів низовцям, розглядалось російськими правлячими колами як своєрідний акт підтвердження підданства запорожців імперії і їх участі у майбутньому російсько-турецькому протистоянні. Під час війни 1768–1774 рр. на козацьку флотилію покладалося завдання проводити розвідку в районі Очаківського лиману й запобігати прориву ворожих кораблів до гирла Дніпра. Закінчення воєнних дій, підписання Кючук-Кайнарджійського мирного договору стало однією з причин ліквідації Катериною II Запорозької Січі 4 червня 1775 р.

Таким чином, переяславський договір 1654 р. розпочав офіційні міждержавні відносини між козацькою державою та російськими урядниками. Символічним знаком затвердження цього акту стало вручення царськими представниками гетьману Хмельницькому булави й прапора. Нестабільність ситуації всередині козацької України, наявність проросійських настроїв серед старшини призвели до намагання московської правлячої еліти, через втручання в елекційний процес й вручення клейнодів новообраним гетьманам, посилити свою експансивну політику. Прагнення керманічів Лівобережної Гетьманщини 60-х – початку 70-х рр. XVII ст. об'єднати Україну призвели до посилення російською

стороною контролю над врученням гетьманських інсигній. Усі подальші новообрані гетьмани отримували клейноди своїх попередників, а процес їх виготовлення та заміни повністю залежав від волі Москви.

Аналогічна політика проводилась і щодо низового козацтва, яке за умовами «Вічного миру» потрапило у сферу російського впливу. Надання січовикам владних атрибутів розцінювалось як акт підтвердження підданства царській короні та залучення запорожців до боротьби Росії за гегемонію в чорноморському регіоні.

Загалом міжнародна діяльність українського козацтва неодноразово відмічалася врученням військових символів від володарів сусідніх держав. З останньої третини XVI й до середини XVII ст. залучення запорожців до військових походів Речі Посполитої чи Священної Римської імперії проводилось через символічний акт надання прапора, бунчука і литаврів. У такий спосіб офіційні урядові кола визнавали не лише бойовий потенціал козацтва, але і його статус суб'єкта на європейській арені. В результаті, на середину XVII ст. козацтво мало вже власні зовнішньополітичні інтереси та орієнтири, які й лягли в основу геополітики Українського гетьманату. Проведення політики поліпідлеглості характеризувалося прийняттям гетьманами булави й прапора від майбутнього сюзерена, як офіційного підтвердження становлення міждержавних контактів. Остаточному закріпленню козацтва як самостійного гравця на європейському континенті завадила міжусобна боротьба між різними групами старшин. Послабленням центральної влади скористалися сусідні держави, що намагалися використати Україну як плацдарм для закріплення свого панування в регіоні. Підтримуючи того чи іншого претендента на гетьманство, представники польського, російського чи турецького уряду офіційно надавали весь комплекс клейнодів, підкреслюючи таким чином залежність свого кандидата від центральної влади. Наслідком такої політики став повний контроль урядів країн-

сюзеренів над виготовленням, врученням і заміною владних інсигній козацтва, як репрезента української державності.

Розділ 3. СИМВОЛІЧНИЙ КОМПЛЕКС КЛЕЙНОДІВ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО

3.1. Інсигнії гетьмана та полковника

Серед усього комплексу козацьких клейнодів одне з головних місць займала булава, яка в ході свого розвитку отримала майже містичне значення. Перша згадка про неї, як символ військової влади, відноситься до 1581 р. – час обрання козацьким ватажком С. Зборівського. Промова запорожців, що супроводжувала подію характеризує її як ритуальну санкцію зведення в гетьманський чин: «подаємо тобі, цю відзнаку перших гетьманів цього місця, що нам щасливо, з доброю славою наказували. А ми тепер при тій булаві віддаємо твоїй ласці самих себе із нашим вірним хотінням і всілякою послухністю, бажаючи тобі того, щоб довго нами керував, через що зажив безсмертної слави собі, нам, милій вітчизні та своїм нащадкам» [334, с. 250; 246, с. 22].

Гетьманська булава відігравала для запорожців особливу роль. Вона розглядалася ними як військовий клейнод, що уособлював найвищу військову владу. Та символічний зміст булави не вичерпувався лише даним значенням. Адже козаки сприймали цей атрибут гетьманської влади якщо не як річ, що має магічну силу, роблячи щасливим гетьманський провід, то принаймні, уособленням доброї слави й воєнного щастя запорожців. Саме тому при булаві, яку пов'язували зі щастям і доброю славою гетьманів козаки давали обіцянку вірності новообраному керманичу.

Відсутність булави під час виборів нового гетьмана в очах козаків робила раду нелегітимною. В 1636 р. незадоволені старшиною низи, щоб підкреслити незаконність зібрання, пошкодили булаву. Восени 1637 р. аналогічно вчинив полковник К. Скидан [272, с. 194]. 1668 р., запорожці обурені обранням без їх згоди гетьманом П. Дорошенка кликали його на чорну раду, де, в разі підтримки, той мав отримати булаву [144, с. 103]. Як символ найвищої військово-політичної влади гетьмана булава слугувала перепусткою на кордоні козацьких земель [167, с. 405].

На жаль, у вітчизняних та зарубіжних музейних фондах збереглося дуже мало козацьких булав. Тому вивчення еволюції цього клейнода не можливе без залучення образотворчих джерел. До найдавніших з них можна віднести гравюру із зображенням гетьмана П. Сагайдачного. Як видно з малюнку 1622 р. гетьманська булава мала кулеподібне навершя, поділене на декілька граней, зверху прикрашене округлою втулкою [див. рис. Г.1]. Подібні булави зберігаються у фондів колекціях НМІУ та ЛІМ [102; 122] [див. рис. Г.2]. Однак стверджувати, що одна з них належала Сагайдачному було б надто безпечно. Аналізуючи портрет козацького керманіча П. М. Сас, враховуючи тогочасний становий символізм, зазначив, що гетьманська булава уособлювала здобуту П. Сагайдачним у Війську Запорозькому найвищу владу та славу полководця. Саме положення булави вказує на початок руху вперед – напевно не без натяку на діяльний гетьманський провід [412, с. 131].

З початком національно-визвольної боротьби під проводом Б. Хмельницького булава набула сакрального значення – атрибуту звільнення українців від польського гноблення, об'єднання України й утворення козацької держави. Серед значної кількості головних атрибутів, якими користувався Хмельницький, відомо про запорозьку, польську, турецьку та московську булави. Перша – вручена у 1648 р. під час козацької ради, на якій Хмельницького офіційно проголосили українським гетьманом і вручили відповідні клейноди: «...дуже майстерно зроблену й оздоблену коштовним камінням срібну булаву...» [162, с. 49].

Другу гетьман отримав під час польсько-козацьких переговорів у Переяславі у січні 1649 р. Брацлавський воєвода на знак офіційного надання Хмельницькому титулу гетьмана Війська Запорозького Його Королівської милості вручив булаву туркусову [209, с. 320]. М. С. Грушевський, вивчаючи цей період зазначив, що інсигнія була оздоблена бірюзою [298, с. 142]. Натомість Д. М. Бантиш-Каменський, безпідставно стверджував, що вона обсіпана сапфірами [157, с. 259]. Польський історик З. Жигульський, досліджуючи булави гетьманів коронної армії XVII – XVIII ст., встановив, що основним їх декором

була інкрустація рубінами, бірюзою й смарагдами. Використання сапфірів для цього періоду не характерне [500, с. 282]. Тобто оздоблення булави Хмельницького відповідало тогочасним мистецьким канонам Речі Посполитої.

Пошук союзників для боротьби проти Польсько-Литовської держави призвів до становлення українсько-турецьких відносин. Символічним проявом цього процесу стала булава, надіслана гетьману османським володарем у 1650 р. Ю. К. Савчук ототожнив її з експонатом, що зберігається в Музеї Війська Польського [397, с. 50]. Хоча з впевненістю стверджувати, що це булава саме Хмельницького, а ні в істориків, а ні у музеєзнавців немає ніяких підстав.

Ще одну булаву гетьман одержав від боярина В. Бутурліна при укладанні українсько-московського договору 1654 р. Процедура її офіційного вручення супроводжувалася спеціальною символічною промовою. Царський посланець зазначив, що булава надається для перемоги над ворогами й благочестивого керування військом [147, стб. 231]. Каталог ЗП МК за 1826 р. містить інформацію про булаву, яку гетьман навзаєм подарував голові російської делегації: «булава вся із яшми, в золотій оправі, має форму яблука. Вгорі великий рубін, у руків'ї смарагд, а довкола 92 самоцвіти у поєднанні зі смарагдами» [216, с. 100]. На жаль це єдина згадка про даний атрибут, що значно ускладнює відтворення її історії. Загалом же, така велика кількість булав у руках одного гетьмана вказує на активну зовнішню політику і пошук союзників для молодого українського держави середини XVII ст.

На прижиттєвому портреті Б. Хмельницького 1651 р. гетьмана зображено з булавою. В правиці він тримає парадну, коштовно оздоблену булаву з великим шипастим яблуком [див. рис. Г.3]. Використання булав такого дизайну не поодинокі. Подібна – на портреті київського воєводи А. Кисіля [див. рис. Г.4]. Аналогічна булава зберігається в Національному музеї Угорщини. Вивчення цього експонату дало змогу Д. В. Тоїчкіну стверджувати, що одним зі способів виготовлення шипів було гранування у відповідний спосіб напівкоштовного каміння у глухих кастах навершя булав [443, с. 235–236] [див. рис. Г.5].

Московську булаву, за свідченнями історичних джерел, використовував І. Виговський [142, с. 11]. Єдину можливість дослідження цієї булави надає ілюстрація з літопису Величка. Клейнод з кулеподібним навершям без будь-яких прикрас. Єдине оздоблення – ниточка каміння по діаметру булави [162, с. 216] [див. рис. Г.6]. Схожий атрибут зберігається у фондах НМІУ [103]. Виготовлений він зі срібла, має кулеподібне навершя з рослинним орнаментом. Особливістю цього артефакту є викарбуване зображення Юрія Змієборця, що може вказувати як на місцеве, так і на російське походження [див. рис. Г.7].

Ю. Хмельницький на початковому етапі свого гетьманування навряд чи користувався цією булавою. Як відомо, на раді біля Германівки було проголошено про продовження пропольського зовнішньополітичного курсу козацької держави. Але незабаром, під тиском обставин, гетьман змушений був прийняти російську сторону. З джерел відомо, що у березні 1663 р. Ю. Хмельницький передав польську булаву П. Тетері, а від імені польського короля її офіційно вручив сяноцький підчаший Т. Карчевський [209, с. 295–296]. Саме цю інсигнію у 1665 р., разом з іншими клейнодами, Тетеря вивіз до Речі Посполитої. Її повернення від коронного уряду вимагав гетьман П. Дорошенко. За свідченнями М. Г. Крикуна, після довгих маніпуляцій цим питанням, представники польської сторони у 1671 р. вручили булаву гетьману М. Ханенку, який під тиском обставин у 1674 р. зрікся гетьманства і склав клейноди перед гетьманом І. Самойловичем. Ймовірно, їх вивезли до Москви, може, вони й до сьогодні зберігаються в ЗП МК [333, с. 195–198].

Крім того, вчений стверджує, що булава з польського монастиря «Ясна гора» м. Ченстохова ніколи не належала Тетері, а була символом влади Т. Цецюри. Помилка в ідентифікації пов'язана зі співзвучністю польського прочитання прізвищ [333, с. 199]. Якщо взяти до уваги, що переяславський полковник під Чудновим перейшов на польську сторону і був відправлений до Кракова, то ці зауваження цілком слушні. Крім того, якби клейноди Тетері опинилися в монастирі, про це б стало відомо як на території тогочасної Речі Посполитої, так і України.

А проте, булава із монастирської колекції є прикладом професійності майстрів XVII ст. Виготовлена зі срібла технікою лиття, карбування й золочення, вона має незначний рослинний орнамент як на кулі, так і на руків'ї. Якщо брати за основу класифікацію булав З. Жигульського, то цей екземпляр відноситься до турецько-персидської групи [500, s. 284]. За відсутності будь-якої інформації щодо походження цього клейнода, можна зробити припущення, що вона була місцевого виробництва. Адже відомо, що у XVII ст. центром створення та оздоблення зброї у Речі Посполитій був Львів. При виготовленні озброєння львівські майстри вірменського походження використовували принципи та прийоми східного декоративно-прикладного мистецтва [434, с. 9].

П. Дорошенко, ставши гетьманом Правобережної України й залишившись без клейнодів, змушений був створити собі «домові», тобто за власний кошт, символи влади. Пізніше, прийнявши протекторат Османської імперії, протягом 1669–1674 рр. мав від султана декілька булав [див. рис. Г.8]. У 1676 р. біля Чигирини Дорошенко зрікся гетьманства і віддав турецькі клейноди І. Самойловичу.

За збереженим описом атрибутів володаря Правобережної України, турецькі булави відрізнялися від польських і російських пишним оздобленням [див. рис. Г.9]. Таке мистецьке оформлення відповідали стильбом параметрам мусульманського світу. Одна булава була позолочена з елементами чорніння. В гніздах на яблуці знаходилось 13 смарагдів, 5 червоних шпінелі та 1 звичайний камінь. Руків'я срібне, різне. Інша – повністю золота, лише на руків'ї вставки чорненого срібла. Яблуко прикрашене гранованими рубінами та бірюзою. Крім того, бірюза розсипана і по всьому держалу, а для більшого ефекту додано три пояси, в яких містилось 11 невеличких рубінів і 14 смарагдів [149, с. 767]. Ці булави, разом з іншими турецькими інсигніями Дорошенка, були передані на зберігання до ЗП МК.

На Лівобережній Україні, після зречення Ю. Хмельницького, гетьманом обрали І. Брюховецького, а процес надання клейнодів російській цар взяв під свій

контроль. Так, новому керівнику Гетьманщини привезли із Москви срібну булаву, обсипану бірюзою й перлами [281, с. 138].

Опис клейнодів І. Самойловича, що були надіслані із царської столиці на Переяславську раду 1674 р., дає підстави вважати, що булава для гетьмана спеціально не виготовлялася, а вибиралася із наявних у ЗП МК. Гетьману обох сторін Дніпра вислали булаву, подаровану грузинським царевичем Миколою Давидовичем російському царю Олексію Михайловичу у 1665 р. Атрибут зроблений зі срібла, золочений, чорнений, прикрашений бірюзою й іншим дорогоцінним камінням [148, стб. 385]. Аналіз розміщених в літописі Величка портретів Д. Многогрішного, І. Самойловича й І. Мазепи вказує на те, що всі вони зображені з однією і тією ж булавою. Як і булава Виговського, ця інсигнія виглядала майже аскетично. Кулеподібне яблуко по діаметру прикрашала лише вузенька візерунчата лінія оздоблення [163, с. 88, 147, 345].

Серед українських гетьманів кінця XVII – початку XVIII ст. особливе місце займав І. Мазепа. За інформацією дослідників, він мав 15 булав, виготовлених за власний кошт і за власним впоодобанням. Основними виконавцями гетьманського замовлення були майстри золотарського цеху Києво-Печерської лаври. У випадку державного замовлення гетьман викликав до Батурина делегацію київських ювелірів і золотарів, із якими укладав угоду на виготовлення клейнодів [415, с. 117].

Очевидці походу шведського короля Карла XII вказували, що гетьман Мазепа використовував булави як символи своєї політичної влади [426, с. 135, 151]. Після поразки українсько-шведської армії під Полтавою, за умовами капітуляції, підписаної між О. Меншиковим та А. Левенгауптом, вся скарбниця армії Карла XII, разом із майном Мазепи переходила до російських військ. Вивчаючи каталоги ЗП МК В. Р. Новосолов висунув тезу про приналежність 9 неідентифікованих булав і 2 шестоперів українському гетьману або його оточенню [373, с. 253–255]. Таке міркування документально не підтверджене і є лише здогадкою автора.

Інший вчений, Ю. К. Савчук, на основі укладеної П. Орликом специфікації боргових зобов'язань набутих ним у 1719 р., пов'язав із гетьманом булаву з бібліотеки м. Лінчонінга [396, с. 51]. Вона має срібне грушоподібне навершя, оздоблене вигравіюваним рослинним орнаментом зі вставками золота. Виготовлена технікою лиття, карбування, гравіювання, тушування, золочення. Однак, твердження науковця про приналежність булави до українського козацтва можна поставити під великий сумнів. По-перше, в кабінеті рідкісних речей бібліотеки відсутні переконливі докази належності даного експонату до Орлика. По-друге, серед артефактів, що зберігаються в музейних колекціях світу відсутні предмети з аналогічним оформленням. Не виявлено їх і на творах образотворчого мистецтва. Тож походження цієї булави залишається не відомим. Як і доля двох булав, врятованих і вивезених Мазепою. Хоча, ще в 1709 р. небіж гетьмана А. Войнаровський стверджував, що вони передані шведському королю [278, с. 43].

Значно більше інформації збереглося про владний клейнод К. Розумовського. Його особиста булава була виготовлена лише після узгодження попередніх ескізів з імператрицею Єлизаветою. Робота майстрам оплачувалась із царської скарбниці. Місце знаходження булави поки що не виявлено, проте її зображення є на прижиттєвому портреті Розумовського, написаному в 1758 р. [див. рис. Г.10]. Символ гетьманської влади був позолочений, кулясте яблуко прикрашали написи. З правої сторони зазначалося – «Божою милістю Єлизавета Перша, Імператриця й Самодержиця Всеросійська». З лівої – «Вірно надана всього малоросійського Війська Запорозького, обох сторін Дніпра гетьману, камергеру, Президенту Академії наук, Ізмайлівського полку підполковнику і кавалеру графу Кирилу Григоровичу Розумовському» [505] [див. рис. Г.11].

О. Лазаревський, в замітці «Гетьманські клейноди (1758 р.)», подавав такі дані про владні інсигнії останнього козацького гетьмана: «...срібна булава з різним камінням; зверху три самоцвіти та внизу сім. Друга булава – срібна, місцями золочена, на яблуці два камінці. Третя булава срібна» [358, с. 343–344]. Учасники відкриття склепу гетьмана Розумовського в 1927 р., Я. Андріяка,

О. Шкурка і Ф. Сідий у своїх спогадах подали такий опис клейнода: «булава оздоблена камінням, скоріше за все рубінами, турмалінами, сапфірами й діамантами з позолоченими проміжками. В кінці руків'я вставлено великий рубін, а навколо нього золота лямівка» [283, с. 108–109]. Але інформація може містити неточності, адже запис свідчень очевидців експедиції відбувся лише через 29 років після описуваної події. Єдине що можна з упевненістю констатувати – це одна з трьох булав згаданих у публікації 1882 р.

Завдяки опублікованим Д. І. Яворницьким джерелам відомо про булаву жалувану російською царицею січовикам у 1743 р. На прохання отамана й усієї старшини, вона, як і всі інші клейноди, була точною копією інсигнії 1736 р. Срібна булава прикрашена викарбуваними золоченими фігурами. Зверху в чотирьох місцях розміщено червоне й лазурове каміння, рубіни, зелені смарагди [229, с. 1347–1348]. Таким чином, булава надана царським урядом, була зроблена за такими ж канонами, як і гетьманські булави XVIII ст.

Значно простішими в оформленні були булави козацьких отаманів, що в кінці XIX ст. зберігалися у ЗП МК. Одна з них виготовлена з міді й позолочена. Мала велике яблуко, що декоративно поділялося на три частини. Верхня – гладенька, з чималим червоним кришталем в основі. Середня оздоблена щільним рослинним орнаментом і чотирма кольоровими камінцями. Нижня частина кручена ложчата, ложки через одну гладенькі, і через одну візерунчаті, на шийці поясок із двадцяти одного гнізда, шість з яких заповнені зеленим камінням, вісім – червоним, а сім пустих. Руків'я гладке, з двома поясами, і з шишкою вкінці. Інша булава, скоріше за все похідна, оформлена значно скромніше. «Срібне яблуко з крученими лініями, втулка у вигляді ложчатої півкулі. Руків'я обтягнуте чорною шкірою і закінчується срібним спіралеподібним декоруванням» [206, с. 18].

Аналіз відомих на сьогодні раритетів із музейних колекцій України значно доповнив інформацію щодо основного матеріалу виготовлення й оздоблення головного владного клейнода українського козацтва. Серед восьми булав – музейних експонатів, чотири срібних, дві бронзових, одна залізна й одна

мідна [102; 103; 113; 120; 122; 128; 132; 133]. Найбільш розповсюджена техніка виготовлення – лиття, карбування, золочення. У випадку двох атрибутів застосовано кування. Для більш ефектного оздоблення чотирьох булав використано тушування золотом, чорніння, інкрустацію бірюзою й турмалінами. Головний сюжетний мотив – рослинний орнамент. За формою наверх, представлені булави поділяються на кулеподібні – п'ять експонатів, грушоподібні – чотири, у формі витягнутого еліпса – три. Таким чином, проаналізовані інсигнії є типовими для XVII – XVIII ст. і створені за мистецькими канонами того часу [див. рис. Г.12].

Часто поряд з терміном «булава» в джерелах зустрічається і поняття «комишина». Вона також була атрибутом козацької влади. Про це свідчать архівні дані, присвячені подіям 1736, 1749, 1765 рр. [65, арк. 2; 66, арк. 7; 70, арк. 5, 12]. Твердження істориків про те, що комишина – це палиця з комишу, не надто відповідає дійсності [334, с. 250]. Під означенням «комишина», на думку П. М. Саса, крилася звичайна металева палиця для езекуцій, що символізувала «владне розпорядження старшин» [411, с. 86]. Такий знак зафіксований на ряді портретів гетьмана І. Самойловича та інших тогочасних європейських володарів.

Очевидець Хотинської битви 1621 р. Я. Собеський, зазначав, що в козацькому війську «гетьман носить комишину як символ своєї гідності» [192, с. 50]. Ш. Окольський згадував, що польний коронний гетьман Потоцький у козаків Павлюка «знак козацького гетьмана відібрав і булави, і хоругви, та інші комишини й печатки» [244, с. 66]. В 1637 р., коли гетьман зрікався посади, перед радою «клав булаву та комишину» [334, с. 250].

З утвердженням козацької держави в середині XVII ст. комишина чи тростина символізувала владу кошового отамана на Запоріжжі [472, с. 230]. У XVIII ст. палиця, серед інших клейнодів, неодноразово надавалась низовцям польським королем, російськими монархами [163, с. 134; 156, с. 41; 70, арк. 5, 12]. Згідно з документами, комишина 1743 р., як і її прототип 1736 р., мала вигляд звичайної тростини з гравійованим срібним наверх [229, с. 1347].

Розвиток державності на території України призвів до уніфікації владних символів. Як і на Січі, у керівників козацьких полків з'явився свій атрибут – пірнач. Хоча джерела свідчать про те, що за часів Б. Хмельницького полковники нерідко використовували булаву [181, с. 241; 155, с. 116]. Це могло бути пов'язане з тим, що під час баталій Визвольної війни козаки нерідко серед захоплених трофеїв знаходили польські булави, і в козацькому обозі їх назбиралась значна кількість.

На існування цієї традиції у першій половині XVIII ст. вказує експонат із Царського Села – срібна булава полковника П. Апостола, що містила аббревіатуру: П. А. К. Ї. Ц. П. В. З. М. (Павло Апостол Козацького Її Царської Пресвітлої Величності Запорозького Миргородського полку) [225, с. 153].

Становлення чіткої ієрархії посадових повноважень козацької старшини сприяв остаточному утвердженню пірнача як символу влади полковника. В ході українсько-російської війни, під час баталії під Васильковим 4 вересня 1659 р., російський князь Ю. Барятинський захопив трофей – пірнач наказного гетьмана, бихівського полковника, Д. Виговського. «Срібний пірнач із 12 пер. Втулка прорізна, з візерунком, у вигляді півкулі. Руків'я срібне, багатогранне, на початку і в кінці має срібні литі кільця з наскрізним візерунком» [206, с. 20].

Використання пірнача як відзнаки полковника в Україні XVII – XVIII ст. зафіксовано й у зображувальних джерелах. Так, пірначі з довгими держалами, увінчані бойовою частиною з великою кількістю ребер, зображені на портретах лубенського та переяславського полковників Л. Свічки й С. Сулими [див. рис. Г.13, Г.14]. Однак, аналіз пірначів – експонатів вітчизняних музеїв, дає підстави вважати, що найбільш поширеними були інсигнії з чотирма або шістьма перами S – подібної форми. Сучасні вчені відзначили, що таке оформлення – це особлива відзнака вірменських ювелірів зі Львова [507].

Виготовлялися пірначі коштом ГВК або, як у випадку з переяславським полковником С. Сулимою, Малоросійської колегії [350, с. 80]. Під час церемонії призначення полковника на посаду владний атрибут йому вручали делегати від гетьмана – представники генеральної старшини. На відміну від булав, пірначі

нерідко позначали особистою гербовою символікою або написами – ідентифікаторами власника. Зазвичай їх розміщували на металевих деталях торцевої частини держала. У фондах ЧІМ зберігається чотири таких пірначі, що належали прилуцькому полковнику О. Якубовичу [136], чернігівському полковнику П. Полуботку [135], білоцерківському полковнику С. Палію [137], переяславському полковнику Г. Іваненку [138] [див. рис. Г.15, Г.16]. Три атрибути влади виготовлені зі срібла, а один із бронзи. Навершя складаються із різної кількості визолочених пер – від 6 до 9. Держала оформлені декоративним гравіюванням, золоченням, чорнінням, карбуванням.

В історичному музеї Заповіту Т. Г. Шевченка м. Переяслав-Хмельницького експонується вишукано оздоблений пірнач з гербом «Косцеша» (Kościesz) [115]. За даними «Малоросійського гербовника» В. К. Лукомського й В. Л. Модзалевського, вказана гербова фігура в середині XVII ст. належала сім'ї Бубликів-Погорельських, що мали польське коріння. Паралельно цей герб використовувала й інша родина – Валькевичів [200, с. 96]. Їх предок, переселившись із Польщі в Україну, в 1661 р. служив стародубським полковим хорунжим. Загалом даний клейнод об'єднував понад 150 родин. Тому точно встановити, представнику якої саме сім'ї належав вказаний пірнач неможливо.

Основна ж маса пірначів із музейних фондів України не має прив'язки до конкретної історичної особи. Спираючись на мистецьке оформлення, їх можна умовно поділити на церемоніальні й бойові. До першої категорії належать дванадцять екземплярів, до другої – два. Основним матеріалом для виготовлення репрезентів влади полковника було срібло – шість експонатів, бронза – чотири, рідше залізо – два [107; 108; 109; 110; 112; 115; 121; 134; 135; 136; 137; 138]. Як і булави, пірначі виготовлялися технікою лиття, карбування, золочення. За побажанням замовника, для підвищення естетичної та мистецької цінності, використовували кування, гравіювання, вирізування, виточування, шліфування, чорніння, сріблення, тушування золотом. В окремих випадках – прикрашали оксамитом чи шкірою акули, всередину держала вмонтовували стилет.

Витончені ремісничі техніки й оздоблення коштовними матеріалами робили пірначі справжніми шедеврами мистецтва. Зокрема, екземпляр із колекції ЧІМ створений із гірського кришталю, оздоблений сріблом та бронзою [134]. Традиція використання гірського кришталю у виготовленні холодної зброї й владних атрибутів тісно пов'язана з османськими церемоніальними зразками. Так, бойовий кинджал султана Селіма Грізного, що зберігається в колекції Музею палацу Топкапи оздоблений саме цим матеріалом [див. рис. Г.17, Г.18].

Бойові пірначі створені із заліза, методом лиття, кування й карбування. Якщо пірнач XVII ст. має 9 пер округлої форми, то раритет XVIII ст. – лише 6 більш фігурної модифікації [125; 130]. Ці експонати є наявним прикладом генези пірнача від зброї до статусного предмета.

Таким чином, в середовищі українського козацтва булава, як атрибут влади відома з 80-х рр. XVI ст. Вона трактувалась своєрідним символом військової слави запорожців й щасливого проводу його керівників. Без наявності булави жодна козацька рада не визнавалась законною.

Перенесення січових традицій в устрій Гетьманщини середини XVII–XVIII ст. сприяло утвердженню булави як офіційного державного й владного символу. Набуттю нею цього статусу сприяв і полівасалітет українських гетьманів. Польський вектор характеризується булавами, оздобленими бірюзою. Турецький – представлений золотими й позолоченими інсигніями, прикрашеними характерними для мусульманської культури камінням: рубінами, бірюзою й смарагдами. Відносини з московською державою позначені срібними булавами з інкрустацією рубінами, сапфірами, бірюзою, смарагдами й перлами. Інкorporація козацької держави до складу Російської імперії позначена наявністю на булаві титулів сюзерена й васала.

Репрезентом центральної влади у полках був пірнач. Виготовлявся за кошти ГВК чи Малоросійської колегії. Особистісна приналежність позначалася ініціалами власника або родовим гербом. На відміну від бойових екземплярів XVII ст., декоративні пірначі другої половини XVII – XVIII ст. мали 4 або 6 пер S-

подібної форми. Як і гетьманський атрибут, символ полковника виготовляли із дорогоцінних металів, технікою лиття, карбування, гравіювання, золочення.

3.2. Особисті військові відзнаки козацьких керманичів

Серед державних символів козацької України XVII – XVIII ст. значне місце займав бунчук. За визначенням Д. І. Яворницького, в середовищі українського козацтва «бунчуком називалася проста, пофарбована чорною фарбою палиця, завдовжки чотири з половиною аршини, на верхівку якої набивали мідяну, іноді позолочену кулю, а під неї вкладали фарбоване біле або чорне волосся з кінського хвоста з чотирма чи шістьма косами поверх волосся. Зважаючи на призначення бунчука, запозичили його козаки у турків» [257, с. 106; 472, с. 229].

Історична традиція пов'язує появу бунчуків серед українського козацтва з ім'ям короля Баторія «... пожалуваний бунчук і Запорозькому Війську, але був він із білого волосся з червоними нитками» [314, с. 186]. Проте вчені, проаналізувавши наявні джерела, виявили, що 1578 р. козакам було надано лише прапор, а всі інші клейноди – літописна легенда. Вивчаючи етимологію лексеми «бунчук», Г. І. Халимоненко зазначив, що перша згадка про бунчук як регалію відноситься до 1582 р. [455, с. 30]. Однак ця теза не знайшла документального підтвердження. Натомість Т. Р. Ковалець ставу традицію використання бунчуків фіксує в 1626 р. У битві з кримськими татарами запорожці настільки зраділи своєму трофеєві, що негайно почали: «один стрижений знак із кінських хвостів возить» [323, с. 81].

Як і в польській військовій традиції, в козацькому гурті, цей клейнод був особистим знаком військових керманичів. З джерел відомо, що під час козацько-польської війни 1638 р. над козацьким полковником несли бунчук. «Ішли три тисячі козаків, граючи на шоломийках, б'ючи в барабани, з корогвами та зі знаком над старшим полковником, тобто під бунчуком, під білим прапором з двома хвостами, прикріпленими під шефоліном і підвішеною чорною магеркою» [244, с. 69]. Аналізуючи цей уривок, П. М. Сас намагався реконструювати зовнішній

вигляд клейнода. На його думку, до держала вгорі було прикріплене волосся у вигляді двох кінських хвостів, прикрашених чорною тканиною (магерка – особливого крою невисока чоловіча шапка) [411, с. 200]. Таким чином, бунчук Д. Гуні був виготовлений в одній стилістиці з бунчуками головнокомандувачів армії Речі Посполитої кінця XVI – першої половини XVII ст.

Достовірне уявлення про конструктивні особливості кріплення до держала козацьких бунчуків дали археологічні знахідки на полі Берестецької битви. Знайдене навершя бунчука мало форму залізного наконечника списа з роздвоєною внизу втулкою, прикрашеною поперечними реберцями. У нижній частині вістря списа зроблено два отвори, в які вставлено дротяні кільця, до яких, судячи з усього, кріпилися кінські хвости [416, с. 219–220].

Окрім військових походів, бунчуки використовувалися запорожцями й під час проведення загальних рад та зустрічі послів. Легітимність тієї чи іншої ради прямо залежала від наявності на ній цього військового знака. В листопаді 1637 р. у розпал козацького виступу, очолюваного П. Бутом, повстанський полковник К. Скидан намагався зібрати та провести раду реєстровців у Корсуні, однак змушений був звідти тікати, бо «молодці шептатися про нього почали». Однак, через кілька днів більшість із них усе ж таки приєдналася до війська Павлюка. Ймовірно, що козаки не сприйняли корсунську раду всерйоз через відсутність там бунчука як офіційного клейнода [323, с. 81]. Паралельно зі словом «бунчук» у джерелах першої половини XVII ст. часто застосовується польська назва – «гетьманський знак» або «знак гетьмана», що вказує на тісний взаємозв'язок двох військово-політичних культур [139, с. 124; 185, с. 330; 244, s. 66].

Розпочинаючи національно-визвольну війну, в 1648 р., козаки, серед інших клейнодів, вручили Б. Хмельницькому і «... дуже модний бунчук із позолоченою галкою й деревцем» [162, с. 92]. Після перших переможних битв, гетьман на знак вдячності, відправив на Запоріжжя два бунчуки, які мали польське походження.

У запорожців бунчуки робилися із поєднання двох кінських хвостів, пофарбованих у червоний колір, зверху була плетена з чорно-червоного волосся шапочка з-під якої йшли такого ж кольору сплетені коси, що у свою чергу

переплітались нижче з волоссям хвоста. Зверху, на 13 см. вище, була прикріплена позолочена латунна «галка» [478, s. 35]. За іншою версією, козацькі бунчуки мали вигляд поєднаних між собою червоних кінських хвостів, до яких приєднували голівку із тонких волосяних ниток, що для більшої окраси падали на хвости, змішуючи білий та червоний кольори, а над усім цим насаджувалася велика мідна золочена маківка. Саме такий вигляд мали бунчуки, що у ХІХ ст. зберігалися у Преображенському соборі Санкт-Петербурга [417, с. 28–29]. Взявши за основу ці описи, можна з усією впевненістю стверджувати, що в НМІУ [104] та Херсонському обласному краєзнавчому музеї (далі ХОКМ) [129] зберігаються два класичних козацьких бунчуки, що виконанні у зазначеній вище кольоровій гамі та мають чотири-п'ять волосяних ниток-косичок [див. рис. Г.19].

Дещо інший вигляд мав бунчук, жалуваний російським урядом Війську Запорозькому Низовому. Зберігся опис знаку подарованого січовикам у 1736 р., і його точної копії 1743 р. «Бунчук зі срібною золоченою гладкою ручкою, в якій кінське біле волосся обшите золотою й срібною різнокольоровою парчею з вирізками на кінцях, а зверху срібна широка сітка» [229, с. 1347]. Таким чином, бунчук низовців було виготовлено за аналогією з інсигнією володарів Гетьманщини. За оздоблення клейнода майстри отримали 10 карбованців 70 коп.

Значно більше збереглося згадок про бунчук, як особистий штандарт українських гетьманів другої половини ХVІІ – ХVІІІ ст. В історичних джерелах неодноразово згадувався Б. Хмельницький під бунчуком, а саме: 1649 р. – під час зустрічі польської делегації біля Переяславля. У 1650 р. бунчук везли перед гетьманом, що повертався до Чигириня; 1654 р. цей знак розвивався над гетьманом, що оголошував про укладання українсько-московського союзу [147, стб. 219; 155, с. 496; 208, с. 318]. На початку ХVІІІ ст. гетьман І. Мазепа під бунчуком завітав до табору шведського короля Карла ХІІ. Як згадував Д. Крман це «...довга жердина, верх якої оздоблений позолоченою кулею з великою кінською гривною» [196, с. 53].

Щодо кольорового рішення, заведено вважати, що саме Б. Хмельницький, після його обрання запорожцями гетьманом, замінив на бунчуках чорні пасма

волосся на білі. Тоді ж для побутового використання були засновані й малі бунчуки, що мали розмір до 1 м. 42 см. [114]. Саме вони вручалися гетьманом наказному гетьману під час виконання його обов'язків. Для розрізнення знаків, до бунчуків наказного гетьмана прив'язували дві срібні китиці [417, с. 29]. Таким чином, українські гетьмани прирівнювали себе до турецьких двобунчукових пашів – фериків – дивізійних генералів [див. рис. Г.21]. Очевидець Бендерівської ради також прирівнював козацького гетьмана до двобунчужного паші [234, s. 16].

З історичних джерел відомо, що під білим бунчуком Хмельницький виїжджав з-під Львова у 1655 р., а Мазепа – на аудієнцію до шведського короля у 1708 р. [292, с. 188; 196, с. 135]. Реконструювати вигляд гетьманського бунчука можна на основі опису цього клейнода, що впродовж 1669–1676 рр. належав П. Дорошенку. Бунчук складався із «пофарбованого біло-чорного кінського волосся, обшитий волоссяним плетеним шнурком, яблуко на ньому мідне позолочене. Держало просте» [149, с. 264]. Дуже схожий за цим описом фрагмент бунчука, що експонується в Черкаському обласному краєзнавчому музеї (далі ЧОКМ) [131] [див. рис. Г.20]. Серед документів останнього гетьмана України К. Розумовського зберігся й опис його бунчука «...бунчук старий срібний золочений зі срібною й золотою лиштвою... в середині кінське волосся, при ньому на блакитній стрічці два срібних кільця з гайкою» [400, с. 17].

Загалом же, бунчук, у складі інших клейнодів, вручався усім гетьманам України та був символом найвищої державної влади. Під час ніжинської чорної ради 1663 р., щоб запобігти обранню Я. Сомка гетьманом, представники опозиції поламали його бунчук. У 1668 р. запорожці, для визнання легітимності гетьманства, запрошували П. Дорошенка на чорну раду: «...і кого військо обере, і бунчук, і булаву надасть, той у нас і буде гетьманом» [144, с. 103]. Під час військових походів та мирних переговорів бунчук ставився біля гетьманського намету [177, с. 325, 508]. Перед ним схилялися усі полкові знамена. Запорозький кошовий К. Гордієнко, приїхавши у ставку гетьмана біля Диканьки, на знак поваги як до гетьманської влади, так і до самого клейнода, поцілував бунчук.

Під час обрання гетьмана, що відбувалося за стародавніми традиціями, бунчук ставився біля столу на якому лежала булава. Після виборів гетьмана, його накривали бунчуком і прапорами. [146, с. 945]. За свідченням Самовидця, під час виборів І. Брюховецького на гетьманство, його посадили на стіл та дали бунчук, який пізніше йому офіційно вручив московський князь Велико-Гагін [198, с. 93].

З середини XVIII ст., коли гетьманів призначав російський уряд, бунчук серед інших клейнодів несли на оксамитовій подушці. А під час молебню з приводу приїзду 13 липня 1751 р. до Глухова К. Розумовського генеральний бунчужний Д. Оболонський стояв біля столу, де лежали гетьманські клейноди та царська грамота на гетьманство, з бунчуком у руках [394, с. 39; 57, арк. 5]. У разі смерті гетьмана, під час поховальної процесії бунчук, на знак жалоби, несли похиленим до землі. За Московськими статтями 1665 р., після смерті гетьмана, клейноди передавалися російському воєводі у Києві, а той у свою чергу відправляв їх до Москви у Малоросійський приказ. Перевозилися та зберігалися бунчуки у спеціальних ящиках, що створювалися окремо для держала, окремо для навершя.

Військові контакти запорожців із представниками турецько-татарської спільноти сприяли появі в козацькому середовищі бунчука. Використовувався він не лише як військовий штандарт козацького керівника, але і як символ легітимності його влади. Становлення української держави середини XVII ст. призвело до розрізнення бунчуків гетьманів і кошових отаманів. Відмінності полягали у колористичному оформленні пасм бунчуків. Таким чином, Запорозька Січ підкреслювала свій автономний устрій в межах територій, на які розповсюджувався козацький устрій.

3.3. Вексилологія українського козацтва

Особливого значення українське козацтво надавало корогвам, що були своєрідним втіленням військової історії та слави. Адже прапор – це підтвердження служби своєму патрону, що українські козаки вважали підставою для визнання за ними станових прерогатив. Крім того, за словами російського

вексилолога Г. В. Вілінбахова, прапори складали ту знакову систему, за допомогою якої можна простежити зміни у внутрішньо- та зовнішньополітичному курсі громади. Таким чином, знамена являли собою джерела, що допомагали визначити розвиток певної ідеології та періодизацію соціально-політичних процесів у суспільстві [277, с. 98].

У випадку українського козацтва – корогви дають можливість простежити процес зовнішньополітичних відносин між козаками та сусідніми державами. Надання прапора Військо Запорозьке трактували як символічний акт, спрямований на підкреслення їхнього статусу «людей війни» та визнання цілісності структури козацтва з гетьманом на чолі [272, с. 232]. А участь запорожців у військових кампаніях проти турків та татар кінця XVI – першої чверті XVII ст. сприяла формуванню ціннісної установки щодо прапора – символу боротьби з ворогами християнської віри.

У 90-ті рр. XVI ст. долучившись до війни з Туреччиною, козаки отримали від австрійського цісаря Рудольфа II червону шовкову корогву, оздоблену золотою бахромою і з зображенням з однієї сторони чорного, а з іншої – білого орла. Інший прапор, отриманий Наливайком під час військового рейду в Угорщину від архієпископа Максиміліана, містив австрійський герб – двоголового чорного орла. Семигородський князь Баторій, долучившись до антитурецької коаліції, подарував козацькому ватажку Я. Оришовському знамено із родовим гербом – зубами дракона. Всі ці прапори, символи міжнародного визнання мужності й хоробрості українських воїнів, були втрачені козаками під Солоницею в 1596 р. [253, с. 34].

Становлення офіційних відносин між козаками й Річчю Посполитою відбулося в контексті військової реформи Стефана Баторія 1578 р. Створення реєстрового полку, й офіційний найм його на державну службу, закріпився наданням прапора. Аналізуючи наявну інформацію, М. С. Грушевський і А. В. Стороженко прийшли до висновку, що королівська корогва була шовкова із зображенням польського орла [297, с. 155; 439, с. 74]. Отже, прапор став атрибутом зовнішнього закріплення взаємовідносин між польським королівським

урядом та реєстровим козацтвом, які характеризувалися формуванням і визнанням автономного козацького устрою з боку центральної влади. Тому в петиціях кінця XVI ст., козаки часто нагадували про надану Баторієм хоругву як знак визнання й просили відповідного підтвердження через повторення ритуалу [273, с. 341].

На жаль обмежена джерельна база не дає можливості реконструювати надані козацтву 1618 та 1631 р. польські клейноди. Проте відомо, що в ході активних військових контактів, козацтво у 20–40-х рр. XVII ст. на полкових стягах використовувало традиційні для польської геральдики зображеннями. За свідченнями Ш. Окольського, одна з таких корогв була здобута піхотою пана Бегановського під час розгрому козацького війська під Кумейками 16 грудня 1637 р. «хоругва з орлом, при древку, де скофією було серце золотисте» [244, с. 55]. В 1649 р. у полковника І. Голоти, взятого у полон під Загалем, виявили червоний прапор з гербовим зображенням лева і білого хреста [176, с. 292].

Збереглися згадки і про королівські прапори даровані в 40-х рр. XVII ст. Сучасник битви під Берестечком, С. Освенцим серед трофеїв коронного війська вказував дві жалувані корогви. Одна з них, 1647 р. – блакитна з намальованим напівбілим напівчервоним орлом. Така кольорова гама повинна була нагадувати козакам про їх зв'язок із Польсько-Литовською державою. Інша, 1649 р. не має в джерелах одностайного опису. Так, учасник польського посольства В. М'ясківський зазначав, що М. Кисіль вручив Хмельницькому червоний прапор із білим орлом й написом: «Ioannes Casimirus Rex» («Ян Казимир король») [240, с. 372]. А захоплений у 1651 р., окрім цих деталей, мав ще й два руських хрести. Скоріше за все козаки самі домалювали ці елементи, щоб наблизити одержану інсигнію до місцевих геральдичних традицій.

Попри активні українсько-польські контакти в другій половині XVII ст., до наших днів зберігся лише опис прапора, який польський правитель надав М. Ханенку. В листі від 29 липня 1670 р. шляхтич В. Борейша повідомляв, що Ханенко має отримати: «адамашкову хоругву кармазинового, тобто темно-малинового з фіолетовим відтінком кольору із зображення золотого (жовтого)

орла. На згадку про короля – протектора був на хоругві й герб Вишневецьких: на червоному полі срібний півмісяць рогами донизу, на якому стоїть хрест такого самого кольору, срібна зірка, а нагорі жовті корона й хрест» [372, с. 22].

У період становлення й розвитку державотворчої ідеї в Гетьманщині, козацтво не раз опинялось і під протекторатом Високої Порти. Так, у 1650 р. ставши васалом Мегмеда IV, прапор отримав Б. Хмельницький. П. Дорошенко, як підданий султана, мав прапор оформлений в мусульманських традиціях. Джерела зазначають, що Дорошенко після переходу під опіку російського царя, передав Самойловичу два санджаки. «Один із турецького жовтого шовку, обшитий шовком багряного кольору. Інший – яскраво малинового турецького шовку» [149, с. 430]. В серпні 1709 р. козаки на чолі з І. Мазепою, втікаючи від переслідувань російської армії, стали підданими Агмеда III. На знак прийняття під високу руку, гетьман отримав корогву. В літературі дещо різниться опис цього клейнода. Так, І. Застинець вказує червоно-блакитний прапор [371, с. 126]. Натомість в «Реляції Дем'яна Щербини» зазначено, що корогва була червоно-біла [234, с. 14–15]. Таким чином, з однієї сторони прапор був червоним, а з іншої – оформлений у світлих барвах. Спільним залишається характеристика символічного ряду – з однієї сторони срібний півмісяць із зіркою, з іншої – золотий хрест Православної церкви. Освячений константинопольським патріархом, цей прапор мав бути знаком лицарського союзу християнства і мусульманства.

Найбільше повідомлень залишилося про вексилнологічні дарунки московських царів керманичам Гетьманщини й Війська Запорозького Низового. Вперше такий акт зафіксовано у січні 1654 р., під час укладання українсько-російського договору. В. Бутурлін вручення прапора Б. Хмельницькому супроводив спеціальною промовою «... На цьому царському прапорі Царя царюючих Всемилоствого Спаса написано, для перемоги над ворогами; Пресвяту Богородицю під покровом, і преподобних Печерських Антонія та Феодосія зі святою Варварою в клопотання тобі й всьому твоєму православному війську... надано... і прапор цей Його Царської Величності хай буде всім ворогам вашим перемоги знамення, страшне й жахливе в баталіях» [147, стб. 229–230].

Цей московський клейнод, офіційно освячений під час молебню, отримав в 1657 р. І. Виговський.

Після зміни політичного орієнтира Виговського на користь польсько-литовської держави, жалувані царські знамена служили своєрідними знаками прихильності та посилення впливів на суперників гетьмана із проросійською орієнтацією. У 1659 р. кольорові шовкові знамена отримали представники опозиційно налаштованого до Івана Остаповича козацтва – наказний гетьман І. Безпалій, полтавський полковник І. Іскра [231, с. 100]. Такі заходи московської правлячої еліти виявилися дієвими й сприяли ще більшому розколу козацької спільноти. Особливо яскраво ця тенденція проявилась під час чорної ради під Ніжином. Вже в липні 1663 р., на підтвердження легітимності обрання, корогву від протектора отримав І. Брюховецький. «Прапор полковий з червоного шовку по обидві сторони образ Спаса – Еммануїла, а навколо нього зірки» [281, с. 138]. У грудні 1666 р. Брюховецький прийняв новий клейнод: «червоний шовковий, а на ньому написано образ Спаса Вседержителя, що стоїть на камені, а на іншій стороні – образ Покрови Богородиці» [230, с. 95].

Особливість російських прапорів, жалуваних протягом 50–60-х рр. XVII ст., полягала у їх подібності до полкових знамен російської армії, наявності релігійної тематики, переважанні червоної кольорової гама. На думку К. А. Іванова, використання у вексилології духовних сюжетів було пов'язане з тим, що в Росії після перемоги на Куликовому полі 1380 р. в геральдичній традиції остаточно закріпилась релігійна тематика. У такий спосіб майстри прославляли православну віру та єдність народу у боротьбі з її ворогами [312, с. 8].

Відмова від російської протекції І. Виговського, Ю. Хмельницького й І. Брюховецького внесла свої корективи в символічне оздоблення прапорів. Вперше ця зміна проявилась на корогві, надісланій в 1669 р. московським царем новообраному гетьману Д. Многогрішному: «полковий прапор зроблено з білого шовку, по середині розміщено двоголового орла під короною, в орла на грудях написано царя на коні, на верхній лямівці образ Спаса Вседержителя. Інша сторона має аналогічні малюнки» [399, с. 588]. У порівнянні з попередніми

корогвами, на цій вперше панівне місце займав державний герб Московської держави. Таку зміну в офіційній прапоровій символіці російський вексилолог Л. П. Яковлев пояснював тим, що козаки не дотримувалися своєї присяги та часто переходили на бік противників російського правителя. Тому зображення орла, як ознака верховної влади монарха, слугувало постійним нагадуванням того, що козаки хоч і вільні, але все ж таки вірні піддані Великого Государя [230, с. 97–98].

Саме це знамено було одним із символів новопризначеного гетьмана І. Самойловича; у 1674 р. його передали на зберігання до ЗП МК. В березні того ж року цар наказав надати козацькому керманичу нову інсигнію «середина шовку білого, лиштва із червоного, в середині написано орла двоголового під короною; в орла на грудях Юрій Змієборець; на верхній лямівці, над орлом образ Спаса Вседержителя, по сторонах Спасового образу два хрести в п'яти ступенях, праву сторону хреста підписано: «Хрест чесний, благочестивим царям уповання, а над ворогами перемога, і гоніння, і здолання, як в давнину першому християнському царю Костянтину на здолання воїнства Максенція». По іншу сторону хреста і біля образу Спаса написано: «Хрестом твоїм Христос хвалимо, і святе твоє Воскресіння оспівуємо і славимо. Ти є Бог наш, іншого за Тебе не знаємо». По іншу сторону образу Спаса, над хрестом напис: «Цар слави Ісус Христос». На тій же лямівці від хреста – «Божою милостью, Великий Государ, Цар і Великий князь Олексій Михайлович, всієї Великої і Малої і Білої Росії Самодержець». На тому ж прапорі, біля орла, чотири клейма писані золотом і сріблом, над орлом надпис повного титулу російського монарха. Написано той прапор в літо від створення світу 7179, квітня 23 дня» [148, стб. 384–385]. Інша сторона оформлена аналогічно.

Майже за рік до відсторонення Самойловича від влади, у 1686 р. цариця Софія від імені своїх правлячих братів наказала надіслати гетьману нове знамено, яке як за ідеологічною, так і за художньою композицією уподібнювалося прапору 1674 р. «Середина шовку білого, лиштва – китайського рудо-жовтого; по середині орел двоголовий золотий під трьома коронами, що в правій лапі тримає скіпетр, а в лівій державу, а в середині орла вершник; над орлом хрест із десяти золотих

зірок, по обидва боки хреста два клейма, на яких по золотому полю зроблено чорнилами написи. Під правим клеймом золотим зірки; над орлом на верхній лямівці, зображено Господа Вседержителя в короні з трьома вінцями та в ризи червоного кольору. На грудях Спасителя золота гривня, з написом: «Слово Боже». В косиці клеймо золоте, аналогічне до клейм в середині, але значно більшого розміру; в ньому зроблено напис: «За велінням великих Государів Царів і великих Князів Іонна Олексійовича, Петра Олексійовича і великої Княжни Софії Олексіївни, всієї Великої й Малої, і Білої Росії Самодержців, писано цей прапор у літо від створення світу 7195 жовтня 27, і надано їх Царської Величності вірному підданому Війська Запорозького обох сторін Дніпра Гетьману Івану Самойловичу» [230, с. 98]. На іншій стороні прапора ідентичні написи, а на лямівці золотом написано трави. Проте цю корогву Самойлович так і не встиг отримати, адже 25 липня 1687 р. гетьманська булава перейшла до генерального осавула І. Мазепи. Майстри Збройної Палати відреагували на політичні зміни в Україні, на прапорі замінили напис «Самойлович» на «Мазепу» і виправили дату виготовлення з жовтня на січень [див. рис. Г.24]. Зараз прапор експонується в ХІМ [126].

Це знамено використовувалося, як один із владних атрибутів, під час гетьманування І. Скоропадського, правління Першої Малоросійської колегії та у перші роки управління Д. Апостола. Останній, 24 лютого 1730 р. надіслав корогву до департаменту Колегії іноземних справ із проханням замінити її на нову, бо не «...придатна ні до церемоній, ні до військових походів» [100, арк. 19]. 19 грудня 1733 р. від імені Анни Іоанівни було пожалувано новий прапор. Як зазначено в «Описі Збройної Палати» – дане знамено за розмірами та ідейною композицією було схоже на попереднє, однак на грудях в орла, навколо гербового щита, зображено ланцюг з андріївських зірок, в яких написано: «За віру та вірність». Різниця і текст у клеймах: «Велінням Її Величності Государині Анни Іоанівни Імператриці й Самодержиці Всеросійської й таке інше, й таке інше, надано цей прапор Її Імператорської Величності вірному підданому Війська Запорозького обох сторін Дніпра гетьману Данилу Апостолу літа від різдва Христового

1730 року Царювання Її Величності 1 року. На іншій стороні прапора, починаючи із кута косиці, золотими літерами, в'яззю, напис: «Бога в трьох іпостасях єдиносущного ми Пресвітла, державнійша Велика Государиня Анна Іоанівна Імператриця...» [231, с. 58–59]. Надалі цей прапор використовував К. Розумовський.

Російський уряд, на знак своєї прихильності, надавав корогви і значки Війську Запорізькому Низовому. Перша задокументована звістка про це відноситься до 2 червня 1698 р. В листі до гетьмана Мазепи, кошовий отаман Г. Яковенко дякував йому за надісланий царський прапор із зображенням Покрови Пресвятої Богородиці [228, с. 770–771; 436, с. 26]. Достовірно відомо, що в 1708 р. російське знамено було надіслане до Запоріжжя від імені царя Петра I [156, с. 41]. Та незважаючи на подарунок, частина козаків долучилася до союзу з Карлом XII.

Коли ж запорожці виявили бажання повернутися під протекторат Росії, й створили у 1734 р. Підпільненську (Нову) Січ, російська імператриця Анна Іоанівна на знак згоди пожалувала клейноди, серед яких були прапори та значки [472, с. 227]. На прохання самих запорожців, у 1743 р. Єлизавета Петрівна надала нові, точні копії 1736 р., прапори [70, арк. 9–10].

Великий прапор виготовлено з косицею на кшталт полкових. Пошитий із блакитного візерунчатого шовку, з однієї сторони зображено двоголового орла під трьома коронами, орел написаний у витягнутому клеймі, над яким розміщено пальмові гілки, біля клейма чотири зірки й букви «Н. С. М. С. Ж». На іншій стороні в тому ж клеймі зображення Архангела Михаїла; біля клейм, як і на лицьовій стороні, зірки й такі ж букви. Малий прапор створений за зразком полкового. Пошитий із блакитного бай-берека, з однієї сторони намальовано Архангела Михаїла у видовженому клеймі із золотим обідком, над клеймом золота корона. На іншій стороні, в такому ж клеймі зображено козака із рушницею на плечі, на лямівці напис: «Запорозьке Військо Її Імператорської Величності Ма... рос...»; по краю прапора виведені два картуші, в яких золотом написані трави [205, с. 87–88].

Нова російська імператриця Катерина II, після свого воцаріння, 6 лютого 1763 р. видала наказ про обдарування низовців новими клейнодами. 21 липня вони були вручені гетьманом К. Розумовським. «Корогва з косим відрізом із жовтої шовкової тканини, по краю обшита широкою білою лиштвою. По ній йде жовтий відтінений напис: «Милістю Всепресвітлійша державнійша велика Государиня Катерина Олексіївна Імператриця і Самодержиця Всеросійська». В картуші на іншій стороні: «Повелінням всепресвітлійшої Її Величності Государині Катерини Олексіївни Імператриці і Самодержиці Всеросійської і таке інше, і таке інше дано цей прапор Її Імператорської Величності вірним підданам Війська Запорозького Низового кошовому отаману і всьому Війську Запорозькому літа від Різдва Христова 1763, правління Її Величності 1-го року». На лицевому боці – орнаментований гарно скомпонований картуш із золотим хрестом у центрі. Поруч із ним державний герб» [189, с. 67]. Жалувано було і чотири білі шовкові значки із жовтими хрестами [472, с. 228].

Таким чином, в залежності від політичних уподобань українського козацтва змінювалась і символічна композиція на прапорах. У зв'язку з цим доречно навести думку російського вексилолога К. К. Мамаєва, який порівнював прапори з політичними плакатами, оскільки вони «відображають не тільки політичну стратегію, але й ідеологічну тактику. Зі зміною конкретних політичних гасел змінювався і зміст прапорової символіки» [366, с. 26].

Паралельно з жалуваними знаменами, українське козацтво створювало і власні, в основі яких лежали місцеві геральдичні традиції. Особливо яскраво це проявилось в період національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. Так, очевидець облоги м. Гомеля козаками Чернігівського полку 4 червня 1651 р., згадував: «... побачили спочатку корогву червону з білим хрестом і білою обвідкою; потім показала друга червона корогва, а біля неї три білі й дві чорні, й дві жовто-блакитні» [387, с. 110]. Класичним джерелом з історії прапорництва часів Хмельницького є опис 24 знамен, що були захоплені 1651 р. військом гетьмана Я. Радзивілла [316, с. 85–87]. Історик С. А. Леп'явко стверджує, що у чернігівській групі прапорів відтворено знамена Чернігівського

та Ніжинського полків, що були учасниками битви під Ріпками 26 червня 1651 р.; київська ж група представлена знаменами київського полку [354, с. 48–49].

З 12 корогв чернігово-ніжинського походження на 10 зображено хрест переважно у поєднанні з півмісяцем і зірками, на 1 – святого Георгія. Таке геральдичне оформлення мало відображати ідею захисту рідної землі від турецьких і татарських нападників. Щодо кольорової гами, у 4 випадках простежується поєднання червоного і білого кольорів, у 2 – білого з блакитним, ще у 2 – сірого з білим, в 1 – червоного і блакитного з жовтим, ще у 1 – сірого й білого з блакитним.

Серед 12 прапорів київського походження був прапор виконаний у польській традиції – з білим орлом на червоному полі. На багатьох розміщено сонце, місяць, зірки, що відображало вплив вітчизняного народно-декоративного мистецтва. Окремі корогви виготовлені у стилі Близького Сходу. Як влучно зазначив Я. С. Ісаєвич – більшість прапорів місцевого виробництва, при їх створенні ремісники поєднували як загальноприйняті європейські зразки, так і мотиви характерні для українського мистецтва [317, с. 25]. На даний момент ці знамена перебувають в колекції Військового музею Стокгольма у Швеції [див. рис. Г.22, Г.23]. На територію королівства вони потрапили під час шведсько-польської війни 1655–1660 рр., як військові трофеї Шведської корони [445, с. 244–245].

У тому ж таки музеї зберігається і ще один прапор часів Б. Хмельницького, який Ю. К. Савчук трактує як особистий штандарт гетьмана [397, с. 52]. Натомість, Я. Р. Дашкевич, критикуючи попереднього автора за надмірну ейфорію і нав'язування псевдонаукових фактів, більш схильний вважати цей прапор церковною корогвою, зробленою коштом Хмельницького [301, с. 358]. Аналізуючи символіку цього прапора О. Ф. Белов та Г. І. Шаповалов дійшли висновку, що поєднання подовженого хреста і напівмісяця є продовженням традиції часів Київської Русі – тобто зображенням християнського хреста з рогами якоря внизу, або символ Віри й Надії на спасіння. Все поле всередині кола заповнене десятьма шестикутними зірками. Разом із колом навкруги символу

вони є солярними знаками, що означають божественне сйво символу «хрест-якір» [265, с. 222]. Загалом традиція геральдичного поєднання хреста у сполученні із напівмісяцем у супроводі зірок чи сонця є дуже поширеним мотивом козацької вексилології.

Опис гетьманської корогви подає у своїх записках архідиякон Павло Халебський. Під час зустрічі патріарха Макарія з Б. Хмельницьким 20 червня 1654 р. в Богуславі: «на прапорі мінилися чорні та жовті смуги й було видно прироблений до нього хрест» [224, с. 66]. Зовсім інша характеристика викладена в описі облоги Львова, що датується 1655 р. «Хмельницький їхав як гетьман козацький Краківським передмістям повз темну браму на строкатому бахматі, за ним несли новий червоний прапор... інший прапор, прикрашений зображенням Святого Михаїла» [187, с. 86]. Проаналізувавши цей фрагмент, І. П. Крип'якевич зробив висновок, що в часи Хмельниччини в козаків не було прапорів одного типу: «на корогвах малюнки всякого типу – коли гетьман у згоді з Польщею, з'являється навіть польський орел з короною та буквами короля; коли козаки поривають із Річчю Посполитою на прапорах постають герби українських земель, герб Хмельницького «Абданк», святий Михайло – лицар» [338, с. 3].

Образ архангела Михаїла присутній і на прапорі гетьмана І. Виговського, який у 1660 р. потрапив до ЗП МК. Ю. К. Савчук зробив припущення, що саме цей прапор бачив очевидець облоги Львова 1655 р. [399, с. 583]. Зображення архангела Михаїла, поряд з образом Богородиці, гербами гетьмана І. Мазепи, стародубського полковника М. Миклашевського, орлом Московського царства розміщено і на корогві кінця XVII ст. [218, с. 87–88]. Таким чином, геральдичними мотивами в козацькому прапорництві автохтонного походження найчастіше були хрести, зірки, півмісяці та зображення православних святих.

Правління К. Розумовського ознаменувало собою новий розвиток місцевої вексилологічної традиції. Так, за ордером гетьмана від 8 березня 1755 р. розпочалася прапорова реформа, основною метою якої було упорядкування козацьких знамен до відповідного зразка. Згідно з наказом, на всіх полкових та сотенних прапорах з однієї сторони обов'язково повинен був розміщуватися

Національний герб – козак з мушкетом, а з іншої – герб сотні чи полку, для яких вони створювались. В цьому питанні не можна погодитись із думкою В. В. Карпова, що козацьке прапорництво пильно контролював російського уряду [502, с. 15]. Російський вплив відчувався лише у перейнятті традиції уніфікації розмірів, кольорів і гербових зображень на знаменах. Фінансовий кошторис і процес виготовлення контролювався ГВК за попереднього узгодження з гетьманом.

Запровадження прапорів нового типу розпочалося із Ніжинського полку. Ще до офіційного затвердження правил створення полкових і сотенних знамен, Бахмутська та Глухівська сотня отримали свої клейноди із блакитного штофу, а у випадку глухівського клейнода ще й з жовтою лиштвою. З однієї сторони Герб Нації, а з іншої – сотенні [61, акр. 10, 21]. Протягом 1755–1762 рр. в цьому полку нові корогви отримали ще 12 сотень. З них, прапори Ямпільської, Новомлинської, Заньківської, Ніжинської четвертої й Попівської сотні були створені із блакитної тканини, і оздоблені відповідно до гетьманського ордену 1755 р. [398, с. 56–82].

Протягом 1755–1763 рр. нові прапори отримали 6 із 11 сотень Стародубського полку [18, арк. 2–2зв]. До нашого часу збереглася інформація про зовнішнє оформлення нового значка і полкового прапора, що з'явилися у 1763 р. «Корогва на червоній голі... з обох сторін написано двоголового російського орла і герб Стародубського полку – дуб з гніздом орла. Значок на червоній голі... з обох сторін зображений двоголовий орел» [408, с. 368–372].

Менше прапорів замінив Чернігівський полк. Серед 18 сотень лише 5 встигли отримати нові знамена. У 1757 р. було створено, на заміну прапора 1740 р. з білого лудану, стяг Синівської сотні, 1758 р. – Кирилівської, 1759 р. – Менської сотні, 1760 р. – Седнівської (з полковим гербом), 1762 р. – Столинської [404, с. 7–29].

З 16 сотень Гадяцького полку, за новими правилами створили собі знамена лише третя Полкова (1758 р.), третя Зінківська (1759 р.) та Рашевська (1760 р.) сотні. Перша Опішнянська, у 1760 р. створила точну копію старого прапора, із жовтої голі з червоною лиштвою, з малюнком чорного орла – державного герба

Російської імперії по середині [405, с. 86]. Крім того, в 1759 р. було виготовлено і полкову хоругву Гадяцького полку. На жаль її точний опис не зберігся, але мала вона з однієї сторони Герб Нації, а з іншої – полковий [64, арк. 2–3].

Переяславський полк із 18 сотень, в 1756 р. замінив вексилологічні клейноди у Переяславській першій, другій та третій полковій сотнях; 1757 р. – в Гельмязівській, Басанській, Канівській; в 1758 р. – Кропивнянській; 1759 р. – Яготинській; в 1762 р. – Домантовській [3, арк. 2–6; 4, арк. 3–3зв; 5, арк. 2; 6, арк. 3; 7, арк. 4; 11, арк. 2; 61, арк. 10; 402, с. 250–258]. В 1755 р. було виготовлено полковий прапор із білого штофу, що замінив клейнод 1710 р. [35, арк. 2].

З архівних джерел відомо, що з 1758–1763 рр. ротація прапорів відбулася в Мринській, Кобизькій, Моровській та Бориспільській сотнях Київського полку [403, с. 419–424; 9, арк. 2; 17, арк. 2–3].

Про зовнішнє оздоблення козацького герба можна судити з проекту «абрису», надісланого в 1758 р. лубенським полковником І. Кулябкою до ГВК із запитанням «яким способом робити знамена». Для прискорення справи та уникнення непорозумінь на ім'я гетьмана було вислано «абрис» гербів, які полковий уряд пропонував писати на прапорах. «На світло-блакитному полі з правої сторони по золотій землі розписаний буде національний герб і відтушований хорошими фарбами... На лівій стороні прапора розписаний буде полковий герб по срібній землі і відтушований темною фарбою» [10, арк. 5] [див. рис. Г.25]. Саме ця пропозиція і була реалізована на прапорах Курівської та Жовнірської сотень [401, с. 1076–1080].

В музейних колекціях України, в різні часи, зберігалось декілька пам'яток прапорової реформи 1755 р. Перша – в колекції українських старожитностей В. В. Тарновського. Згідно з музейною легендою належала Домантовській сотні Переяславського полку, 1762 р. виготовлення [194, с. 58–59] [див. рис. Г.26]. Друга – у фондах НМІУ [111]. В історичній літературі заведено вважати її клейнодом Сенчанської сотні Лубенського полку [400, с. 55–56] [див. рис. Г.27].

Про власне прапорництво Війська Запорізького Низового достоменно відомо лише з другої половини XVIII ст., і розвивалося воно під впливом бароко. Так в листі від 1763 р. кошовий отаман П. Калнишевський прохав отця В. Сокальського замовити у київських майстрів прапор за зразком уже наявного на Січі жовтого знамена. На новій корогві з однієї сторони повинні бути зображення апостолів Петра та Павла, а між ними церкви, з іншої ж – великого орла, а на ньому архангела Михаїла з мечем, на крилах та хвості – зірки й вензелі [285, с. 8].

На початку XX ст. у фондах російського Ермітажу зберігалось 13 прапорів Підпільненської Січі. Майже всі вони виготовлені за кошти січової старшини та оформленні в українських геральдичних традиціях. 4 корогви мали червоне полотно. Інші 9 представлені жовтою, блакитною, зеленою, темнопомаранчовою, рожевою, жовто-зеленою, жовто-блакитною, сіро-блакитною, темно-палевою барвою. Головними геральдичними елементами були зображення архангела Михаїла, Юрія Змієборця, півмісяця, зірок, хреста, герба Російської імперії. На деяких прапорах, як додатковий символічний елемент, зустрічалися образи Ісуса Христа, Богородиці, апостолів Петра та Павла, святого Миколая [362, с. 26–36]. Нині з цієї колекції збереглося лише 2 корогви. Одна, Самарського куреня 1772 р. виготовлення – експонується в ХІМ [127], інша 1772 р. – в ДНІМ [118] [див. рис. Г.28, Г.29]. Подібну символіку мали й козацькі прапори, які в одній зі своїх робіт описує Д. І. Яворницький, але вони не збереглися до нашого часу [470, с. 40].

За визначенням Р. Р. Косів, нанесення на корогви хреста, зірок, сонця, місяця та півмісяця пов'язане не лише з місцевими давніми традиціями, але й зі стінописом вівтарних склепінь в церквах та полемічною літературою того часу. Тобто, митці відображали на прапорах те, що бачили в повсякденному житті [326, с. 52–58]. Загалом же, козацьке прапорництво другої половини – третьої чверті XVIII ст. за мотивами близьке до вексилології революційних подій середини XVII ст., що вказує на сталу місцеву культуру з віковими традиціями.

Вексилологія Війська Запорозького пройшла довгий шлях. В ході активних зовнішньополітичних контактів, представники козацтва перейняли геральдичні традиції сусідніх держав. Розвиток козацтва, як окремої соціальної верстви, сприяв становленню місцевої прапорничої культури. Результатом поєднання традицій стало паралельне існування декількох символічних систем: офіційної державної й власне козацької. Перша розвивалась за рахунок пожалувань правителями сусідніх держав прапорів керівникам Гетьманщини. Друга відображала етнічні мотиви українського народу та його державотворчі прагнення. Переpletіння цих тенденцій проявлялося до останніх днів існування Війська Запорозького.

3.4. Державна сфрагістика Війська Запорозького

Одним із головних атрибутів Української держави другої половини XVII – XVIII ст. була військова, тобто державна печатка. Її передісторія починається в останній третині XVI ст., коли козацтво сформувалося як стан, як сила, з якою змушені були рахуватися правителі сусідніх з Україною держав.

Літописна традиція появу в українського козацтва військової печатки пов'язує з реформами польського короля Стефана Баторія, який «надав... печатку гербову, лицарів з самопалами і з ковпаками, набакир надітими» [197, с. 42] [див. рис. Г.30]. Однак сучасні дослідники О. А. Однороженко та І. М. Ситий, проаналізувавши іконографічні зображення козацьких печаток кінця XVI – XVIII ст., довели, що Граб'янка описав сучасну йому гетьманську печатку, будучи впевненим, що була вона такою і за часів правління Баторія [376, с. 32–33; 420, с. 150]. Тому відоме в літературі зображення печатки 1578 р. вважається фальсифікатом [428, с. 11–12].

Ідею забезпечити Військо Запорозьке корпоративною печаткою із гербом могли прищепити козакам насамперед особи, які приходили на Запоріжжя з відповідним політико-правовим досвідом та системою цінностей. Серед січовиків, які усвідомили практичну потребу зміцнити політичний інституційний статус Війська Запорозького через запровадження відповідної печатки, вочевидь були й

вихідці зі шляхетського стану. З утворенням 1578 р. реєстрового війська шляхтичі часто ставали козацькими старшинами. Окрім них, ідею набуття власної печатки з гербом поділяли й запорожці – вихідці з міщанського стану, обізнані з роботою станового міщанського самоврядування та суду. Серед козаків були й такі, які мали досвід укладення різних торговельних угод з проставлянням на них печаток. Така практика була достатньо поширеною уже на початку XVII ст. [410, с. 50–51].

Проблема ідейного змісту герба запорожців цікавила представників суспільно-політичної думки ще в першій чверті XVII ст. К. Сакович у «Вірші на жалібний погреб шляхетного рицаря Петра Конашевича – Сагайдачного» трактував козацьку символіку як поєднання лицарського й суспільного. Зображення козака означало моральну добродішність суспільного служіння Батьківщині й готовність пожертвувати власним життям задля її свободи, а також військовий вишкіл та лицарські чесноти воїна [219, с. 222]. Аналогічне трактування запорозького герба й у творі Г. Граб'янки. На думку автора, головний символізм геральдичного зображення козака з мушкетом полягав у готовності й змозі боронити рідну землю від будь-яких ворогів, захищати особисту свободу, як найвищу цінність [197, с. 44]. Таким чином образ козака на гербі мав відображати військовий характер Української держави середини XVII – XVIII ст. і провідну роль козацтва в політичному житті країни. Численні знахідки в архівах і музеях України відбитків печаток на документах українських гетьманів свідчать про використання герба «козак з мушкетом» від кінця XVI аж до 60-х років XVIII ст. як національного українського символу. Проте геральдичне зображення озброєного козака протягом XVI – XVIII ст. розміщували не лише на печатках, але й на військових прапорах, ілюстраціях літописів [267, с. 15].

За припущенням І. П. Крип'якевича, козаки могли мати печатку ще до реєстрового набору 1578 р. [185, с. 3–4]. На жаль, нині, підтвердити чи спростувати це припущення дуже складно. Можна тільки стверджувати, що ані 1578 р., ані в найближчі роки реєстрові козаки не мали військової печатки. На це вказує той факт, що поручник низових запорозьких козаків Я. Орішовський

прикладав не військову, а власну шляхетську печатку з гербом «Prawdzic» («Правдич») до козацького реєстру 1581 р. [413, с. 184].

Найдавнішою сфрагістичною пам'яткою Війська Запорозького, відбиток якої зберігся до наших днів, є печатка на листі запорозького гетьмана К. Косинського до короля Сигізмунда III від 15 вересня 1592 р. Ця ж печатка і на універсалі запорозького гетьмана Г. Лободи від 31 серпня 1595 р. [див. рис. Г.31]. Вона мала напис по колу «КОП[ИЯ] ВОЙСК[А] [ЗА]ПОРОЗЬКОГО», а у середині, на фігурному знизу загостреному ренесансному щиті, зображення козака у довгому, нижче колін жупані. З-під жупана виглядали шаровари та чоботи. На лівому плечі козака – мушкет, у правій руці навскіс тулуба витягнута з піхов шабля [293, с. 204].

В. В. Грабовецький та В. О. Гавриленко віднесли цю печатку до державних, слово «копія» на думку вчених було синонімом слова «печатка» [282, с. 535]. Однак цю теорію розкритикував П. М. Сас, який зазначає, що печатка 1595 р. відноситься скоріше до протодержавних, адже в документах кінця XVI – перших десятиліть XVII ст. зустрічається лише назва «військова печатка» [413, с. 187].

З незначними відмінностями, а саме: з поля печатки зник рослинний орнамент гербового щита, козак заховав шаблю в піхви й спрямував її за спину, зазначений малюнок містили печатки Г. Вагилевича, С. Кішки, Г. Крутневича, Я. Бородавки, П. Сагайдачного, Б. Конші, М. Дорошенка, І. Сулими, І. Петражицького, А. Гавриловича, І. Караїмовича. Наявність у Війська Запорозького власної військової печатки та усталений мотив її малюнка політично окреслили «суб'єктивність та самовладність запорозької спільноти», а історична наступність козацької геральдики була «освячена практикою національного державотворення та зберігала свою традиційну основу впродовж усього історичного буття Української козацької держави» [414, с. 196].

Всі відомі на сьогодні відбитки печатки запорожців характеризуються сталістю зображення: козак в повному військовому спорядженні, крокує у правий бік, на лівому плечі рушниця, при лівому боці шабля [376, с. 34] [див. рис. Г.33]. Виняток становили лише печатки 1592 та 1600 рр., на яких козак відтворений

прямо, та сфрагіси 1750–1763 рр. – в півоберта вліво [див. рис. Г.32, Г.34]. Така позиція розміщення не відповідала загальноприйнятим в геральдиці правилам, за якими всі живі істоти повинні бути розвернуті у правий бік. Виняток робився лише для відтворення святих, яких часто малювали оберненими вліво [457, с. 56]. Використання такого зображення запорожця, що являв собою уособлений образ лицарства, образно підкреслювало його значення для українського народу та передавало головну функцію козацтва – захист рідної землі від ворожих нападів й охорону прикордонних територій.

Аналізуючи легенди печаток 1590–1630-х рр., П. М. Сас зазначає, що напис «ВОЙКА ЗАПОРОЗКОГО КОПИЯ» свідчить про місцеве походження сфрагісів й етнокультурні ціннісні орієнтири українського козацтва [414, с. 117].

З середини 60-х рр. XVII ст. печатка Війська Запорізького Низового отримала сталий вигляд: козак зображений повернутим праворуч, при лівому боці шабля, при правому порохівниця з рогу, на лівому плечі рушниця, яку він підтримує охопивши лівицею приклад. Правиця підпирає бік у позі «руки в боки». Козак одягнений у жупан та підперезаний поясом. Взутий у чоботи з високими підборами. На голові шапка з опушкою. Перед козаком держалом у землю встромлено спис [422, с. 93]. Зображення колючої зброї виступало своєрідним натяком на прикордонне розташування Запорозької Січі.

За визначенням вітчизняних науковців, спис як елемент гербової композиції, вперше з'явився на печатці І. Брюховецького 1663 р. В 1671 р. зафіксований і на клейноді М. Ханенка. О. А. Однороженко вбачає в цьому політичний знак і вважає, що присутність цього елемента: «мала вказувати на вирішальну роль Запоріжжя при обранні на гетьманство названих вище кандидатів. Так Військо Запорозьке Низове засвідчувало свій вагомий політичний вплив на Гетьманщину» [375, с. 186]. Порохівниця, за інформацією Ю. К. Савчука з'явилася на печатках за часів правління гетьмана П. Тетері [406, с. 323–324].

На місцеве походження печатки даного типу вказує доповідь представників Сенату Російської імперії від 6 червня 1763 р. [320, с. 204]. У тому ж році вперше на січових печатках було розміщено імператорський титул, як знак їх підлеглості

російському уряду : «ПЕЧАТЬ ВОЙСКА ЕЯ ІМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА ЗАПОРОЖСКАГО НИЗОВОГО» [204, с. 153] [див. рис. Г.34].

Одержавлення функціонального значення печатки вчені пов'язують з ім'ям Б. Хмельницького як фундатора Гетьманщини. Саме за його правління сфрагіс отримав завершеної іконографії малюнку, форми та легенди. До 1651 р. гетьман користувався ідентичною з низовцями печаткою. Однак її було втрачено в битві під Берестечком [463, с. 163]. Нова, створена вже на початку 1652 р., прослужила недовго – після прийняття московського протекторату у 1654 р. гетьман використовував клейнод, що пожалував російський монарх. В її центрі був розміщений козак у довгому жупані, повернутий вправо, на лівому плечі тримав рушницю, на лівому боці висіла шабля, права рука впиралася в бік, на голові «ковпак перекирвлений», по колу напис: «+ ПЕЧАТЬ ЦРСКОГО ВЕЛИЧЕСИТІВА МАЛОИ РОСИИ ВОИКА ЗАПОРО» [див. рис. Г.35]. Дослідниця О. І. Дракохруст вважала, що шрифт на печатках XVII ст. ідентичний зі шрифтами московських стародруків [304, с. 13]. Однак І. М. Ситий, проаналізувавши стародруки із фондів ЧІМ, довів, що в той час поширеними в Україні були київські, львівські, чернігівські стародруки, і тому саме їх шрифти лягли в основу легенд печаток [424, с. 92].

Надалі печатку Богдана використовували уряди гетьманів І. Виговського, Ю. Хмельницького та П. Тетері, навіть коли останній вже був під протекторатом польського короля. На думку І. П. Крип'якевича, такий тривалий термін експлуатації цієї сфрагістичної пам'ятки пов'язаний з однієї сторони із «силою традицій великого гетьмана», а з іншої – недбалим відношенням до своїх протекторів [337, с. 5–10]. У 1663–1665 р. П. Тетеря мав печатку на якій вперше власне і зображена порохівниця [378, с. 34].

Клейнод П. Дорошенка містив зображення козака, що крокує вправо, на лівому плечі рушниця, на лівому боці висить шабля, права рука спирається в бік, голова у профіль, порохівниця відсутня, по колу напис «+ ПЕЧАТЬ ВОСКА ЖГОКО МИ ЗАПОРОЗКОГО» [337, с. 5]. Цей екземпляр гетьманського атрибута влади відзначається аскетичністю зображення. Характерною ознакою печатки є

грубезні чоботи на високих підборах. Таке реалістичне зображення взуття ні до, ні після гетьманства Дорошенка не зустрічалося.

Коли ж Ю. Хмельницький перейшов під владу турецького султана, з'явився сфрагіс, що докорінно відрізнявся від усіх інших. На ньому розміщувалась постать кінного вершника, що в одній руці тримав підняту вгору булаву; над кінською головою, оздобленою пір'ям, знаходилось яблуко з мечем, а біля вершника стояв козак з мушкетом [375, с. 198]. На думку В. К. Прокоповича, через цей османський клейнод «тим чи іншим способом було виявлено державну самостійність України, адже гетьман отримав від султана високий титул «князя Сарматського й Малоросійської України», що дозволяло якісно підвищити сприйняття сусідами державного статусу України» [393, с. 90].

Інший ставленик Мегмеда IV – гетьман Г. Дука користувався печаткою у щиті якої розміщувалась голова бика з 6-ти променевою зіркою між рогами, обабіч – півмісяць і сонце, під головою – птах, що тримає у дзьобі хрест, поряд – 3 квітки й булава, навколо щита рослинний орнамент, над щитом короноване забороло, обабіч корони літери-цифри ЗРПФ 7189, по колу напис: «+ БЖЮ М лТіЮ ІО ДУКА ВОЄВОД ИГОП Д ЗЕМЛЬ МЛДКО И ЗЕМЛЬ УКРАЙСКОЙ». І. М. Ситий, провівши паралелі з печатками українських правителів Лівобережного Гетьманату, зробив висновок, що владний атрибут Дуки зроблено в автохтонних традиціях з метою заручитися підтримкою українського суспільства [424, с. 103–104]. Цьому мало сприяти зображення булави, як репрезента українських земель в об'єднаному українсько-молдавському державному гербі.

Правобережний гетьман А. Могила у 1688 р. завіряв документацію печаткою, що перейшла до нього у спадок від С. Куницького. На геральдичному малюнку козак тримав в одній руці мушкет. В іншій – щит, що за своїми обрисами нагадував родинний герб Яна III Собеського «Janupa». По колу напис «ПЕЧАТ ВОСКА ЕГО КОРОЛЕВСКО МИЛОСТИ ЗАЗОРОЗКОГО». Таким чином підкреслювалась залежність цього гетьмана від Речі Посполитої [459, с. 196].

На території Лівобережного Гетьманату, скориставшись суперечками всередині козацької громади, булаву отримав ставленик запорожців І. Брюховецький. Упродовж свого гетьманування він користувався печаткою на якій козак: «зображений у фронтальній позі, лівою рукою він підтримує за приклад рушницю, що лежить на лівому плечі, на лівому боці причеплена шабля, а у правій руці тримає спис. Порохівниця відсутня» [337, с. 11]. У такий спосіб підкреслювалась роль січовиків у обранні гетьмана. На печатці М. Ханенка 1671 р. окрім списа з'явилося зображення порохівниці [320, с. 204].

До третьої чверті XVII ст. козак на державній печатці відбивався у простому, без прикрас, одязі, що було проявом традицій степового братства, низового лицарства, рівності та братерства. Це геральдичне зображення зазнало змін з посиленням процесу соціального розшарування серед козацтва. На сфрагісі Д. Многогрішного та його наступників фігурує вже не козак – степовик, а представник старшини у вишуканому вбранні, прикрашеному тканим орнаментом, у гордовитій позі. Але, загалом, зберігається традиційна композиція. Козак розміщений у стаціонарній позі, напівобернутий до глядача, на правому боці порохівниця з рогу. Головний убір став вищим, набув циліндричної форми із заломленим верхом. Відтепер, на відміну від попередніх печаток, зброя зображувалась у реалістичній манері [420, с. 153–154] [див. рис. Г.36].

О. І. Дракохруст пов'язувала такі новації з впливом парадного портрета козацької старшини кінця XVII – XVIII ст. [304, с. 9]. Крім цього, стилістичні та мистецькі зміни можна пов'язати із пластичними новаціями започаткованими епохою українського бароко.

Незначні зміни у геральдичному оформленні державних сфрагісів відбувалися за часів правління І. Мазепи. Композиція малюнка не відрізнялася під печатки Д. Многогрішного, якою також користувався І. Самойлович. Але зображення деталей герба стало більш реалістичним. Головний убір та ствол рушниці виходять за межі внутрішнього кола. Шапка зменшується у розмірах. На поясі висить порохівниця з рога. На голові козака помітно оселедець, на обличчі – довгі вуса. Висока майстерність виконання клейнода і реалістичність зображення

дали можливість І. М. Ситому припустити, що зображення козака – це портрет гетьмана Мазепи у повний зріст [421, с. 11].

Перехід Івана Степановича на шведську сторону й призначення у листопаді 1708 р. російським урядом на гетьманську посаду І. Скоропадського призвели до втручання царя в оформлення печатки: «... Петро Великий... звелів вирізати військову печатку з попереднім гербом і написом «Печатка Малої Росії Війська Його Царської Пресвітлої Величності Запорозького» [197, с. 24–25]. На новій владній інсигнії козак обличчям повернутий до глядача, на правому боці висить порохівниця з рогу. Головний убір обшитий хутром, на лобі оселедець. Вперше порохівниця округлої форми і закручена спіраллю. До 1729 р. ця печатка використовувалась канцелярією Д. Апостола. На новій, 1730–1732 рр. виготовлення, постава козака залишилася незмінною. Однак шапка невелика, кругла із закатами, прикрашена пір'їнами. Більших розмірів стала кругла спіралеподібна порохівниця [378, с. 121].

Певні модифікації в геральдичне оформлення державної печатки України внесли відновлення гетьманства і призначення на цю посаду в 1750 р. К. Розумовського. Новації були спричинені змінами статусу козацьких земель у складі Російської імперії й побутуванням нового мистецького стилю – рококо. Розумовський був єдиним гетьманом, хто використовував термін «малоросійська печатка» або «малоросійська національна печатка». В такий символічний спосіб, володар булави намагався зберегти й навіть розширити автономію козацької України. Ця печатка була останнім і єдиним гетьманським клейнодом, що діяв тривалий час після офіційного скасування інституту гетьманства.

Виготовлений в 1751 р. сфрагіс мав зображення козака, більше схожого на російського гренадера, розміщеного в статичній позі, напівобернутого до глядача, фігура повернута вправо. На правому плечі тримає рушницю, при правому боці шаблю, а лівому порохівницю. Шапка круглої форми, криси заковані, султан із невеликих пір'їн. Голова козака і ствол рушниці не виходять за межі внутрішнього кола. Вперше на зображенні шаблі з'являється захисна гарда. Новаторський вигляд має і коло печатки – внутрішнє оздоблене ланцюгом, а

зовнішнє – лавровим вінком. Обличчя козака вказує на його зрілий вік. Легенда печатки «ПЕЧАТЬ ЕЯ ІМПЕРАТОРСЬКАГО ВЕЛИЧЕСТВА МАЛОРОССІЙСЬКАГО ЗАПОРОЖСЬКАГО ВОЙСКА» [423, с. 148–149] [див. рис. Г.37]. Таким чином, з однієї сторони печатка була відображенням тогочасних суспільно-політичних тенденцій, а з іншої – спробою повернутися до козацької сфрагістичної традиції середини XVII ст.

Сходження на російський престол нового імператора Петра III призвело до появи у володаря козацької України нової печатки. Варіант 1762 р. майже не відрізнявся від попереднього клейнода. Єдина різниця полягала у наявності зображення молодого, стрункого й безвусого козака.

Впродовж всього побутування козацькі печатки виконувалися технікою паперово-воскового відбитка. Найчастіше користувалися воском червоно-брунатного кольору. Але зустрічалися відбитки воску чорного, зеленого або природного кольору. У XVIII ст. наряду з воском почали використовувати й сургуч червоного, брунатного або чорного кольорів. Таке вільне поводження з кольорами І. М. Ситий пояснював процесом розбудови української держави, коли урядові інститути були у стані конституювання, регламентації, та ще в життя українського суспільства активно втрутилась Росія, яка почала швидко замінювати українські державні напрацювання своїми [424, с. 105]. Відбиток державної печатки ставився по центру аркуша під текстом, якщо він був витягнутий повздовж, та з правого боку – якщо поперек. Підпис гетьмана, як правило, ставився ліворуч від печатки.

Отже, традиція застосування печаток в козацькому середовищі склалася наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. В цей час представники Війська Запорозького, яке постало як політичний інститут українських козаків в межах державної системи Речі Посполитої, заклали основи козацької сфрагістичної традиції. Сформована символіка в народній свідомості трактувалась як збірний образ козака – захисника рідного краю. Набутий козаками в 1590–1630-х рр. корпоративний герб у подальшому був відтворений на печатках, що їх

використовували гетьмани Української козацької держави впродовж середини XVII – XVIII ст.

Гене́за державної печатки Гетьманщини напряду залежала від політичної ситуації на землях підконтрольних українському козацтву. Практичним втіленням цих процесів стала видозміна геральдичного малюнку и легенди печаток.

3.5. Гарматний парк

В козацькому середовищі великого значення надавали артилерії. Вона, як і інші клейноди, мала сакральний зміст. В 1637 р. гетьман Павлюк звертався до козаків: «зволите писати до нас, товаришів своїх, відказуючи за військові клейноти, цебто за гармату... Взяти ми її як свій власний клейнот і скарб військовий, і поставили на звичайному місці, там, звідкіль і пішла вона за предків наших, славної пам'яті старинних, добрих молодців Війська Запорозького» [334, с. 250]. Особливе символічне значення мали жалувані, що несли на собі герби суверенів, а також трофейні гармати – свідчення військових звитяг. У 1661 р. козацтво вимагало від польського уряду повернути гармати, вивезенні за гетьманування П. Тетері до Білоцерківського замку: «всі клейноди, гармати й скарби, протягом багатьох років криваво набуті як антецесорами нашими, так і нами самими... або ласкою й добротою батьківською були нам, Війську вірному Запорозькому, усі привернені й віддані, з чого б могли ми тішитися не лише зараз, але й по тому» [333, с. 219].

Належність гармат до військових, а відтак і державних клейнодів, у першій чверті XVIII ст. засвідчила лівобережна старшина, нарікаючи з приводу того, що в Терський похід 1723 р. «виступили... без військових належних знаків...без прибору і артилерійського запасу, як було перед тим...» [222, с. 438].

Саме артилерійським салютом, протягом всього існування гарматного парку, козаки зустрічали послів і гостей. У 1594 р. так вітали Еріха Лясоту, 1653 р. – В. Бутурліна, а в 1677 р. – посланця московського царя на Січ [147, стб. 199; 150, стб. 195; 226, с. 192]. Як доречно зазначає П. М. Сас: «гарматний салют являв собою один із найзначущіших проявів корпоративного рицарського

ритуалу запорожців» [409, с. 73]. До того ж, під цим клейнодом вершилося і козацьке судочинство. Так, на початку повстання 1630 р. Т. Федорович «при арматі» влаштував суд старшому реєстровців Г. Чорному та його найближчому оточенню. Покаравши їх, чорна рада обрала «при арматі» Тараса на гетьманство [244, с. 12].

Культове ставлення до гармат проявлялось і під час церковних свят. Зокрема, на Водохреща, Великдень і Покрову у козаків було заведено стріляти з гармат і мушкетів. У такий спосіб релігійні обряди набували військового забарвлення. Під час похорону січових старців повага й шана до них проявлялась гарматним залпом і стрільбою із дрібнішої зброї [472, с. 183].

Початок козацької артилерії відноситься до 1556 р., коли князь Д. Вишневецький захопив Ілам-Кирмен і вивіз звідти гармати на Хортицю [211, с. 277]. На думку І. П. Крип'якевича, така практика використовувалась і надалі, і перші гармати з'явилися у козаків як трофеї із турецьких фортець [334, с. 272]. В 1572 р. коронний гетьман Мелецький і козацький ватажок Т. Пятигорець, під час походу в Молдову, «дістали» у турків і молдаван трофеї-прапори й гармати. Наприкінці 1577 р. І. Підкова, тікаючи з Ясс, вивіз із собою 14 гармат, які пізніше подарував польському королю [170, с. 433].

Як зауважив Д. І. Яворницький, неодноразово здійснюючи походи до країн – васалів Туреччини, якою була, наприклад, Молдова, запорожці і там, протягом другої половини XVI ст., здобували собі гармати [472, с. 212]. У 1583 р., захопивши Тягиню Ягорлик, козаки також забрали звідти турецькі гармати [297, с. 166]. Схоже діяв і К. Косинський 1592 р. під час нападу на Білу Церкву і Богуслав. Всю трофейну артилерію тоді звезли до Трипілля. Паралельно ж козаки забрали гармати й порох із Києва. Але на початку 1593 р., під П'яткою, Косинський втратив 26 гармат. Тому козацтво знову намагалось здобути артилерію в боях під час воєн, у яких брало участь як наймане військо. У битві під Цецорою 1594 р. вони відібрали у молдовського господаря Арона 70 гармат. Велику кількість гармат захопили козаки Наливайка і під час взяття Ізмаїла в березні 1595 р. [344, с. 431, 435].

Основу польової артилерії Війська Запорозького першої половини XVII ст. складав фальконет – 3-фунтова гармата [див. рис. Г.38]. Про її широке використання свідчив Г. де Боплан, за повідомленням якого на козацькому човні-чайці встановлювалося 4-6 гармат цього зразка. Крім того, в морському поході брало участь 5-6 тисяч козаків на 80-100 чайках, тож на них було встановлено в середньому 500 гармат-фальконетів [159, с. 72]. На думку І. С. Стороженка, наявність в арсеналі Січі такої великої кількості однотипних фальконетів спростовує твердження про те, що на озброєнні запорожців були різноманітні випадкові трофейні гармати. По-перше, вище наведену кількість гармат-фальконетів можна було тільки або виготовити своїми силами, або централізовано закупити. По-друге, здобуті запорожцями трофейні гармати, з турецьких галер та ворожих фортець, не мали нічого спільного з польовою артилерією і використовувалися козацькими гарнізонами міст на фортечних бастіонах [440, с. 51–52].

Опис гармат, якими у першій половині XVII ст. користувалися козаки, подається у «Діаріуші» Ш. Окольського при змалюванні капітуляції повстанців Павлюка у Боровиці наприкінці грудня 1637 р.: «...такі мають знаки. На першій написано: «*Ferdinandus me fecit*» («Фердинанд мене виготовив»). На другій: «*Rudolphus secundus Imper*» («Імпер[атор] Рудольф Другий»). На третій: «*Rudolphus Imperator Bohemiae Rex, etc*» («Рудольф Імператор Богемії Король, та ін[ших земель]»). На четвертій по-арабськи написано, п'ята гладка, без писання, восьма козакам реєстровим дозволена, інші гармати з міст взяті містам віддані» [244, с. 72]. Придушення козацького повстання 1637–1638 рр. призвело до руйнування, за рішенням польського сейму Базавлуцької Січі, а новостворена, підконтрольна польському війську Микитинська Січ, не мала навіть фортечних гармат. Польська залога, що тут розташовувалась і складалась із реєстрового козацького полку та загону драгун, мала батарею легкої артилерії з трьох гармат-фальконетів.

На початку 1648 р., вище згадана залога перейшла на бік Б. Хмельницького, коли той розпочав повстання проти Речі Посполитої. Чотири реєстрові козацькі

полки та полк найманців, що рухались по Дніпру на човнах до Микитинської Січі для придушення повстання мали 12 фальконетів. При проходженні флоту повз Кодак її комендант Гродзицький передав реєстровцям із фортечного арсеналу одну мортиру з обслугою [191, с. 124] [див. рис. Г.39]. Невдовзі реєстровці підняли повстання та перейшли на бік гетьмана Богдана. За допомогою 15 фальконетів і 1 мортири розпочався штурм польського табору під Жовтими Водами. Здобуті у цій битві ще 10 польських гармат козацький гетьман використав під час Корсунської битви, після завершення якої арсенал української армії поповнився ще 30-ма трофейними польськими легкими гарматами [419, с. 111].

Під час бойових дій козаки дбали про те, аби не допустити втрати артилерії. Так, у липні 1648 р., наказний гетьман М. Кривоніс переслідуючи князя Вишневецького залишив «свій табір з гарматами на відстані милі від Костянтинова і князівського табору, тільки козацьке військо виступило в атаку проти князя, при якому була королівська гвардія» [183, с. 87]. У козацькій артилерії використовувалися гармати різних калібрів: від віватовок, що призначалися для салютів, до штурмових. Про одну з таких Б. Хмельницький висловився: «є у мене одна пушка Сирота – відчиняться ваші широкі залізні ворота!» [343, с. 254].

Гарматним арсеналом української армії у роки Визвольної війни був Переяслав. Після завершення походів тут зберігались важка польова артилерія та запаси до неї, а полкова артилерія – у полкових арсеналах. Часто гармати створювалися ливарним способом у містах, які були центром художнього лиття – Києві, Стародубі, Почепі, Новгород-Сіверському, Ніжині та Глухові. Частина гармат купувалася за кордоном [307, с. 37].

Після 1654 р. подальшого розвитку набуло відливання гармат в Україні. Крім того, козацьке військо значну кількість їх отримувало від Москви. Російськими гарматами частково укомплектовувався артилерійський парк запорожців, але основну частину їх розміщували в українських містах, де були розташовані царські гарнізони. За умовами Березневих статей 1659 р. центр

зберігання генеральної артилерії переносився до Корсуня: «щоб арматі військовій бути в Корсуні, і увесь повіт дати на забезпечення армати...». А згідно із Глухівськими статтями 1669 р. московський цар: «повелів гетьману й арматі бути в Батурині» [223, с. 116, 472].

Російський уряд всіляко обмежував розвиток української артилерії. За свідченням О. М. Апанович, навіть у період воєнних дій, генеральна артилерія діючого козацького війська налічувала лише шість гармат, чотири трифунтових і дві чотирифунтових. Артилерія кожного полку, що супроводжувала козаків у поході, складалася із 3 гармат. Ця кількість визначалася російським командувачем відповідно до гармат у російських полках того часу. Полкова козацька артилерія комплектувалася півторафунтовими гарматами [255, с. 53]. Однак таке твердження викликає певний сумнів. Адже 1690 р., в одній тільки Пирятинській сотні Лубенського полку налічувалось 11 гармат. А супліка полтавського полковника Г. Буцького ще більше спростовує тезу видатної вченої. Так, 3 лютого 1723 р., у зверненні до голови Малоросійської колегії С. Вельямінова полкова старшина просила повернути 28 гармат, з яких 10 великих належали місту Полтаві, а 18 – сотням Полтавського полку. Вся артилерія була взята комендантом російського гарнізону в м. Полтава О. Келіним для баталії зі шведами й не повернута до основних місць дислокації [32, арк. 2–7]. В 1725 р., за даними стародубського полковника І. Бороздки в арсеналі його полку знаходилось 22 гармати [37, арк. 2–3].

Революційні події середини XVII ст. і зміни в соціальній структурі населення, призвели до зародження репрезентативного характеру артилерії. Козацька старшина перейняла цю тенденцію від українсько-польської шляхти, що активно розвивала свої збройні колекції. Відомо, що за гетьмана Б. Хмельницького в Чигирині постійно дислокувався артилерійський підрозділ у 30 трофейних стволів. Ці гармати, очевидно, рідко вирушали в похід, вони охороняли гетьманську ставку та були гвинтиком у механізмі міжнародної дипломатії Хмельницького – візуально, стаціонарно й доволі промовисто відображали велич козацьких збройних сил.

Під час подорожі Україною у 1654–1656 рр. П. Халебський писав, що чигиринська фортеця мала кілька напрочуд гарних гармат, які так добре відполіровані, що виблискують немов золоті. Усі вони привезені гетьманом з «країни поляків», на всіх є написи, герби та інші символи [224, с. 193]. Шотландець П. Гордон, перебуваючи на службі у російського царя, зазначав, що в 1671 р. в Чигирині із 45 гармат, 4 найбільші були німецького походження. Належали вони, судячи з гербів, магдебурзькому й хальберштадському єпископам і були захоплені Хмельницьким під Баром у 1648 р. [172, с. 26]. З розбудовою козацької держави та становленням козацької старшини, артилерія перетворилася на «емблематико-алегоричне видовище», зробилась більше «клейнодом і оздобою» Війська Запорозького, ніж проявом його справжньої воєнної сили [364, с. 339].

Володіння приватною артилерією – один із традиційно визнаних міжнародних виявів шляхетності, доведенням якої перед усім світом перманентно переймалася старшина. Приватна артилерія, яку теоретично міг мати будь-хто з козацької старшини, також розцінювалася як «вольність», цілком чужа й неприйнятна для московської влади. І українські полковники замовляли декоровані гарматні стволи з ентузіазмом новонародженої української еліти. Найбільш активно цей процес розвивався за часів гетьмана І. Мазепи, який зумів перетворити «артилерію в Україні» на «українську артилерію», що ґрунтувалася на власних економічних, технологічних і художніх засадах, мала свій, виписаний місцевими традиціями образ і виконувала призначену тільки для неї воєнно-політичну роль [256, с. 17].

Художньо оздоблене лиття містило старо- й новозавітні мотиви, античну міфологію, східну і візантійську символіку, європейські середньовічні легенди й розмаїття орнаментальних мотивів. Значного поширення набуло і карбування старшинських гербів, що було репрезентацією особи замовника. Таке зображення отримувало не лише художній зміст, а й відіграло свою роль у розвитку та збереженні національної самосвідомості.

В кінці XVII ст. Стародубщина стала одним із перших регіонів Гетьманщини де активізувалось приватне гарматне виробництво. В 1660-х рр. полковник П. Рославець започаткував місцеве відливання гармат, виготовлення пороху й селітри. До наших днів збереглися замовлені у литовського майстра гармати Почепської прикордонної фортеці й Стародубського полку. Вони відліті з полковим гербом: перекинутий лук, натягнутий стрілою. Над щитом ініціали у два рядки: «П.И.Р.П.В.Й.Ц.П.В.З.Σ» («Петр Иванович Рославец, Полковник Войска Его Царского Пресветлого Величества Запорожского») [200, с. 153].

З кінця XVII ст. ініціативу вітчизняного виготовлення артилерії перехопили майстри Батурина й Глухова. У воєнно-морському музеї Санкт-Петербурга зберігається гармата полтавського полковника П. Герцика, що виготовлена 1692 р. майстром Й. Балашевичем. Довкола родового герба (серце, грецький хрест у променях і рука зі стрілою) розміщені ініціали «Е.Ц.П.В.В.З.П.С.П.П.» («Его Царского Пресветлого Величества Войска Запорожского Павел Семенович Полковник Полтавский»). На стволі розміщено напис: «ЗА ЩАСЛИВОГО РЕГЕМЕНТАРСТВА ЯСНОВЕЛЬМОЖНОГО ІОАННА МАЗЕПИ ГЕТМАНА ВІЙСЬКА ЙОГО ЦАРСЬКОГО ВЕЛИЧЕСТВА ЗАПОРОЗЬКОГО, А СТАРАННЯМ ЙОГО МИЛОСТІ ПАНА ПАВЛА СЕМЕНОВИЧА ПОЛКОВНИКА ПОЛТАВСЬКОГО З ТОВАРИСТВОМ ВИЛИТА ЦЯ ГАРМАТА У ГЛУХОВІ У ПОЛК ПОЛТАВСЬКИЙ, РОКУ 1692» [385, с. 42].

З репрезентаційною функцією виготовлені й гармати гадяцького полковника М. Бороховича 1693 та 1697 рр. [див. рис. Г.40]. На першій запальна частина прикрашена валиками, над якими розміщено легенду: «ЗА СТАРАНИЕМ ЕГО МИЛОСТИ ПАНА МИХАИЛА БОРОХОВИЧА ПОЛКОВНИКА ГАДЯЦЬКОГО СПОРАЖЕНА СІЯ АРМАТА ЕГО ВЛАСНЫМ КОШТОМ А НЕ ВОЙСКОВИМ РОКУ 1693». Над текстом восьмикутний медальйон з гербовим зображенням хреста над півмісяцем оточений абрєвіатурою «Е. Ц. П. В. В. З. П. Г. М. Б.» («Его Царского Пресветлого Величества Войска Запорожского Полковник Гадяцкий Михаил Борохович»). Унизу ствола фриз із квітковим мотивом і написом «ІОСИФ БАЛАШЕВИЧ ДѢЛАТЕЛЬ». Скоріше за все, майстер вгадав із

художніми смаками замовника, адже друга гармата 1697 р. майже аналогічна, за винятком збільшеного декорування [364, с. 344–345].

Інший представник козацької старшини – лубенський полковник Л. Свічка, також був власником приватних гармат. Згадка про його «дворову» артилерію зустрічається в реєстрі пирятинських гармат 1690 р.: «...арматок три малих його милості пана Леонтія Свічки, полковника лубенського, які тут же зберігаються в місті Пирятині» [213, с. 127]. Від міських гармат вони різнилися наявністю герба полковника (меч і стріла, звернута на бік андріївського хреста) й ініціалами «И. Ц. П. В. В. З. Л. П. Л. С.» («Их Царского Пресветлого Величества Войска Запорожского Лубенский Полковник Леонтий Свечка»).

У ЧМІ експонуються гармати гадяцьких полковників 1713 й 1717 рр. Перша належала І. Чарнишу. Має зображення герба (чоловік без голови з шаблею у піднятій руці) й звання полковника «Е. Ц. П. В. В. З. П. Г. И. Ч.» («Его Царского Пресветлого Величества Войска Запорожского Полковник Гадяцкий Иван Чарныш»). На гарматному стволі поряд з гербовим малюнком розміщено коментар до герба – «ТРИМАТИ ГОТОВИЙ МЕЧ БЕЗГОЛОВИЙ, КРИВАВОЇ БРАНІ ЗНАК Є БРАВИЙ. ДАВ ЦАРЮ СЕРДЦЕ, ГОЛОВУ, МЕЧ КРОВ'Ю ПИШЕ СЛАВУ». Друга гармата була власністю М. Милорадовича. Бронзовий клейнод має відбиток герба полковника (замок із ключем від воріт фортеці, два місяці рогам до низу) й напис: «Е. Ц. П. В. В. З. П. Г. М. М. К. М.» («Его Царского Пресветлого Величества Войска Запорожского Полковник Гадяцкий Михаил Милорадович»). На стволі орнаментовані прикраси, карниз і зображення дракона. На торілі ім'я майстра – ливарника «КАРПЪ ЮЗЕФОВИЧЪ МАЙСТЕР» [194, с. 48] [див. рис. Г.41, Г.42].

Зовсім в іншій манері виготовлена гармата прилуцького полковника Г. Галагана, що експонується в музеї Полтавської битви. Доволі аскетична, без прикрас, лише з чотирма рядами обручів на дульній частині й гербом (дві восьмикутні зірки, під якими випускаючий стрілу кентавр). Відсутність декору вказує на те, що гармату відлито не раніше 20-х рр. XVIII ст., коли пишне барокове оздоблення поверхні стволів відійшло в минуле [365, с. 41–46].

Серед інших «гербових» гарматних зразків кінця XVII – XVIII ст., які сягають рівня самодостатнього художнього твору, відома лише артилерія гетьманів І. Мазепи та К. Розумовського. Ці гармати – вже відображення не вузької провладної аристократичної верстви, а всієї держави в особі гетьмана. На жаль, лише кілька зразків таких гармат збереглися до наших часів, і знаходяться вони у фондах російських музеїв. З ім'ям Мазепи пов'язують 3-пудову бронзову мортиру 1698 р., 3-гривенну бронзову гармату 1697 р. та довгоствольну гармату «Лев» 1705 р. Перша, роботи майстра К. Балашевича, має прикрашену рослинним орнаментом дульну частину з написом: «В ЦАРСТВІ ПРИСВІТЛОГО І ВЕЛИКОДЕРЖАВНОГО ГОСУДАРЯ ЦАРЯ І ВЕЛИКОГО КНЯЗЯ ПЕТРА ОЛЕКСІЙОВИЧА ВСІЯ ВЕЛИКОЇ І МАЛОЇ І БІЛОЇ РОСІЇ САМОДЕРЖЦЯ СТАРАННЯМ І КОШТОМ ЯСНОВЕЛЬМОЖНОГО ЙОГО МИЛОСТІ ПАНА ІОАННА МАЗЕПИ ГЕТЬМАНА ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО». Друга – прикрашена литою лускою та драконами. Має вигравіюваний текст: «ЗА СЧАСТЛИВОГО РЕГІМЕНТУ ЯСНОВЕЛЬМОЖНОГО ЙОГО МИЛОСТІ ПАНА ІОАННА МАЗЕПИ ГЕТЬМАНА ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО ВИЛИТА ЦЯ АРМАТА У ГЛУХОВІ РОКУ 1697». Третя – в середній частині ствола має зображення чистого гербового щита, і під ним напис латиною. Нижче розміщено герб Мазепи й підпис: «ЗА ДЕРЖАВИ ГОСУДАРЯ ЦАРЯ І ВЕЛИКОГО КНЯЗЯ ПЕТРА ОЛЕКСІЙОВИЧА ВСІЄЇ ВЕЛИКОЇ І МАЛОЇ І БІЛОЇ РОСІЇ САМОДЕРЖЦЯ СТАРАННЯМ І КОШТОМ ЯСНОВЕЛЬМОЖНОГО ЙОГО МИЛОСТІ ПАНА ІОАННА МАЗЕПИ ГЕТЬМАНА ВІЙСЬКА ЙОГО ЦАРСЬКОЇ ПРЕСВІТЛОЇ ВЕЛИЧНОСТІ ЗАПОРОЗЬКОГО ВІДЛИТА ЦЯ ГАРМАТА В ГЛУХОВІ РОКУ 1705 МІСЯЦЯ КВІТНЯ 18» [384, с. 153–154]. Досліджуючи феномен особистого герба гетьмана І. С. Мазепи вітчизняні науковці О. Ф. Белов та Г. І. Шаповалов відзначали, що в якості основного геральдичного знаку розміщено відомий у ставрографії ранньохристиянський символ хреста-якоря. У середньовічній геральдиці цей поширений символ отримав назву «Курч» або «Князь». Таким чином вчені визначили тяглість герба гетьмана від княжих знаків

Святого Володимира та Ярослава Мудрого, відмічають його глибокий християнський зміст як символу Віри і Надії на спасіння [266, с. 288–289].

Гармати гетьмана К. Розумовського створювались під впливом стилю рококо. 3-фунтова бронзова гармата 1753 р. у казенній частині ствола має відлитою напис: «ІІ ІМПЕРАТОРСЬКОЇ ВЕЛИЧНОСТІ МАЛОЇ РОСІЇ ОБОХ СТОРІН ДНІПРА І ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО ГЕТЬМАН, ДІЙСТНИЙ КАМЕРГЕР, САНКТ-ПЕТЕРБУРГСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК ПРЕЗИДЕНТ, ЛЕЙБ ГВАРДІЇ ІЗМАЙЛІВСЬКОГО ПОЛКУ ПІДПОЛКОВНИК І РОСІЙСЬКИХ ОРДЕНІВ СВЯТОГО АПОСТОЛА АНДРІЯ І СВІТОГО ОЛЕКСАНДРА НЕВСЬКОГО ТАКОЖ ПОЛЬСЬКОГО БІЛОГО ОРЛА І ГОЛСТИНСЬКОЇ СВЯТОЇ АННИ КАВАЛЕР, РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ГРАФ КИРИЛО ГРИГОРОВИЧ РОЗУМОВСЬКИЙ І ПРИ НЬОМУ ЗА ПРАВЛІННЯ ГЕНЕРАЛЬНОЮ АРТИЛЕРІЄЮ ОБОЗНОГО ВІЙСЬКОВОГО ГЕНЕРАЛЬНОГО СЕМЕНА ВАСИЛЬЕВИЧА КОЧУБЕЯ». Посередині тексту герб Розумовських (двоголовий орел, на грудях срібна лата пробита стрілами) з девізом «FAMAM EXTENDERE FACTIS» («Славу поширює справами») [193, с. 109, 110] [див. рис. Г.43, Г.44].

Збережені до нашого часу пам'ятки гетьмансько-старшинських артилерійських парків, лише завдяки своїй мистецькій цінності не потрапили під реформування графа П. І. Шувалова. За часів його врядування для створення гармат нового типу – «єдинорогів» переплавлялися всі застарілі гармати, в тому числі й українські, що зберігалися в російську арсеналі. В результаті лише поодинокі зразки ливарного мистецтва козацької доби залишилися неушкодженими.

В козацькому середовищі гармати виступали символами військової слави та звитяги. Беручи участь у збройних баталіях XVI – XVII ст. козацтво поповнювало свій арсенал трофейними зразками. Укладання українсько-російського союзу позбавило козацтво необхідності нарощувати артилерійський потенціал. Соціальні зміни, що сталися в ході революційних подій середини XVII ст., сприяли переосмисленню козацькою старшиною ролі гармат, і надання їм

репрезентаційної функції. Найбільше ця тенденція проявилася під час урядування Мазепи й Розумовського. Збережені до нашого часу екземпляри артилерійського парку гетьманів й старшини відображають мистецькі тенденції кінця XVII – XVIII ст. Місцева особливість полягала в зображенні козацьких гербів – виразників родової символіки замовників і їх героїзації.

3.6. Військова Музика

Значне місце серед державної символіки українського козацтва посідали литаври. В різних історичних джерелах вони більш відомі під назвою бубни, котли, барабани. Являли собою військові інструменти знані в усіх тогочасних арміях світу, що наводили жах на ворога своїм громовим звуком [429, с. 276]. Котли виступали засобами зв'язку між козацькими загонами, слугували для вирівнювання ритмічності похідного кроку козацького війська на марші чи під час наступу та сигналом для пробудження вранці чи відбою ввечері [244, с. 69; 528, с. 292]. Ударами в литаври сповіщали про небезпеку, спеціальними умовними сигналами під час бою передавали накази у військо чи коші. Недарма для командування, як і для його підлеглих, литаври, разом з іншими військовими інструментами, символізували бойову міць та звитягу. Їхня втрата в бою вважалася великою поразкою та безчестям. Не випадково, в джерелах, серед захоплених трофеїв нерідко фігурують і литаври [182, с. 186; 177, с. 191, 488].

Традиційно боєм у литаври скликали на козацьку раду. Вперше про цей звичай згадує Е. Лясота, що перебував на Січі у 1594 р. [226, с. 169]. А під час козацької ради 1625 р. барабани разом із гетьманським бунчуком розміщувалися в центрі козацького кола [244, с. 153].

Загалом же, під час нарад, литаври використовувалися для підсилення ефекту певної дії. Як зазначав Д. І. Яворницький, для скликання козаків на раду довбиш бив у литаври один раз мілким дробом. Після цього січовий осавул виносив із церкви прапор, а довбиш знову бив у литаври, але вже два рази. І лише після цього сигналу козаки починали збиратися на раду [472, с. 164]. При обранні нового кошового отамана литаври відігравали значну роль – своїми звуками

підкреслювали всю офіційність і важливість церемонії [214, с. 723]. В основному литаври здобувалися козаками у воєнних баталіях із турками та татарами, дарувалися польськими чи російськими монархами. У 1618 р. польський королевич Владислав подарував їх козацькому війську на чолі з П. Сагайдачним, а в 1632 р. вже в статусі короля, прислав котли І. Кулазі [411, с. 364; 139, с. 346]. Таким чином, козаки заохочувалися до участі у польсько-російських війнах першої половини XVII ст. 1670 р. король Міхал Вишневецький надіслав литаври, як підтвердження права Війська Запорозького вільно обирати собі гетьмана [197, с. 215]. 1709 р. цар Петро I надав козакам котли на знак милості та дозволу на відновлення Січі [56, с. 42].

Запорожці мали литаври різних розмірів. Зокрема, Г. М. Хоткевич наводить відомості про те, що у козаків були литаври, котрі возили на чотирьох конях і в які одночасно били по вісім осіб [456, с. 282]. На Січі котли зберігалися в церкві, щоб якийсь із козаків, захопивши надмірно оковитої, не зчинив хибної тривоги.

Традицію використовувати литаври, як один із військових клейнодів, перейняли й представники козацької держави. Адже перед початком національно-визвольної боротьби, січовики, разом з іншими клейнодами, вручили Б. Хмельницькому і мідні великі котли [162, с. 51]. Після битви під Жовтими Водами та Корсунем, в обозі Хмельницького налічувалася 31 пара великих та малих котлів, три пари з яких він відправив на Січ на знак вдячності за підтримку. Як і на Запоріжжі, в гетьманській Україні литаври сигналізували збір війська та його готовність виступати в похід [146, с. 914; 148, стб. 413; 177, с. 319]. Бубни виконували функцію ударного музичного інструмента у Військовій (державній) та Полковій Музиці Війська Запорозького, акомпануючи козацьку похідну музику. Найчастіше литаври: «мідні посріблені або пофарбовані блакитною, зеленою і червоною фарбою, розмальовані квітами, верхні бордюри завжди срібними» [164, с. 41]. Значна увага приділялася і їх зовнішньому оздобленню. Відомо, що дані клейноди останнього гетьмана К. Розумовського мали два чепрака зеленого оксамиту, шитого золотом, з дванадцятьма золотими китицями на шнурах [358, с. 343].

Полкові похідні литаври, на відміну від стаціонарних котлів Військової Музики, були набагато меншого розміру і чіплялися в поході до передньої луки особливого сідла, яке надавалося генеральним урядом довбишу [52, арк. 8].

З другої половини XVII ст. бубни активно використовувалися і в церемоніальних заходах. Історичні джерела неодноразово вказують на використання литаврів під час зустрічі чи супроводу послів та гостей до українських гетьманів. Так, 1649 р. під звуки бубнів Б. Хмельницький зустрічав польську делегацію. Ритмічний бій в литаври, в різні роки, супроводжував від'їзд російських посланців із гетьманської столиці – Чигирини [144, с. 113; 166, с. 157; 167, с. 404]. Для підсилення ефекту офіційності не обходилося без бубнів і під час зустрічі російського посольства у 1654 р. та 1668–1669 рр. [145, с. 375; 167, с. 514].

У другій чверті XVIII ст. вони, як і інші військові інструменти, надавали різним церемоніалам піднесений, урочисто-офіційний характер. Так, під час обрання в 1727 р. на гетьманство Д. Апостола довбиші грою на литаврах доповнювали трубочів, що виконували «Віват». Ця музична композиція супроводжувала гетьмана не лише в офіційній процесії до центру площі, але й під час вручення новообраному регіментареві клейнодів. За це гетьман дякував усім полкам, а коли повертався до своєї оселі, всі полки віддавали йому честь: «боєм на котлах і грою на військовій музиці» [77, арк. 99–100]. Цей супровід присутній і під час його мандрівка до Москви у 1728 р., і подорожі імператриці Єлизавети до Києва 1744 р. [271, с. 24–25].

Боєм в литаври проводжали гетьмана в Москву у 1728 р. Коли гетьман, після божої служби й прощання зі старшиною, покидав Глухів: «грала музика військова, били в котли, і стріляли з гармат» [78, арк. 1]. За офіційною «Формою церемоніалу, яким чином повинна бути проведена церемонія до обрання гетьманом», козацькі полки до початку обрання К. Розумовського, повинні були входити у Глухів з: «розпущеними полковими й сотенними прапорами, з полковою музикою, що грала марш і боєм у литаври... За каретою секретаря, що

віз царську грамоту їхали верхи військові музики та грали на трубах, і били у литаври» [79, арк. 171–172].

Окрім того, котли використовувалися і під час похоронних процесій Т. Хмельницького та І. Скоропадського [179, с. 73; 182, с. 716].

В полках литаври виступали своєрідними символами легітимності обрання того чи іншого полковника. У 1658 р. миргородський полковник Довгань згадував: «сотники й отамани і вся чернь Миргородського полку надали мені шестопер, корогву, бубни, всі клейноди – і старшинство в полку Миргородському мені вручили» [347, с. 203].

Литаври, на ранніх етапах існування козацької держави, найчастіше захоплювалися в боях як військові трофеї. Але після посилення російського централізму на території України вони, у складі інших клейнодів, надходили від російських царів. Вперше такий випадок зафіксовано в 1674 р. під час обрання гетьманом обох сторін Дніпра І. Самойловича [148, стб. 365]. А призначення на гетьманство К. Розумовського супроводжувалось врученням йому срібних литаврів [394, с. 97]. Полкові литаври оновлювалися за рахунок подарунків від гетьманів. У 1661 р. кременчуцький полковник звертався з таким проханням до наказного гетьмана Я. Сомка [143, с. 69]. В 1742 р., під час призначення ніжинського та стародубського полковників, генеральний хорунжий М. Ханенко подарував їм від імені гетьмана литаври, що отримав із ГВК [179, с. 62].

На території Гетьманщини литаври зберігалися у військових і полкових канцеляріях, виготовлялися й ремонтувалися за кошти Військового Скарбу [259, с. 23]. В 1730 р. генеральний підскарбій А. Маркович звітував перед гетьманом Д. Апостолом про виділення 2 карбованців на купівлю литаврів для Військової музики [44, арк. 2–3]. В лютому 1764 р. переяславський полковник Г. Іваненко звернувся з листом до ГВК із проханням оплатити ремонт полкової музики, а саме: «двох литаврів залізних з яловими шкірами...» [20, арк. 1–2]. З аналогічним проханням у 1755–1765 рр. зверталися гадяцький полковник В. Розумовський, переяславський полковник С. Сулима й отаман полкової музики Чернігівського полку П. Купрін (для Киссадської сотні) [20, арк. 4; 64, арк. 3;

68, арк. 5]. Архівні джерела надають інформацію і про ремонт полкових литаврів Чернігівської адміністративної одиниці протягом 1758–1772 рр. За вказаний період було виділено 12 карбованців. З них 2 карбованці отримав майстер Михайлов з посаду за створення у 1758 р. полкових литаврів. За їх ремонт у 1764 р. майстер Котляр отримав 30 копійок. Куплена у В. Лопатіна шкіра обійшлася полковій канцелярії в 1 карбованець 40 коп. На ремонт котлів Четвертої полкової сотні витратили 4 карбованці [69, арк. 9].

Наприкінці 1754 р. місцеві майстри ремонтували котли Військової Музики, бо: «... по ранішній зорі на військових литаврах шкіра пробилася й інша погана. Литаври від довгої експлуатації погнулися, і при них штруби й тканина також і обручі слабкі, які необхідно відремонтувати й шкіру натягнути». На всі ці потреби виділялися кошти в розмірі 1 карбованця 30 копійок [62, арк. 2]. В 1764 р. представники київської полкової канцелярії доповідали у ГВК про купівлю пари литаврів для полкового оркестру за 5 карбованців 68 копійок [21, арк. 6].

На жаль, поки що в джерелах не виявлено опису козацьких литаврів. Однак ті пам'ятки, що зберігаються у музейних фондах дають змогу зробити візуальний аналіз козацьких бубнів XVII – XVIII ст. Так, котли, що музейні фахівці відносять до XVII ст., відносно невеликі, виготовлені із міді та заліза, мають по 7–9 гвинтів для кріплення [105; 106; 119] [див. рис. Г.45]. Ті ж, що датуються XVIII ст., хоч і виготовлені з ідентичного матеріалу, але значно більші за розміром та зроблені набагато охайніше [116; 117; 123; 124] [див. рис. Г.46]. Це може свідчити про те, що останні навряд чи використовувалися у військових походах, а скоріше за все являлись частиною військової чи полкової музики. Експонат же із фондів музею Українського козацтва національного заповідника «Хортиця», являє собою приклад того, що котли у XVIII ст. набули церемоніальної функції [116] [див. рис. Г.47]. На це вказують і срібні литаври гетьмана Розумовського, що із символів козацької звитяги перетворилися на атрибут монаршої ласки та використовувалися лише в урочисті миті.

Таким чином, литаври забезпечували музичний супровід всіх основних моментів козацького життя: козацьких рад, офіційних зустрічей іноземних

посланців, виборів кошових й гетьманів. В бойових умовах виконували роль сигнального інструменту. Становлення української держави середини XVII ст. призвело до використання котлів не лише у Генеральній Військовій Музиці, але й у полкових оркестрах. Активне використання цих музичних інструментів призводило до їх швидкого пошкодження, і як результат – необхідності ремонту або купівлі нових. За погодження з ГVK і виділенням відповідних коштів, поновленням котлів займалися місцеві майстри.

Становлення символічного комплексу українського козацтва нерозривно пов'язане із його військовою та політичною діяльністю. Саме на клейнодах, особливо на прапорах і печатках, відображалось перебування запорожців на державній службі у того чи іншого монарха, прийняття васалітету. Проте і булави з бунчуками, в залежності від їх походження, мали специфічні особливості притаманні польській, турецькій чи російській культурі. Загалом, весь період використання козацтвом владних інстгній відмічається дуалістичністю розвитку кожного окремо взятого елемента. Як прийшла, так і місцева традиція оформлення клейнодів має свої специфічні особливості, що найчастіше відображали мистецькі досягнення та надбання геральдики. Становлення української держави середини XVII ст. сприяло активному розвитку символічного комплексу козацтва, виділенню з нього атрибутики Запорозької Січі. Увібравши найкращі досягнення попередніх епох, запорожці витворили власний стиль, що перш за все проявився у вексилології та сфрагістиці, оформленні бунчуків, булав, пірначів та литаврів. На території Гетьманщини офіційні символи формувалися під впливом традиції країни-сюзерена, нерідко відображали соціальні зміни у суспільстві та мистецькі уподобання козацької старшини.

Розділ 4. УРЯДОВІ, ЩО ВІДПОВІДАЛИ ЗА ЗБЕРЕЖЕННЯ ДЕРЖАВНИХ СИМВОЛІВ

4.1. Осавул

Для збереження та охорони булави та пірнача в козацькому гурті існували спеціальні посадові особи. На Січі, з другої чверті XVIII ст. відомі булавничий і пірначник. А. О. Скальковський, а за ним і Д. І. Яворницький відносять їх до розряду військових служителів [427, с. 209; 472, с. 185]. Натомість Г. Г. Шпитальов вважає ці посади почесними урядами, що надавалися старшині похилого віку. Тому булавничий і пірначник у низовців виконував лише церемоніальні функції – охороняли й в урочисті моменти виносили булаву і пірнач отамана [466, с. 11].

На території Української козацької держави за збереження гетьманської булави відповідав генеральний осавул. Сама посада відома серед козацтва з XVI ст.

Автор «літопису Русів» появу уряду осавула відносить до 1534 р., і пов'язує її з виборами нового гетьмана. «По смерті гетьмана князя Ружицького вибрали гетьманом з осавулів генеральних Венжика Хмельницького» [190, с. 17]. Однак, ця інформація викликає великі сумніви. По-перше, за браком джерел, на сьогодні не має можливості повністю реконструювати біографію Хмельницького, дослідити його функціональні обов'язки в козацькому середовищі першої половини XVI ст. По-друге, вираз «генеральний осавул» вказує на те, що автор літописного твору використовував понятійний апарат характерний для середини XVII – XVIII ст. Становлення посади генерального осавула, як представника інституту генеральної старшини, пов'язане із розвитком козацької держави середини XVII – XVIII ст.

На думку М. С. Грушевського, перша згадка про чин осавула на українських територіях відноситься до 1545 р. і пов'язана з обороною князем Корецьким прикордонних земель від нападів турків та татар [297, с. 98]. Однак, сучасні вчені довели, що видатний історик користувався не надто точним та коректним

перекладом спогадів барського старости Б. Претвича. В оригінальному тексті, князя Корецького названо не осавулом, а генералом козацького загону, який у 1545 р. ходив походом на турецьке місто Очаків [220, с. 14, 58]. Тому питання появи посади осавула на теренах України потребує детального дослідження.

Про існування інституту осавулів в середовищі українського козацтва в кінці XVI ст. вказує у своєму щоденнику Еріх Лясота. Перебуваючи у 1594 р. на Базавлузькій Січі, він зазначав, що осавули виступали практичними організаторами ради на січовому майдані. Саме вони відповідали за прибуття на раду козаків, які перебували у військовому таборі, а на самому зібранні виконували роль глашатаїв. У разі розгляду складних справ січова старшина могла збиратися на окрему малу раду, яка засідала тут же, посеред загального кола. Узгоджене рішення козацьких керівників згодом виносилося на розгляд загальної ради, про що оголошував осавул: «... коли осавули обійшли довкруг велике коло і все сказане виклали іншим козакам, чернь... після наради знову висловила згоду гучними вигуками й підкиданням шапок» [226, с. 197, 199]. Таким чином, осавул на ряду з кошовим отаманом, репрезентував найвищу владу у Війську Запорозькому.

За свідченням польського дослідника К. Гурського, у військових походах осавули були начальниками над півротою [485, s. 36]. Однак джерела вказують на те, що осавули очолювали почет гетьмана та полковників і тільки зрідка козацькі підрозділи [239, s. 88].

З польських джерел відомо, що в 1601 р. в козацькому війську було вісім осавулів, 1621 р. – чотири, 1625 та 1638 рр. – по два [192, с. 50; 244, s. 208; 229, s. 145; 485, s. 36]. Зменшення кількості військових осавулів було пов'язане із намаганням польського уряду взяти під свій контроль розвиток українського козацтва. Однак функціональні обов'язки осавулів у першій чверті XVII ст. значно розширилися. Наряду з гетьманом, осавул підписував польсько-запорозькі угоди про службу козаків королю Речі Посполитої. Крім того, він був посланцем П. Сагайдачного до московського царя Михайла Федоровича з проханням прийняти запорожців на службу [182, с. 245].

Під час Хотинської війни 1621 р., за даними польського мемуариста Я. Собеського, осавули допомагали гетьману налагоджувати управління військом і взаємодію між військовими підрозділами, організовували військові огляди. Утім, службова компетенція осавулів не вичерпувалися вже зазначеними повноваженнями штабних офіцерів при головнокомандувачу козацького війська. Вони мали й додаткові обов'язки, які підносили їх до рівня чільних урядників гетьманського уряду. Осавули, разом із гетьманом, відповідали за збереження, підтримання в належному стані й використання за призначенням найважливіших військових клейнодів – бойових корогв, артилерії, монарших грамот із наданими козакам Війська Запорозького привілеями, а також військових трофеїв [192, с. 91]. За визначенням Д. І. Яворницького, в другій половині XVIII ст. на Січі, збереглися церемоніальні обов'язки осавулів. Тільки осавул, перед загальною козацькою радою, мав право заходити до січової церкви, брати та виносити звідти стяг і встановлювати його на майдані біля церкви [472, с. 164].

За військову службу осавули отримували від польського уряду плату, яка в 1601 р. складала 100 злотих на рік, 1625 р. – 150, а в 1638 р., згідно з «Ординацією Війська Запорозького реєстрового, перебуваючого на службі Речі Посполитій» – 600 злотих [244, с. 279; 249, с. 145]. Таке підвищення платні було пов'язане із заохоченням до служби лояльних до польського уряду чиновників. Уповноважені саме цієї групи, Л. Буднівський та І. Караїмович, як представники найвищої влади Війська Запорозького, у 1646 р. отримали від польського короля Владислава IV привілей на підготовку до морського походу проти Туреччини [335, с. 49].

Загалом же, протягом всього свого існування на Запорозькій Січі осавули стежили за спокоєм і пристойною поведінкою козаків у мирний час, а у воєнний – у військовому таборі. Додатково вони пильнували за виконанням судових вироків за рішенням кошового чи всієї ради як на Січі, так і у віддалених паланках війська; провадили дізнання з приводу різних суперечок і злочинів серед сімейних козаків запорозького поспільства; заготовляли продовольство для війська на випадок війни, приймали хлібне й грошове жалування і, за наказом кошового, розподіляли його відповідно до посади кожного старшини. До того ж осавули

охороняли усіх, хто мандрував степами запорозьких вольностей; захищали інтереси війська на прикордонній лінії; їхали попереду війська для розвідки за ворогом; стежили за ходом битв; допомагали тій чи іншій частині в гарячі хвилини бою [258, с. 12].

Так, у 1681 р. військовий осавул з кількома козаками охороняв московських послів під час їхньої ночівлі на річці Базавлук, а 1685 р., на прохання кизикерменського бея, виганяв з Низу Дніпра на Січ козаків, які забирали татарських коней і чинили всілякі шкоди татарам. В 1765 р. осавула посилала з Січі до Дніпра й Орелі, до так званого запорізького кордону з козацькими зимівниками. 1757, 1758 й 1760 рр. осавул із великими загонами низовців переслідував у степах «харцизів» і гайдамаків [472, с. 179; 427, с. 92].

З початком революційних подій середини XVII ст. осавули не втратили свого особливого значення. Саме з ними, наприкінці травня 1648 р., Б. Хмельницький обговорював основні пункти майбутніх переговорів із представниками Речі Посполитої. Результатом українсько-польських домовленостей став козацький реєстр 1649 р., який офіційно зафіксував двох військових осавулів, що нарівні з обозним, найбільш тісно були пов'язаними з військовими справами [212, с. 27]. Крім того, перший – відповідав за збереження гетьманської булави й виконував різноманітні доручення керівника держави. Другий – виступав помічником першого і часто називався підосавулом [359, с. 6].

Джерела другої половини XVII ст. зафіксували доволі високе становище осавулів. Так, в 1657 р., коли Б. Хмельницький вирішував із московськими посланцями Ф. Бутурліним і В. Михайловим питання виділення землі київським стрільцям, одним із тих, хто виступив проти цього був генеральний осавул. Писар І. Виговський зазначав, що: «а більше всіх тій справі заважав осавул Іван Ковалевський, і зі мною перед гетьманом спір великий вчинив...» [380, с. 141]. 17 березня 1672 р. старшина, що доправляла колишнього гетьмана Д. Многогрішного до царської столиці зазначала: «якщо б генеральний осавул Павло Грибович в той день, коли вони його взяли, був би біля гетьмана то не

вдалося б схопити його, тому що той осавул був вірний гетьману... в нічну пору ходив усюди по двору і які де слова почує одразу передавав» [146, с. 685].

Набагато частіше, ніж інша генеральна старшина, осавули призначалися гетьманом командирами окремих частин козацького війська. У 1651 р. Б. Хмельницький «осавулу своєму Демку дав прапор і булаву, щоб бути йому другим гетьманом, і відправив за Потоцьким і Комаровським, а з ним 60 тисяч козаків і до 30 тисяч нагайських татар» [143, с. 448]. У червні 1667 р. гетьман П. Дорошенко призначив свого генерального осавула Д. Пиляя наказним гетьманом для боротьби з поляками у Білій Церкві [144, с. 192]. Впродовж другої половини XVII ст. – початку XVIII ст. з-поміж генеральних осавулів наказними гетьманами призначалися: Д. Лісовець (двічі: 1650 р. на чолі козацького загону, що рушив на допомогу кримському хану Іслам-Гірею III на Дон, 1651 р. у битві під Кам'янцем), І. Богун (1651 р. у битві під Берестечком, 1663 р. під час походу козаків Правобережної України на Сіверщину), І. Скоробагатько (у боях за Лохвицю, Варну 1659 р.), Д. Пиляй (1667 р. під час баталій правобережних полків проти поляків), Я. Лизогуб (1670 – 1673 рр. у боротьбі Дорошенка проти Ханенка) [381, с. 338].

Протягом третьої чверті XVII ст. джерела фіксують виконання генеральними осавулами їх військових обов'язків. 2 лютого 1667 р. в листі до російського царя гетьман І. Брюховецький зауважував: «що після волоського полковника Мигалевського залишилися на Лівобережжі його козаки; гетьман відправив від свого імені генерального осавула Павла Костянтинова, щоб їх там чимале скупчення розділити» [144, с. 178]. В 1670 р., за наказом гетьмана Д. Многогрішного, осавул М. Гвинтівка на чолі тисячі козаків долучився до князя Ромодановського для придушення повстання С. Разіна [146, с. 181]. В 1678 р., під час Першого чигиринського походу, генеральний осавул Л. Полуботок організував переправу українсько-російських військ через Дніпро, щоб таким чином забезпечити оборону давньої козацької столиці [150, стб. 640]. Однак у XVIII ст., після значного обмеження автономних прав України, осавули під час військових походів підпорядковувалися вже не гетьману, а командувачу

російської армії [51, арк. 27]. Під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. генеральний осавул Ф. Лисенко очолював козацький 5 тис. загін, що, у складі російської армії, у 1738 р. відправився у похід до р. Дністер [22, арк. 2].

Вельми промовистим під кутом зору функціональної націленості інституту осавульства на виконання переважно військових обов'язків є той факт, що серед генеральних осавулів другої половини XVII ст. третина старшин перед посіданням цього генерального уряду була полковниками Війська Запорозького. Ф. Джалалій (Джеджалій) на чин генерального осавула перейшов із посади кропивнянського полковника, В. Томиленко – наказного чигиринського полковника, С. Опара – із піхотного чигиринського полковника, П. Дорошенко – із чигиринського й прилуцького полковника, І. Богун – із чигиринського й кальницького полковника, П. Апостол – із гадяцького полковника, М. Гвинтівка – із ніжинського полковника, К. Солонина – із київського полковника, Я. Лизогуб – із канівського полковника, Я. Головаченко – із черкаського полковника, Г. Білогруд – з уманського полковника, Г. Гамалія – із лубенського й паволоцького полковника, І. Лисенко – із чернігівського полковника, Л. Полуботок – із чернігівського полковника, М. Гамалія – із полтавського полковника, Г. Герцик – із наказного полтавського полковника [72, арк. 15; 73, арк. 8; 76, арк. 11; 289, с. 76, 150, 194].

Після завершення служби генеральний осавул також здебільшого посідав полковницький уряд: І. Богун став паволоцьким, а пізніше брацлавським полковником, П. Апостол – миргородським, К. Солонина повернувся на посаду київського полковника, Я. Петрановський посів чин чигиринського полковника, Я. Лизогуб – чернігівського, Я. Головаченко – переяславського, Г. Гамалія – лубенського, І. Лисенко – переяславського, Л. Полуботок – переяславського, М. Миклашевський – стародубського [288, с. 82]. Крім того, для П. Дорошенка, І. Самойловича, І. Мазепи та І. Скоропадського посада генерального осавула була однією з кар'єрних сходинок до гетьманства.

Під час військових походів, в яких генеральний осавул не виступав як наказний гетьман, на нього покладалися завдання організації караульної служби.

А за ордером гетьмана К. Розумовського від 16 січня 1752 р. осавулам Я. Якубовичу та П. Валькевичу: «... наказати у дворі нашому при великій залі примати у пристойному числі людей караул зі значком і котлами при якому і зорі бити, і в належних місцях в цьому дворі організувати караули» [60, арк. 3–4]. За гетьманською інструкцією від 5 грудня 1763 р., генеральному осавулу надавалися функції ревізора козацьких військ. Пункт 1 передбачав перевірку кількості та стану виборних козаків і розподіл їх по полках. Пункт 2 передбачав проведення аналогічної роботи й серед однокінних козаків. 5-та стаття настанови пропонувала доглядати за надвірною компанійською корогвою та за компанійськими полками, щоб козаки були у своїх полках [380, с. 147–148].

За мирних часів генеральний осавул, частіше за інших генеральних старшин, здійснював різного роду поліцейські функції, проводив судові розслідування та виконував вироки Генерального військового суду, представляв гетьманську владу під час різних судових засідань. В 1690 р. генеральний осавул А. Гамалія брав участь у розгляді скарги на переяславського полковника Л. Полуботка. Генеральний осавул І. Ломиковський у 1701 р. вів слідство у справі «стародубських злодіїв». Разом з іншими представниками старшини, генеральний осавул був присутній при допитах-катуваннях. У 1703 р. осавулу І. Скоропадському було доручено розслідувати «запорозькі справи» [183, с. 183–184]. Генеральний осавул С. Бутович вів слідство у справі полтавського полковника Черняка (1716 р.), осавул В. Жураковський розглядав скаргу на стародубського полковника Л. Жоравку (1718 р.). За дорученням гетьмана, осавули проводили попереднє слідство і дізнання, здійснювали судочинство, виступали в ролі судового виконавця. В 1719 р. генеральний осавул В. Жураковський на чолі карального загону направився у село Носівка для придушення виступу козаків проти призначення носівським сотником козака Т. Билини [26, арк. 2].

Активно залучалися генеральні осавули й до виконання дипломатичних місій. Протягом всього існування посади вони виконували функції послів козацьких гетьманів до волоського воєводи, турецького султана, польського

короля чи московського царя. В 1654 р. осавул Д. Михайлов з офіційним посольством перебував у молдавського воєводи Г. Штефана. Результатом його діяльності стало поновлення українсько-молдавських відносин [151, с. 84]. Осавул І. Ковалевський в 1658 р. відправився до короля Яна II Казимира із пропозиціями гетьмана Виговського укласти договір між державами [152, с. 218]. В 1669 р. генеральний осавул М. Гвинтівка обговорював із московськими урядовцями пункти майбутніх Глухівських статей [222, с. 482–483]. 1671 р. осавул Петраковський, як представник П. Дорошенка, прибув на сейм до Варшави із пропозиціями укласти українсько-польський договір. В 1672 р. генеральний осавул П. Грибович відвідав Москву й запевнив російського царя у вірності Д. Многогрішного [146, с. 348, 681]. 1678 р. військовий осавул Шило, як представник кошового отамана І. Сірка, вмовляв турецького султана йти в Україну Муравським шляхом і не зачіпати майна низовців [150, стб. 431]. 1686 р. гетьман І. Самойлович просив своїх послів у Москву, сина Григорія й осавула І. Мазепу, проінформувати російських можновладців про готовність представників Речі Посполитої підписати Вічний мир між державами [222, с. 811–814].

Як представникам дипломатичної служби гетьмана, осавулам доручалося зустрічати та проводити іноземних послів до гетьманів України. Потягом 1649–1654 рр. осавули неодноразово зустрічали, супроводжували до гетьманської резиденції, проводжали до кордонів Гетьманщини російських представників. Московських стрільців, що в 1674 р. направлялися в Україну, на кордоні зустрічав осавул І. Лисенко [432, с. 32; 148, стб. 671].

Крім військово-дипломатичних функцій, осавул відповідав і за забезпечення військових частин. В 1655 та 1678 рр. саме генеральний осавул приймав і розподіляв царське жалювання козацьким військам. В 1723 р. осавул В. Жураківський доповідав у Малоросійську колегію про стан забезпечення фуражем і провіантом розквартированих на Лівобережній Україні російських військових [30, арк. 2]. В 1728 р. осавул Ф. Лисенко доповідав Д. Апостолу про наявність у полтавському полку збирачів податків на утримання й забезпечення

війська [39, арк. 29]. Генеральні осавули, на відміну від інших представників старшини, майже не видавали універсалів. В 1722 р. генеральний осавул В. Жураківський, і наказний гетьман П. Полуботком, наказували ніжинському полковнику притягнути дівицького міщана С. Кубрака до сплачування обов'язкових податків [222, с. 130].

Таким чином, впродовж всього періоду свого існування інститут осавулів був невід'ємною частиною апарату державного управління не лише на території гетьманської України, а й на Запоріжжі. Враховуючи всі функціональні обов'язки осавулів, вони були одними з представників найвищої козацької влади, що виконували як дипломатичні, військово-судові, так і церемоніальні та караульні функції.

4. 2. Обозний

Головним командиром і розпорядником козацької артилерії був обозний. Вперше вона, зафіксована в ординації 1601 р. За службу передбачалося жалування у розмірі 120 злотих на рік [485, с. 36]. За свідченнями Я. Собеського, в 1621 р. обозний був третім за рангом у козацькому війську після гетьмана та осавулів, і в його віданні перебувала загальновійськова артилерія [192, с. 98]. За Куруківським договором 1625 р., обозний, як другий після старшого над усім військом, за свою службу отримував 100 польських злотих на рік. В козацькому реєстрі 1649 р. обозний І. Чернята займав друге, після гетьмана, місце у списку [212, с. 27].

Під час військових дій головним завданням обозного була координація переміщення рухомого козацького табору, так званих «возів», побудова їх маршруту, попередження зупинок і поламок. За небезпеки ворожого нападу, обозні керували побудовою табору й приготуваннями до оборони. Козацькі обозні повинні були мати інженерні навички, адже їх посада передбачала вміння правильного вибору місцевості для будівництва укріплень, і, за допомогою спеціальних інструментів, їх розпланування [482, с. 140]. Під час розгортання стаціонарного табору обозний визначав розміщення кожного полку, а під час баталій визначав полкам ділянку їх оборони.

Польський географ першої половини XVII ст. Ю. Наронович-Наворський зазначав, що обозні поділялися на два типи: «валмістрів» й «інженерів». Перші – могли розпланувати лише найпростіші укріплення. Другі – відрізнялися фундаментальними знаннями в області географії, арифметики, механіки, вміли користуватися оптичними приладами, компасом і різним тогочасним устаткуванням [241, s. 126–128]. Козацькі обозні належали до останньої категорії. Кожен з них розташовував козацький табір відповідно до власних знань, географічного характеру місцевості, тактики майбутнього бою. Використовуючи знання й навички, обозний міг розгорнути, згорнути й переправити табір навіть вночі. 12 жовтня 1625 р., завдяки вмілому командуванню обозного, козацькі війська, непомітно для польської сторони, вийшли з-під Канева [251, s. 152].

На території Гетьманщини, у порівнянні з функціональними обов'язками обозних в середовищі низового козацтва, їх повноваження значно розширилися. Високий статус генерального обозного зумовлювався його контролем над величезними маєтностями, натуральними й грошовими цінностями, рухомим майном, служилими корпораціями козацтва та посполитих, за рахунок яких утримувалася артилерія. В 1691 р. І. Мазепа відправив свого генерального обозного до Стародубського полку для збирання податків на військову артаму [221, с. 136]. Крім безпосереднього командування артилерією та інспектування гармашів, допоміжного персоналу й технічного оснащення, обозний дбав про їх матеріально-технічне забезпечення: «щоб вони для створення пороху в необхідних матеріалах нужди не мали...» [227, с. 272].

Згідно з 7-м пунктом статей 1654 р., під командою обозного знаходилась артилерійська старшина: осавул, хорунжий, писар, пушкар, 17 гармашів, отамани [157, с. 12]. Він формував штат старшини та за її допомогою здійснював управління артилерією, скликав раду артилерійської старшини, на яку іноді запрошувалися генеральні хорунжий і бунчужний, військові товариші. Уявляється, що артилерійська рада була дорадчим органом – рішення обозний приймав одноосібно.

Обозний командував артилерією під час військових дій та забезпечував її боєздатність у мирний час. Згідно з указом Д. Апостола від 28 червня 1738 р. за стан державної артилерії обозний звітував особисто перед гетьманом [1, арк. 2–3]. Йому підлягала й замкова артилерія. Він міг контролювати стан полкових артилерій, яка підпорядковувалась йому лише після спеціального розпорядження гетьмана. До відання обозного належало будівництво фортифікаційних споруд та утримання їх у боєздатному стані, будівництво й експлуатація військових заводів. Під час походу його обов'язком було розквартирування війська, розгортання обозу, його отаборення, визначення правил вартової служби. Тогочасна тактика вимагала, щоб обоз був окопаний валами та ровом. Облаштування цих валів і ровів також входило до службових зобов'язань обозного.

Посада генерального обозного увінчувала службову ієрархію в козацькій державі. Тому цей чин отримували лише найавторитетніші й найдосвідченіші представники козацької верстви. Серед старшин, що очолювали генеральну армату П. Дорошенко, І. Безпалій, П. Забіла, М. Радкевич, І. Ломиковський – перед тим очолювали інші генеральні уряди, а саме: генерального осавула й генеральних суддів. Щодо І. Зерняти збереглися свідчення його перебування у 1620-х рр. на гетьманському уряді. Деякі представники старшини до посідання чину генерального обозного перебували на посадах полковників. Ф. Коробка керував чигиринським полком, Т. Носач – остерським і прилуцьким, С. Половець – білоцерківським, І. Демиденко – канівським, С. Кочубей – ніжинським полком [328, с. 299–301].

Виконання обов'язків генерального обозного потребувало значних військових й організаторських талантів. Тому нерідко цю посаду обіймали декілька років. Т. Носач був генеральним обозним в уряді Б. Хмельницького, І. Виговського, Ю. Хмельницького й П. Тетері. Загальний термін його служби складав 12 років. П. Забіла керував артилерією й обозом Війська Запорозького майже 20 років, з 1669 по 1685 рр. Ф. Коробка займав чин обозного 6 років, І. Гулак – 5, І. Цесарський – 4.

У разі тривалої відсутності генерального обозного в Україні й неможливості через це виконувати свої прямі функціональні обов'язки, гетьманом призначався наказний обозний. Л. О. Окиншевич припускав, що це звання носив старший над арматними урядниками – осавул Генеральної артилерії [380, с. 109]. Однак, в 1663 р. таке звання мав колишній миргородський полковник П. Животовський, тоді як генеральний обозний І. Цесарський очолював посольство Війська Запорозького, відправлене І. Брюховецьким до Москви [143, с. 190]. Спеціальною інструкцією від 8 квітня 1729 р. гетьман Д. Апостол призначив помічником генерального обозного колишнього поручика В. Гавнича. В його службові обов'язки входило: «всю артилерію, тобто армати й інше до порохової та гарматної стрільби належного інструменту чисто і без усяких пошкоджень тримати... коли знову будуть відливатись армати й мортири вказати розмір і відповідний калібр...» [81, арк. 1]. Таким чином, наказним обозним призначалася найбільш компетентна та відповідна цій посаді людина.

Після завершення виконання обов'язків генерального обозного, більшість старшини полишала державну службу. На сьогодні відомо лише два випадки, коли після керівника армати особа переходила на посаду полковника. Ф. Коробка з 1664 р. неодноразово посідав уряд чигиринського полковника, а Я. Корицький очолив цей полк з 1674 р. [329, с. 16–17]. С. Половець, П. Животовський, М. Радкевич, після завершення кар'єри обозного, виконували функції генерального судді. Лише П. Дорошенко після керування обозом Війська Запорозького посів гетьманський уряд, інші ж представники відійшли від військової, політичної чи адміністративної діяльності.

Крім прямих функціональних обов'язків, обозний часто виконував роль наказного гетьмана. Так Б. Хмельницький під час облоги Збаража, у серпні 1649 р., призначив наказним гетьманом генерального обозного І. Чарноту. А гетьман П. Дорошенко на чолі козацьких полків, що рушили проти гетьмана Д. Многогрішного під Ромни, поставив свого генерального обозного Я. Корицького [146, с. 72; 369, с. 33]. Такими ж повноваженнями наказного

гетьмана у 1671 р. користувався генеральний обозний П. Забіла, коли Д. Многогрішний від'їхав до Києва [381, с. 343].

За свідченням Самовидця, перед своєю смертю гетьман Б. Хмельницький, передаючи владні повноваження своєму синові Юрію, призначив йому опікунами генерального обозного Т. Носача, генерального писаря й генерального суддю [198, с. 75]. Аналогічно, після усунення від влади Д. Многогрішного, з березня до червня 1672 р. функції наказного гетьмана виконував генеральний обозний П. Забіла [382, с. 143]. Саме він свого часу організував проведення Глухівської ради та розробив проект нової угоди з Москвою: «Глухівські статті постановив він, обозний Петро Забіла» [151, с. 677]. В 1672 р. Конотопські статті підписали «обозний Петро Забіла, вся старшина й козаки» [146, с. 947]. Після усунення від влади І. Самойловича в 1687 р. до виборів гетьмана «увесь порядок військовий доручено обозному... Василю Борковському» [183, с. 144].

Як представник найвищої державної влади, обозний вирішував деякі поточні справи. В 1672 р. ігумен чигиринського монастиря хотів перейти до Прилуцької обителі. Настоятель останньої: «привіз його до Батурина, бо без старшинської згоди не посмів прийняти його до монастиря, і оголосив обозному Петру Забілі одному... і обозний не розпитуючи того чигиринського ігумена відпустив...» [380, с. 109]. Як і гетьман, генеральний обозний видавав від власного імені листи й універсали, що регулювали різні майнові питання. В 1670 р., генеральний обозний своїм універсалом закликав степанівського отамана захистити від селян майно місцевого монастиря. 1672 р. обозний П. Забіла офіційно підтвердив права Рихлівського Пустинно-Микільського монастиря на села Будинище, Городище і Вишеньки, що знаходилися в Понорницькій сотні Чернігівського полку [221, с. 532–534]. В 1731 р., генеральний обозний Я. Лизогуб підписав універсал про переведення маєтку жителя Нікітіна під юрисдикцію гетьмана Апостола [24, арк. 1]. Іншим документом, генеральний урядовець підтвердив Свято-Петровській Глухівській обителі право на залучення селян до робіт на користь монастиря [180, с. 53–54].

Подібно до інших генеральних урядів до повноважень обозного мали входило керування офіційними посольствами до сусідніх країн. Зокрема, навесні 1659 р. генеральний обозний Т. Носач очолював українську делегацію на варшавському вальному сеймі, де на порядку денному було питання ратифікації Гадяцької угоди 1658 р. [142, с. 214; 152, с. 151]. У липні 1663 р. генеральний обозний гетьманського уряду Брюховецького І. Цесарський, а в січні 1669 р. обозний Многогрішного П. Забіла очолювали повноважні посольства до Москви [144, с. 133; 145, с. 20].

Участь обозного у судочинстві вилилася у рішення сотенного Короповського суду 1676 р., яке ухвалила судова колегія на чолі з генеральним обозним П. Забілою. В 1734 р. за наказом князя О. Шаховського обозного було переведено із ГВК до Генерального Суду [160, с. 368]. В 1740–1743 рр. обозний Я. Лизогуб головував у комісії для кодифікації українського права.

Надзвичайно важливу роль відігравали генеральні обозні під час вибору нового гетьмана. На елекційних Генеральних Радах саме вони найчастіше виступали головуючими. Крім того, обозним надавалося право підносити та вручати новообраному керівнику козацької держави його клейнод – булаву. Генеральний обозний П. Забіла двічі подавав її новому гетьману: у 1669 р. – Д. Многогрішному, а в 1672 р. – І. Самойловичу [144, с. 96; 146, с. 945].

Таким чином, виконання керівником артилерії своїх безпосередніх зобов'язань було явищем не частим. Тому, улітку 1733 р. особливим імператорським розпорядженням генеральний обозний Я. Лизогуб навіть був звільнений від командування козацьким корпусом у Польщі «для нагляду за артилерією» [47, арк. 2–2зв]. Після ліквідації в 1764 р. гетьманського правління й реорганізації вищих органів влади контроль над генеральною артилерією зосередився в руках Другої Малоросійської колегії.

Загалом же, становлення й розвиток посади обозного невід'ємно пов'язаний із генезою Війська Запорозького. Як керівник військового обозу й артилерії він займав одну з найвищих посадових ланок в козацькому середовищі. Паралельно зі своїми прямими обов'язками забезпечував проведення козацьких елекційних рад,

очолював дипломатичні посольства, виконував функції наказного гетьмана, брав участь у судочинстві.

4. 3. Писар

В ході активного військово-політичного розвитку козацького гурту, спочатку на Запорозькій Січі, а потім і на території Української держави, з'явилися посадовці відповідальні за збереження печатки. Печатка низовців знаходилась під охороною судді [140, с. 175–176]. На території козацької держави збереження печатки перебувало у відомстві писаря, який як генеральний посадовець, згадується в козацькому реєстрі 1649 р. Уряд козацького писаря відомий із 1578 р., коли, згідно із «Постановою до низовців» польський король Стефан Баторій запровадив у реєстровому козацтві відповідну посаду. Першим козацьким писарем був довірений короля угорець Янча Бегер [439, с. 71]. У 1594 р. військовий писар Л. Воронович завірив власним підписом козацький лист-звернення до імператора Рудольфа II зі згодою перейти до нього на військову службу [226, с. 210].

Загалом же писар користувався великою повагою серед представників козацтва. Він керував військовою канцелярією і мав певний вплив на політичний розвиток Війська Запорозького. Адже, саме писар писав листи до короля й урядовців Речі Посполитої, Московської держави, Османської імперії й інших світових держав, контролював січові фінанси й брав участь у складанні військово-облікових документів – реєстрів. Активна ділова кореспонденція різними мовами (польською, латиною, давньою українською), масове розсилання листів і універсалів свідчили про високий рівень козацьких писарів і канцелярії загалом [319, с. 96–98]. В інструкції козацьким послам на весняний сейм 1626 р., зазначалося про: «... повагу до роботи й заслуг писаря військового, котрий понад всіх інших заслуги достойний і на нього тягар головний лягає, бо ж і перед тим, і завжди було, що старшому над тим військом давали, то писареві половину давали» [186, с. 295].

Ординація 1601 р. й сеймова постанова 1625 р. передбачали існування лише одного писаря, який за свою службу мав отримувати 40 і 100 польських злотих на рік відповідно [485, с. 36; 154, с. 288]. Доволі складним є питання про відсутність писаря в реєстрі 1638 р., адже навряд чи його функції виконував хтось інший. Брак відомостей про керівний склад козацтва до революційних подій середини XVII ст. не дає можливості пролити світло на цю проблему.

Козацький реєстр 1649 р., як і в попередні періоди, передбачав одного військового писаря [212, с. 27]. Розвиток козацького устрою на території України призвів до необхідності появи другого військового писаря. Вже за гетьманування Б. Хмельницького та І. Виговського існувало два генеральних писарі одночасно. Однак другий писар по суті виконував обов'язки помічника і заступника генерального. Так, заступником І. Виговського спочатку був І. Кричевський, а потім – Ф. Тетеря. Помічником І. Груші, писаря гетьмана Виговського, був О. Фацкієвич [382, с. 277]. Лише в 1659 р. ця норма отримала офіційне затвердження. Стаття 11 Переяславської угоди закріпила посади двох генеральних писарів: одного для Лівобережної й одного для Правобережної України [142, с. 267]. Фактично ж, у 1659 р. посаду писаря займала одна особа – С. Остапенко. А з розколом України необхідність у другому писарі відпала взагалі.

До нашого часу збереглася пропозиція повернутися до практики існування двох генеральних писарів, датована 1740 р. Тимчасовий керівник гетьманського уряду генерал-майор І. Шипов пропонував Кабінету Міністрів Російської імперії: «для кращого вирішення справ у генеральній військовій канцелярії, щоб було замість одного генерального писаря два... » [161, с. 232]. Однак ця пропозиція не була прийнята, бо й після 1740 р. існував лише один генеральний писар. В 1759 р., під час свого візиту до Санкт-Петербурга, гетьман Розумовський піднімав це питання у зв'язку із похилим віком писаря Ханенка. Другим писарем пропонувалось призначити Я. Тарновського. Але і цього разу питання не вирішилося [179, с. 8].

Генеральний писар очолював ГВК. Він формував штат канцелярії, організовував і контролював роботу канцеляристів, розглядав цивільні позови,

здійснював нотаріальні дії, вів козацький реєстр. У розпорядженні писаря постійно перебувала спеціальна військова гетьманська канцелярія та гетьманський державний архів, у якому зберігалися усі найважливіші документи й в яких на чолі зі старшим писарем працював штат канцеляристів. За рефератом генерального писаря М. Бурковського, в 1734 р. вся вхідна кореспонденція попередньо обговорювалась із гетьманом. Після цього, на підставі зауважень гетьмана та розпоряджень генерального писаря, документи сортували. Після складання чернетки визначеного документа її переглядав генеральний писар, і в разі потреби вносив корективи. Потім документи переписувались на чистовик, і писар відносив їх на підпис гетьману. Підписані папери реєструвалися у протокольних книгах під відповідними номерами, а потім у присутності генерального писаря засвідчувалися печаткою і відправлялися адресату [302, с. 41–42].

За своїм положенням генеральний писар найближче з-поміж інших старшин стояв до керівництва зовнішньою політикою Української держави. Особливо великий вплив на напрям міжнародної діяльності країни мав генеральний писар гетьмана Б. Хмельницького І. Виговський. Згідно зі свідченнями сучасників, Виговський «...абсолютно всім рядить, не доповідаючи, відправляє послів» [335, с. 238]. Винятковий особистий вплив Виговського на гетьмана сприяв тому, що уряд генерального писаря набув надзвичайної ваги й іноземні спостерігачі завжди називали «українського канцлера» як другу за силою впливу, після гетьмана, особою Війська Запорозького [243, с. 298]. На особливий статус писаря вказував і той факт, що під час офіційних прийомів іноземних делегацій, він завжди стояв або одразу за синами Хмельницького, або першим по іншу руку гетьмана [145, с. 307, 345]. Щоправда, після смерті Хмельницького такий порядок не втримався і генеральний писар став нарівні з іншими генеральними старшинами.

У 1657 р. посол шведської корони до Чигирин провадив зносини із писарем: «один на один, промов його ніхто не записував, знає все лише один писар, і перекладача не було, говорили з писарем латиною» [141, с. 587]. В 1659 р. «Велике князівство Руського» на польському сеймі представляв писар

І. Груша [142, с. 214]. Так само, генеральний писар уряду Дорошенка М. Вуяхевич очолював делегацію на Острозьку комісію 1670 р. [146, с. 197]. У вересні 1676 р. перед тим як скласти свої гетьманські повноваження, Дорошенко відправив до Самойловича свого писаря «з листом і статтями, на яких йому бути царської величності під великодержавною рукою в підданстві, і щоб йому розорення ніякого не було» [149, с. 730].

До повноважень генерального писаря входило також прийняття грамот та виголошення на Раді старшин у присутності гетьмана і за його розпорядженням актів, грамот та інших документів державного значення. Так, В. Кочубей приймав і виголошував царські грамоти, привезені у грудні 1689, 1691, 1692 і 1697 рр. стольником І. Циклером, у липні 1690 р. – дяком В. Посниковим, у грудні 1691 р. – стольником М. Татищевим, у 1692 р. – І. Спешневим, стольником І. Таракановим.

Генеральний писар особисто завіряв документи Генерального уряду підписом та печаткою. Бували випадки, коли, поряд із гетьманом, підписував і універсали. У вересні 1650 р. автограф писаря Виговського розміщено під підписом гетьмана на універсалі Б. Хмельницького, яким той забороняв запорожцям кривдити шляхту Київського й Чернігівського воєводств і Житомирського староства. В грудні 1653 р. писар І. Виговський завірив своїм підписом жалувану грамоту гетьмана Київському Межигірському монастирю на володіння селом Черняним, разом з усіма пасовиськами й прибутками [155, с. 510–514]. В 1709 р. генеральний писар С. Савич своїм підписом скріпив універсал на підтвердження Київському Брацькому монастирю наданих у 1659 р. володінь на село Мостиш [142, с. 286]. В серпні 1722 р. Савич підписав лист гетьмана П. Полуботка, що дозволяв конотопському сотнику покарати за безчинства російського капітана Камчева [222, с. 89]. Але писарі могли і перевищувати свої повноваження. Так, в 1708 р., гетьман І. Мазепа, в одному з листів до О. Меншикова зазначав: «... інформую вашу княжу світлість... що Кочубей... будучи писарем генеральним і маючи у себе військову печатку, підписував замість мене часто, так як я через подагру, не завжди можу

підписувати листи і універсали, деякі брехливі документи, під моїм ім'ям рукою його завірені й печаткою військовою запечатані» [383, с. 290].

До 1720 р. не було випадків, коли генеральний писар сам, без відома гетьмана, підписував би універсали чи інші документи. Вперше це почав практикувати писар С. Савич, який зробив таким чином немало зловживань. Царський наказ від 17 листопада 1720 р. заборонив писареві підписувати універсали ім'ям гетьмана і зобов'язав лише в разі гетьманської хвороби візувати всі документи, але власним ім'ям: «... хвороби, коли тобі самому неможливо буде писати, тоді всілякі необхідні листи, універсали й акти, які затримати до іншого часу неможливо, наказав тобі, підданому нашому, читати самому або слухати, підписувати генеральному писарю одному, і то не твоїм, підданого нашого ім'ям, як до цього часу було, але таким чином: «з веління» або «за наказом» твоїм, підданого нашого, «підписав генеральний писар, Семен Савич», аби під ім'ям твоїм, підданого нашого не міг ніякий лист прийти підписаний, про який іноді, ти, підданий наш, і сам не можеш знати, а іншому, нікому, окрім нього, генерального писаря, ніяких у справах нашої царської величності військових листів, актів, універсалів й інших документів не підписувати» [158, с. 307; 306, с. 186].

Справжнє реформування генеральної канцелярії відбулося в 1724 р., коли, з призначенням «правителів Генеральної військової канцелярії», вона стала окремою адміністративною установою. Генеральний писар, відтепер, завідував лише її технічною частиною, а розв'язання всіх питань державного управління, видання наказів і розпоряджень відбувалося колегіально з іншою генеральною старшиною. Аналізуючи цей період, М. С. Грушевський зазначав, що писар: «став по суті вершителем усіх справ, оскільки вони залишилися в руках старшини; якраз такий характер мав довголітній носій цього звання Андрій Безбородько, що обіймав посаду в 1741–1762 рр.» [296, с. 261]. Л. О. Окіншевич заперечив цю тезу та зазначив, що вплив А. Безбородька мав виключно юридичні підстави, а вирішення всіх справ перебувало у прерогативі колегії генеральної старшини, адже гетьман К. Розумовський таким чином намагався повернутися до порядків часів І. Скоропадського [380, с. 126].

Практична реалізація царського наказу 1720 р. відбулася в 1733 р., коли гетьмана Д. Апостола розбив параліч, і постало питання про достовірність його підпису. Ці функції з правом підпису документів перейняв генеральний писар, а справи були передані царському резидентові генералу-аншефу С. Нарішкіну. В копії зі справи від 24 травня 1733 р., зазначається, що під час хвороби гетьмана всіма справами повинен керувати писар: «... за резолюцією і за наказом... за рукою замість нас зараз хворіючих Писаря військового Генерального Пана Михайла Бурковського під іменем нашим від цієї дати відправляти...» [48, арк. 2]. Збереглося донесення гетьмана Апостола Колегії іноземних справ з відповіддю про одержання грамот від 24 та 25 червня 1733 р. про спорядження старшин, козаків, артилерії до Польського військового походу на підтримку новообраного короля Августа III Саса та про управління справами ГВК генеральним писарем М. Турковським на час хвороби гетьмана [49, арк. 6]. В останній рік життя гетьмана, офіційні листи гетьманського уряду до представників російського царату підписувалися із таким формулюванням: «... За наказом Ясновельможного пана Гетьмана на цей час хворого власною Його Ясновельможного Гетьмана рукою підписався Генеральний писар Михайло Турковський» [101, арк. 1, 14].

Іноді генеральний писар сам складав таємні та найбільш важливі акти Генерального уряду. Для таємного листування вживався особливий шифр. Шифрування і розшифровування таємного листування було також справою писаря. Генеральний писар забезпечував оприлюднення універсалів, грамот, міжнародних договорів або збереження їх у таємниці.

Як і інші представники генеральної старшини, генеральний писар іноді брав участь у засіданнях Генерального суду. Генеральному писареві доручалися різні розслідування. В 1698 р. писар В. Кочубей вирішував земельний спір між жителями Опішні, Зінькова й Бірків [164, с. 580]. 1722 р. генеральний писар С. Савич розслідував справу про земельні суперечки між старшинськими родинами Міклашевських і Ольшанських [306, с. 182].

Атрибутом уряду генерального писаря була державна печатка Війська Запорозького. 3-й пункт Переяславських статей 1659 р. передбачав: «без

гетьманського відома та всієї старшини, також без підпису гетьманської руки й притиснення військової печатки жодні листи не мали б прийматися у його царської величності від Запорозького війська при ласці» [157, с. 102]. Коли генерального писаря звільняли з посади, то, за давнім козацьким звичаєм, він здавав печатку. В 1660 р. на Корсунській раді генеральний писар С. Голухівський поклав печатку, яку передали новообраному писарю П. Тетері [208, с. 42–45]. Аналогічно вчинив і В. Кочубей в 1700 р. : «публічно поклав перед гетьманом при усій старшині в столовім гетьманським домі на Гончарівці військову печать...» [163, с. 602]. Згідно з указом 1720 р., державна печатка від генерального писаря переходила у безпосереднє розпорядження гетьмана, натомість, писар отримав другу державну печатку, яка відрізнялася від першої лише назвою й іменувалася «кабінетною», тобто урядовою [377, с. 301–302].

На уряд генерального писаря призначалися люди із досвідом роботи на адміністративних або канцелярських посадах. Так, І. Груша, К. Мокрієвич, С. Савич, В. Туманський, А. Безбородько пройшли шлях від звичайних канцелярських служителів ГВК до генерального писаря. І. Креховецький, С. Голуховський, С. Гречаний, С. Прокопенко лише після перебування на посадах полкових писарів посіли генеральний уряд. М. Вуяхевич, до служби начальником ГВК, ходив у писарях київського митрополита. П. Суховієнко, проміняв гетьманську посаду на посаду генерального писаря у М. Ханенка. Для П. Тетері й О. Фацкієвича керування Переяславським і Корсунським полками відповідно стало своєрідною кар'єрною сходинкою на шляху до генерального писаря. Відомі випадки, коли кандидати на генерального писаря до того вже посідали посади в гетьманських урядах: С. Богаченко – генерального судді, Л. Заборовський – генерального бунчужного [72, с. 27–55; 73, арк. 15–33].

Для адміністративної практики Гетьманщини другої половини XVII ст. – початку XVIII ст. характерним було переміщення колишнього генерального писаря на уряд генерального судді. Така доля спіткала С. Голуховського, М. Вуяхевича, С. Прокоповича та В. Кочубея. Не менш типово для цього часу виглядав і перехід з урядів генеральних писарів на полкові посади. Одільським

полковником став Л. Бузькевич, а корсунським – І. Креховецький. І. Виговському та П. Тетері поталанило в 1657 р. та 1663 р. відповідно успадкувати від своїх регіментарів гетьманську булаву. На початку XVIII ст. такий же шлях до гетьманства пройшов і П. Орлик – генеральний писар в уряді гетьмана І. Мазепи.

Козацтво, протягом всього періоду існування, вело активну міжнародну політику. Кореспонденцію з іноземними монархами вів військовий писар. Проте на Січі він не відповідав за охорону печатки. Ця функція була покладена на суддю. На території Української козацької держави, де серед інших чинів посаду писаря виділяла наближеність до прийняття зовнішньополітичних рішень, печатка знаходилась під його контролем. Генеральний писар виконував різноманітні спеціальні доручення гетьмана: проводив переговори з іноземними послами, очолював козацькі посольства, розробляв проекти міжнародних угод, проводив попереднє слідство, здійснював судочинство. Наближеність до керівника козацької держави надавала право писарю видавати власні універсали.

4.4. Бунчужний

Для збереження та охорони бунчука, як символу найвищої влади, в козацькому середовищі існувала спеціальна посада – бунчужний. Аналізуючи джерела 1618–1619 рр. П. М. Сас припустив, що в період московського походу П. Сагайдачного посада бунчужного вже існувала [411, с. 139]. Це припущення підтвердив Т. Р. Ковалець, якому на основі матеріалів із польських архівосховищ вдалося з'ясувати, що в 1620–1630-х рр. бунчужний входив до складу козацької групи, що була безпосередньо закріплена за гетьманом [323, с. 53]. В документальних джерелах, пов'язаних із козацько-селянським повстанням 1637–1638 рр., є згадки про даний військовий чин: «... по Гуні і його знаку із трьох гармат випалили, і того, що над ним бунчук носив вбили, а бунчук порвали. Сам бунчук підхопив і носив, а потім його іншому козаку віддав» [244, с. 156]. Аналіз цього уривку вказує на те, що в бойових умовах функції бунчужного могла виконувати будь-яка особа, на яку вкаже гетьман.

За часів гетьманування Б. Хмельницького, під час офіційних візитів іноземних делегацій в 1649 й 1654 рр., бунчужний згадувався лише опосередковано: «... гетьман вийшов під бунчуками» [147, стб. 219; 219, с. 318]. В 1751 р., під час офіційного в'їзду гетьмана К. Розумовського до Глухова, генеральний бунчужний віз бунчук, а на молебні 13 липня – тримав його ліворуч від гетьмана [275, с. 150].

Оформлення бунчужного, як представника козацької старшини, зафіксовано у реєстрі Війська Запорозького 1649 р. Серед знатних козаків Чигиринського полку зазначався: «Васко хорунжий бунчужний» [212, с. 39]. Ідентифікація «Васка» як «хорунжого бунчужного» дала підстави дослідникам висловити припущення стосовно того, що первісно не існувало чіткого розмежування функціональних обов'язків між бунчужним та хорунжим. І тому згаданий вище Васько, перший з-поміж відомих нині військових бунчужних, у джерелах згадується і як «хорунжий Хмельницького», і як «бунчужний гетьманський» [380, с. 152].

Згадується цей чин і в джерелах пов'язаних із гетьманом І. Виговським. У вересні 1659 р. учасник антигетьманського повстання переяславський полковник Цецюра захопив бунчужного Виговського М. Мигая і вислав його разом із бунчуком до київського воєводи В. Б. Шереметьєва [152, с. 137]. Наявність посади бунчужного в 1663 р. зафіксував шотландець П. Гордон. Під час сутички між прихильниками Сомка і Брюховецького: «... козаки партії Брюховецького кинулись туди, де стояв Сомко зі своїм бунчуком, погнали його із прибічниками звідти, зламали держало бунчука і вбили того хто його тримав» [171, с. 139].

Надсилаючи скарги російському урядові 1665 р., козацька старшина зазначала, що зазнавала утисків від Брюховецького, який на всі керівні посади призначав своїх прибічників. В результаті Полтавський і Зінківський полки опинилися під контролем бунчужного Г. Витязенка [289, с. 417].

Відомо, що на козацькій раді поблизу Опішні 1668 р. його було вбито разом із гетьманом і ніжинським полковником. До часів гетьманування Брюховецького

відносяться і перші згадки про бунчужного – командувача козацькими частинами. У грудні 1664 р. гетьман в листі до московського царя повідомляв про боротьбу зі сторонниками П. Тетері й констатував, що його бунчужний Витязенко із козаками Полтавського й Зіньковського полків п'ятий тиждень перебуває в осаді й потребує негайної допомоги російських ратних людей [143, с. 233–234].

В жовтні 1669 р. К. Стриєвський – бунчужний Д. Многогрішного, забезпечував оборону Ромнів і Лохвиці від нападу татар. За ці заслуги гетьман призначив його переяславським полковником [146, с. 55, 411]. В серпні 1674 р. московський стрілець Лисин доповідав царю, що під час облоги Чигирини, на випадок підходу татар, гетьман Самойлович: «надіслав за річку Тясмин бунчужного генерального, чернігівського й сумського полковників, а з ними 15 тисяч вершників» [146, с. 655]. Взимку 1675 р. бунчужний Л. Полуботок очолював козацьку армію під Каневом. У листі до гетьмана від 18 січня він доповідав: «послав я в полк Миргородський, в Лубенський і в Переяславський вісті по селах, щоб населення було насторожі, а сам із людьми, що при мені були наготові, за божою поміччю, як завжди, так і тепер перебуваю» [149, с. 20]. В 1676 р. проти Дорошенка Самойлович відправив свого генерального бунчужного, а з ним козаків Гадяцького, Миргородського, Лубенського й кінного надвірного полків [149, с. 350]. У 1738 р. генеральний бунчужний С. Галецький командував восьмитисячним козацьким загоном, що вирушав з Ізюма для участі у Польському поході [53, арк. 2].

Серед козацького устрою Правобережного Гетьманату, в 1665 р. посада бунчужного існувала у Степана Опари. 18 серпня біля Богуслава гетьмана арештували татари: «з усіма дорадниками, в тому числі й бунчужним Жилкою» [459, с. 61]. Історичні джерела не зберегли прізвище бунчужного П. Дорошенка. Відомо лише, що в 1669 р. в одному з боїв із поплічниками кримського ставленика Суховієнка, його вбила ворожа куля [330, с. 8].

Тривалий час бунчужний не входив до складу генеральних старшин, залишаючись посадою гетьманською чи двірською. Свідченням невисокого соціального статусу особи, що посідала уряд «гетьманського бунчужного», може

слугувати розмір річної платні, передбаченої угодою з російським царем 1654 р. Згідно з нею генеральному бунчужному передбачалося на рік 50 золотих польських, тобто так само, як полковим писарям [167, с. 39]. За нез'ясованих обставин, у так званих «Попередніх статтях Богдана Хмельницького» у варіанті 1659 р. розмір грошової платні гетьманському бунчужному зріс удвічі й тепер складав, відповідно, уже 100 золотих польських, у той час як розміри платні решті козацької старшини залишилися незмінними [474, с. 181]. Після підписання Глухівських статей 1669 р. бунчужний, на рівні з полковими писарями та сотниками, отримав лише пару соболів [145, с. 110]. Невелика ціна подарунку від московських представників вказує на те, що і в 60-х рр. XVII ст. посада бунчужного не була надто престижною.

Перша відома згадка про бунчужного, як про уряд генеральний, датується 1675 р. [149, с. 560]. Саме тоді цей уряд обійняв Л. Полуботок, котрий завдяки родинній близькості з гетьманом І. Самойловичем і своїм особистим якостям зумів посісти чільне місце серед козацьких старшин. Л. Полуботок був чернігівським полковим писарем, під час зміщення з посади Многогрішного очолював сотню полкову чернігівську, а після зміщення з уряду бунчужного, як надійний прибічник Самойловича керував опозиційним до гетьмана Переяславським полком.

Л. О. Окіншевич подав послужний список Полуботка – генерального бунчужного: у листопаді 1673 р. займався залагодженням конфлікту між архімандритом М. Лежайським і жителями сіл Дехтярівки, Кудлаївки, Ігнатівни. В цьому ж році, як представник гетьмана, навідував генерального осавула П. Грибовича, якому вдалося втекти із заслання в Сибір і осісти в Батурині. В лютому наступного року був відправлений Самойловичем приймати присягу в генерального осавула дорошенківського уряду Я. Лизогуба, який перейшов на сторону регіментаря Лівобережної України. 26 січня 1676 р. очолював українську делегацію до Москви, а в серпні цього ж року, як представник гетьманського уряду, їздив до князя Ромодановського з інформацією про готовність козаків до

походу проти турецької армії. В жовтні 1676 р. гетьман наказав Полуботку взяти під арешт і допитати стародубського полковника П. Рославця [381, с. 322–324].

Упродовж 1674–1676 рр. Самойлович тричі призначав Полуботка наказним гетьманом, а 1677 р. перемістив на уряд генерального осавула. На зміну Полуботку прийшов ще один свояк гетьмана – колишній ніжинський сотник К. Голуб, котрий на цій генеральній посаді пробув аж до падіння Самойловича 1687 р., неодноразово виконуючи важливі доручення регіментаря [264, с. 307].

Перебування на уряді генерального бунчужного служило своєрідним трампліном для успішного просування службовою драбиною Війська Запорозького. Як правило, на уряд призначалися козаки, що перед тим перебували на не надто високих посадах полкової чи сотенної старшини. Натомість, досвід виконання обов'язків генерального бунчужного давав можливість з часом переміститися на полковницькі уряди, уряди генерального хорунжого чи генерального осавула, і навіть – генерального обозного.

Так, із відомих на сьогодні генеральних бунчужних, Л. Полуботок на посаду бунчужного прийшов із чину чернігівського полковника, а після став генеральним осавулом [96, с. 16]. К. Голуб – став бунчужним після уряду сотника полкової сотні Ніжинського полку. Ю. Лизогуб після завершення кар'єри бунчужного отримав посаду чернігівського полковника. І. Скоропадський на генеральну посаду прийшов із писаря полкового чернігівського, а після – зайняв місце генерального осавула. М. Гамалія пройшов шлях від лохвицького сотника Лубенського полку й значкового товариша до генерального хорунжого й генерального осавула. Паралельно з виконанням обов'язків бунчужного він обіймав посаду полтавського полковника. Д. Максимович перед генеральним урядом служив полковим писарем Ніжинського полку, а після – генеральним осавулом. Я. Лизогуб до посади бунчужного займав чин чернігівського полковника, а після – генерального обозного. І. Бороздна на службу генеральним бунчужним прийшов із наказного полковника Стародубського полку й бунчукового товариша, а потім став генеральним суддею [331, с. 6].

С. Галецький генеральним бунчужним став після служби сотником полкової сотні Стародубського полку. М. Ханенко до 1741 р. перебував на посаді стародубського полковника, а потім паралельно посідав уряди генерального бунчужного й генерального хорунжого, на уряді якого й залишився. Паралельно з Ханенком повноваження бунчужного виконував Д. Оболонський. Разом із тим, з 1750 р. він виконував функції генерального осавула, а в 1758 р. перейшов на уряд генерального судді. Останні генеральні бунчужні козацької держави Я. Тарновський та О. Закревський до генерального уряду посідали посади бунчукового товариша і полкового осавула Київського полку [72, арк. 23–24; 363, с. 291–294].

Найавторитетнішим бунчужним – Л. Полуботку, Ю. Лизогубу, І. Скоропадському гетьмани доручали проведення попереднього слідства та суду, а також виконання дипломатичних функцій. В березні 1673 р., як репрезент центральної влади, бунчужний брав участь у розмежуванні земель між селами Жолведдю і Горськом Чернігівського полку [347, с. 265–266]. В січні 1677 р. на духовному суді ніжинського протопопа С. Адамовича бунчужний Л. Полуботок – представник гетьмана, звинувачував протопопа, і за відмови останнього прийняти постриг: «наказом пана бунчужного посаджений у темне узилище» [150, стб. 61]. В 1715 р. бунчужний Ю. Лизогуб виніс вирок у судовій тяганині щодо земельного паю між жителями Ковалівки Стародубського полку. Крім того провів арешт майна стародубського мешканця Я. Ширая за невиплату боргів лавнику О. Климентієвичу [348, с. 415–416, 637–638]. В 1720 р. Лизогуб розслідував позов Густинського монастиря проти Прилуцької ратуші за землі села Боршни. Скарги місцевих жителів на зловживання владою стародубського полковника Жоравки також вирішував бунчужний. Лизогуб; для запобігання насильству зі сторони полковника склав документ, яким визначав межі владних повноважень Жоравки в тих або інших випадках [349, с. 59].

Генеральний бунчужний Я. Лизогуб, за свідченнями Лизогубівського літопису, в 1709 р. перебував у Полтаві для охорони міста від ворога й затвердження І. Черняка полтавським полковником. В 1714 р. у Полтаві було

скликано раду, на яку в якості гетьманського представника прибув бунчужний Я. Лизогуб «на той час у Полтаві від вельможності вашої панської резидуючого». І на цій раді «загальними полюбовно згодними голосами... цього свого полковника пана Івана Черняка на ту посаду вибрали» [25, арк. 3]. Наступним важливим етапом елекції полковника стала легітимізація його влади, яка була здійснена через «отримання клейнода з рук вашої вельможності, нашого милостивого добродія, йому, полковнику» [25, арк. 4]. Гетьманським універсалом від 27 листопада 1751 р. генеральний бунчужний Оболонський направлявся до Києва, щоб взяти участь в елекції кандидатів на посаду архімандрита Києво-Печерської Лаври [346, с. 467].

В 1712 р. він, як представник гетьманського уряду, брав участь у розмежуванні земель між Російською імперією й Високою Портою. В 1717 р. – їздив по українських полках і приймав присягу їх жителів на вірність цесаревичу Петру Петровичу. Через рік – знаходився у складі делегації, що здійснювала ревізію майна монастирів Києва [215, с. 49–54]. В 1721 р. бунчужний Лизогуб брав участь у комісії з розмежування земель Почепській волості для гетьманської домінії [27, арк. 2].

Крім того, як представник генерального уряду, бунчужний, від власного імені, міг видавати накази та універсали, що стосувалися регулювання внутрішньоекономічних питань. Так, в 1673 р. Л. Полуботок підтвердив право архімандрита Новгородського Спаського монастиря збирати медовий податок із козаків, що проживали в монастирських селах. К. Голуб, як виконуючий обов'язки гетьмана на час перебування Самойловича у Кримському поході, розв'язував спірні питання щодо захоплення земель й володінь військових обивателів [221, с. 534–535; 222, с. 546–549; 223, с. 862–863].

На відміну від Гетьманщини, на Січі бунчужний не входив до кола найвищих козацьких урядовців, а виконував суто церемоніальну функцію – під час рад і всіляких урочистостей виносив на площу і тримав бунчук.

Отже, в ході розвитку військової символіки українського козацтва виникла потреба в посаді бунчужного – охоронця гетьманського бунчука. За часів

правління Б. Хмельницького, крім догляду за гетьманською інсигнією, він не мав чітко визначених функцій. Генеральним же цей уряд став лише за часів І. Самойловича, коли цю посаду займали представники близького оточення гетьмана. Як носії владних повноважень бунчужні вирішували судові, представницькі, військові й економічні питання. Для представників козацької старшини уряд генерального бунчужного виступав своєю рідною сходинкою для подальшого кар'єрного зросту.

4.5. Хорунжий

Розвиток військової символіки українського козацтва спричинив появу особи, що відповідала за охорону й збереження прапорів – хорунжого. Зважаючи на те, що в 1578 й 1595 рр. козаки, на знак своєї участі у військових баталіях Речі Посполитої й СРІ, отримували прапор, то можна припустити, що вже в останній чверті XVI ст. в козацькому гурті існувала посада хорунжого. Вперше, офіційно цей чин зафіксувала сеймова постанова 1601 р. Передбачалося, що у війні зі Швецією коронній армії допоможе козацький загін із 2 тисяч осіб. На кожні 500 козаків передбачався 1 хорунжий із річною платнею у 32 злотих [485, с. 35–36]. В 1619 р. частина запорожців перейшла на службу до московського царя. За виконання своїх обов'язків хорунжий отримував 6 карбованців на рік [182, с. 217]. В останню чверть XVIII ст., на Запорозькій Січі існувало 39 хорунжих: 1 військовий – охороняв головну козацьку корогву, а 38 – курінні, по 1 чоловіку на курінь.

Офіційно в козацьких реєстрах хорунжий вперше зафіксований у 1649 р. Перепис Чигиринського полку передбачав «хорунжого військового Опанаса Працовкіна та хорунжого полкового Дацька Костенка» [212, с. 27]. Переяславська угода 1654 р. фіксувала посаду одного військового хорунжого із річною платою в 50 злотих [167, с. 561].

На хорунжого козацький звичай покладав догляд за гетьманським прапором – хоругвою. Він виносив знамено в урочистих випадках, а у військових походах супроводжував із ним гетьмана. Так, в липні 1751 р., під час офіційного

в'їзду Розумовського до Глухова, генеральний хорунжий Ханенко віз перед ним військову хоругву. А під час святкового молебню, хорунжий із прапором стояв праворуч від гетьмана [275, с. 150]. Він залишався при корогві навіть коли гетьман вручав її наказному гетьману. Під час баталій хорунжий виконував функції охоронця бойового прапора з завданням за будь-яку ціну не допустити його захоплення ворогом.

Оскільки цей уряд займав одне з останніх місць у старшинській ієрархії, траплялися випадки призначення хорунжих полковниками. Крім церемоніальних функцій, іноді, генеральні хорунжі командували козацьким військом. В лютому 1675 р. гетьман Самойлович повідомляв до Москви: «що для страхування від неочікуваного ворожого нападу відправив хорунжого з чималою частиною кінного війська під Лубни» [149, с. 66]. 20 лютого під час сутички із татарами хорунжого Г. Карповича було поранено. У 1677 р. лівобережний регіментар доповідав цареві, що на чолі підготовки до оборони Чигирин від турецької армії він поставив генерального хорунжого Коровку-Вольського: «... над тими всіма полковниками і над людьми дав старшинство хорунжому нашому військовому генеральному Григорію Карповичу, діючому полковнику чигиринському...» [150, стб. 140].

В 1687 р. Я. Лизогуб став чернігівським полковником, а через 11 років після смерті старшого Лизогуба його син Юхим, який весь цей час був військовим хорунжим, зайняв його місце. У 1696 р. гетьман І. Мазепа поставив Ю. Лизогуба на чолі Київського полку, представники якого відмовилися виконувати гетьманські та царські накази. У своєму листі від 24 липня 1696 р. гетьман аргументував свій вчинок так: «... полчани київські злі й самовільні на Таманському острові... проти свого полковника збунтували... і поставили собі полковником колишнього полкового хорунжого Сергія Солонину» [199, с. 481]. Щоб цей інцидент не набрав розголосу й не поширився на інші козацькі полки, Мазепа послав генерального хорунжого Лизогуба взяти у свої руки керівництво в Київському полку для належного виконання наказів, в першу чергу пов'язаних з заволодінням Пониззя Дніпра: «... послав від себе хорунжого військового

генерального Юхима Лизогуба, з таким наказом, щоб того полку Київського знаки відібрав у свої руки, і чинив тим полчанам привід і порядок... для здійснення дійсної, вам великому государю вашій царській пресвітлій величності служби...» [162, с. 104].

Генеральний хорунжий І. Сулима, за гетьманування І. Скоропадського, з 1715 по 1721 рр., поєднував свій уряд із керівництвом Переяславським полком. В 1718 р., як наказний гетьман, командував козацьким військом, відправленим на спорудження каналу Волга – Дон біля Царицина. У Ладозький похід 1721 р. козаків відправили під командуванням наказних гетьманів – чернігівського полковника П. Полуботка, лубенського полковника А. Маркевича й генерального хорунжого І. Сулими [158, с. 587].

Генеральний хорунжий Я. Горленко, з початком російсько-турецької війни 1735–1739 рр., набув функцій наказного гетьмана у Кримському поході 1736 р. Передбачалося, що під його керівництвом зосередяться всі козацькі полки. Однак, з України він виступив лише із козаками Гадяцького, Миргородського, Лубенського, Переяславського полків [50, арк. 17–18]. В 1738 р. Горленко був одним із командувачів козацького корпусу, що відповідав за укріплення полкових і сотенних поселень розташованих по Дніпру й на кордоні Української оборонної лінії [54, арк. 3].

Крім військових і адміністративних, генеральний хорунжий, на вимогу гетьмана, виконував й інші доручення. Генеральний хорунжий І. Сулима в липні 1709 р. від імені гетьмана передавав О. Меншикову Почепську і Ямпільську волості з усіма їх мешканцями [349, с. 275]. В 1715 р. генеральний хорунжий І. Сулима встановлював кордон між землями міста Києва і Київського Кирилівського монастиря. Універсалом Д. Апостола від 16 квітня 1730 р. урядовцю Я. Горленку наказувалось зібрати гроші із представників неурядової старшини Стародубського й Київського полків, які вони заборгували ГВК за своє забезпечення у Каспійських походах 1722–1724 рр. [43, арк. 3–5]. В 1732 р. генеральний хорунжий доповідав гетьману про результати свого розслідування щодо походження нових козаків Прилуцького полку [46, арк. 1].

Як і інша старшина, хорунжі брали участь у винесенні судових рішень. 11 листопада 1710 р. у Стародубі генеральний хорунжий І. Сулима розв'язував питання щодо розмежування земель між мешканцями села Дарієвичи братами Миклашевськими [348, с. 711–713]. В 1712 р., як реакція на скарги перегонських селян на погарського сотника Іскру, до них було відправлено хорунжого, що мав розібратися на місці з цією справою [348, с. 494–495]. В листі від 16 грудня 1716 р. гетьман І. Скоропадський наказував своєму хорунжому розібратися з образою переяславського полкового писаря єпископа Шумлянського, завести із місцевим полковими чиновниками справу й направити її до гетьманської столиці [350, с. 32].

Доручалися хорунжим і дипломатичні завдання. В 1650 р. до польського короля, від імені гетьмана, їздив Васько з Чигирина, хорунжий Хмельницького. В 1669 р. хорунжий гетьмана Многогрішного В. Свиридович, перебуваючи із посольством у Москві, доповідав царським урядникам про ситуацію в Україні, боротьбу гетьмана з татарами й перехід міст та містечок Лубенського полку на сторону гетьмана. В тому ж році Василь возив царські грамоти кошовому отаману Війська Запорозького Низового, полтавському, лубенському й миргородському полковникам із закликом перейти на службу до російського монарха й гетьмана Многогрішного [146, с. 55, 75, 84]. 1674 р. генеральний хорунжий Карпович зустрічав дітей гетьмана, які поверталися із Москви [148, стб. 671]. Він же, в 1676 р. стрічав на в'їзді до Батурина царського представника І. Волконського [149, с. 797].

Показовим є те, що ані в угоді 1654 р., ані 1659 р., ані 1669 р. при визначенні розмірів платні козацьким урядовцям жодного разу не згадується посада генеральних чи гетьманських хорунжих. Інститут генерального хорунжого стає постійнодіючим зі сходженням на гетьманство І. Самойловича, причому, впродовж 1672–1677 рр. цю посаду обіймали такі впливові козацькі старшини як Г. Коровка-Вольський та С. Забіла, що сприяло зростанню соціального престижу урядовців цієї категорії. Генеральний хорунжий М. Ханенко, як представник центральної козацької влади, в січні й березні 1742 р. надавав звання полковника

Ніжинського та Стародубського І. Божичу й Ф. Максимовичу відповідно: «... оголосив йому і всьому полку, що Його Імператорська Величність... пожалувала його... полковником у полк... взяв я великий прапор полковий, вручив полковнику, потім пірнач і значок полковий...» [179, с. 67].

Як і вся інша генеральна старшина, хорунжий міг видавати власні універсали. Так, до нашого часу збереглися два документи, підписані генеральним хорунжим І. Сулимою. Перший – датований січнем 1720 р., пов'язаний із підтвердженням прав переяславського полкового осавула Л. Васильовича на хутір, млин і сіножать над Сухим Чумгачком [222, с. 548–549]. Другий – виданий 1721 р., стосується підтвердження прав на землю посполитого І. Дем'яновича, подаровану йому переяславським полковником С. Томарою [75, арк. 1].

Згадки ж про інститут полкового хорунжого регулярно зустрічаються від середини XVII ст., коли уряд хорунжого генерального ще не став постійно діючим. У першій чверті XVIII ст. в переписних книгах окремих полків є згадки про уряд «прапорщика полкового», що вочевидь є аналогом хорунжого. На початку становлення військово-адміністративної структури Гетьманату зустрічаються згадки про наявність не одного, а двох полкових хорунжих, один з яких є «першим», отже і старшим. У документах кінця XVII – першої чверті XVIII ст. подібні факти виявляються вкрай рідко, що наштовхнуло В. М. Горобця на думку про відмову від такої практики [288, с. 70]. Однак, компут Полтавського полку 1718 р., фіксує наявність двох полкових хорунжих: М. Руденка й П. Герасименка [178, с. 69]. В списку козаків Лубенського полку 1721 р. також записано двох полкових хорунжих: С. Корсуна й С. Столповського [28, арк. 2].

Російський картограф – географ І. Кирилов, описуючи козацьку Україну 1727 р., зафіксував по два полкових хорунжих в Київському, Миргородському, Полтавському, Прилуцькому та Стародубському полках [195, с. 164–170]. Сучасний дослідник козацької еліти Гетьманщини В. В. Кривошея виявив в 1730–1760 рр. наявність двох хорунжих у всіх 10 полках Гетьманщини [328, с. 29–131]. Таким чином, можна із впевненістю стверджувати про наявність у деяких полках сталої традиції побутування двох полкових хорунжих.

Крім основної функції забезпечення збереження й використання полкового прапора й значка, полкові хорунжі, як представники полкової місцевої адміністрації, мали право виконувати різноманітні службові доручення полковника чи гетьмана. В 1723 р. універсалом наказного гетьмана П. Полуботка чернігівський полковий хорунжий М. Чечель призначався командувачем над козаками Чернігівського полку, що відправлялися на будівництво Ладозького каналу [31, арк. 1]. В 1739 р. полковий хорунжий С. Леонтович командував залогою із 478 козаків, що охороняла прикордонні укріплення Чернігівського полку [55, арк. 1].

У квітні 1757 р. хорунжого Переяславського полку І. Андрієвського відправили проходити службу серед козаків Нової Сербії [23, арк. 1]. Крім вирішення військових справ, хорунжі як носії місцевої старшинської влади, брали участь і у судочинстві. В 1760 р. ГВК усунула миргородського полковника Остроградського й полкового хорунжого Ляховича від розгляду судових позовів проти обозного Москви у зв'язку з існуванням майнових інтересів, що ставило під загрозу прийняття неупереджених рішень [12, арк. 8–9]. Полтавський полковий хорунжий Г. Старицький, на вимогу полковника, у 1763 р. проводив ревізію козацького, посполитого й церковного майна Другої полкової сотні [67, арк. 2–2зв].

Вивчення послужних списків полкових хорунжих дало можливість виявити, що цей чин посідали люди з адміністративним або канцелярським досвідом. В 1732 р. С. Слюз на посаду лубенського полкового хорунжого перейшов із чину наказного сотника сенчанського [45, арк. 2]. Ніжинські полкові хорунжі І. Величковський та І. Левицький прийшли із канцелярських посад ГВК, а В. Грива залишив чин отамана Війська Запорозького Низового [2, арк. 12; 29, арк. 8]. Миргородський полковий хорунжий М. Ляхович, київський – П. Савченко, лубенський – Ф. Максимович, миргородський – М. Козиненко, переяславський – М. Моцок, миргородський – Я. Зарудний зайняли цю посаду лише після багаторічної праці канцеляристами ГВК [8, арк. 3; 13, арк. 2; 14, арк. 5;

15, арк. 2; 16, арк. 2; 19, арк. 2]. В 1752 р. хорунжий Переяславського полку отримував річне жалування у розмірі 40 карбованців [63, арк. 36].

Таким чином, хорунжий відігравав значну роль серед українського козацтва. На ряду з виконанням своїх прямих обов'язків – охорони й зберігання прапорів, періодично долучався і до вирішення військових, фінансових чи соціальних питань. Належність до гетьманського уряду надавала можливість генеральному хорунжому поєднувати свою службу із посадою полковника в тому чи іншому полку. В полковій адміністрації існувало двоє хорунжих, що взаємодоповнювали один одного. Окрім функції охоронців полкових прапорів і значків, виконували різноманітні доручення полковника чи навіть гетьмана.

4.6. Довбиш

В козацькому середовищі за догляд і збереження литаврів відповідала конкретна посадова особа. На Запорізькій Січі це був військовий довбиш, що на території Гетьманщини нерідко називався литаврщиком. Вперше ця посада згадується у сеймовій постанові від 1601 р., що передбачала у кожному козацькому полку по 4 довбиші [485, с. 36]. За свої послуги вони отримували 32 злотих на рік. Опосередковано, на існування цієї посади в кінці XVI ст. вказував і австрійський посол Ерїх Лясота, описуючи свою подорож на Запорозьку Січ [226, с. 169–170]. Перед походами на ворогів або під час прийому на Січі важливих осіб, військовий довбиш скликав боєм у литаври козаків на ради загальні й окремі [472, с. 184]. Яскравим документом, що розкриває сигнально-ритуальні функції довбиша є вірш Климентія Зиновієва «Про довбушів, що в бубни бубнять і про трембачів, що в труби трублять, і в сурми сурмлять»:

Довбуші військові ігри відправляють:

Також і трембачі, де в тремби витрубляють...

Ігри їх слухачів часом звеселяють:

А іноді на жалість велику возбуждають.

А особливо довбуш в раду вибубняє:

І в поход військовий те є ж сотворяє

І в перемогах також в бубни витрубляють,

Коли уже військо тріумф собі складає.

Бубнять в Січі у вечорі, війську на похвалу,

І рано, де в той час Богу творять хвалу [188, с. 277–278].

За словами автора, довбуші та трембачі були безпосередніми учасниками повсякденного життя українського козацтва. Їх музика від світанку й до пізнього вечора забезпечувала всі дії регламентованого військового побуту. Музика довбуша була емоційною, викликала радість, сум і розчулення у слухачів. Вона не була одноманітною, не обмежувалась лише службовими функціями, нагадувала про високі гуманістичні цілі.

Крім прямого обов'язку військового музиканта, довбиш часом виконував зобов'язання й інших службовців, зокрема поліційних – він роздягав засуджених злочинців і приковував їх до ганебного стовпа на площі, привозив з паланок у Січ різних «харцизів», був присутнім при виконанні судових вироків, змушував посполитих до швидкої сплати податків і негайного приїзду з зимівників на Січ перед походами, нарешті, стягав на користь війська мито й перевізні через ріки [201, с. 49]. За виконання цих функцій довбишу давали «особливу Велику всякий рік плату», але як видно з розкладу військового жалування 1768 р., не більше 3 карбованців на рік [427, с. 72].

Лексема «литаврщик» в історичних джерелах згадується не раніше 1647 р. – періоду написання російському цареві чолобитної корочанського литаврщика А. Бубенистого [165, с. 455–456]. Будучи єдиним довбишем у своєму загоні, йому доводилося брати участь у всіх козацьких справах того часу, але на відміну від інших козаків він не отримав підвищення фінансування. В результаті звернення до московського царя його прохання було задовільнено. В іншому ж документі, датованому 1653 р., в тих же Корочах із 392 козаків був лише один литаврщик, і за свою службу він отримував 5 карбованців з полтиною. Крім того, литаврщик згадується і в 1672 р. при підготовці оборони Києва від нападу поляків [146, с. 651]. Є. В. Славутич зазначає, що у складі Військової Музики довбиш відомий за часів І. Скоропадського, П. Полуботка, Д. Апостола та К. Розумовського [429,

с. 281]. В. О. Богданов додає, що вже за часів гетьманування І. Мазепи серед військових музик обов'язково був довбиш [270, с. 57].

Зазвичай музик набирали із місцевого населення, що мало музикальні здібності. Гетьмана К. Розумовського вміння українців не задовольняли, тому він у 1751 р. виписав із Відня закордонних майстрів. Спочатку вони перебували на особистому забезпеченні гетьмана, але потім, як військовослужбовці, були переведені на утримання Військового Скарбу. Однак витрати у 1308 карбованців в рік на кожного стали завеликими для бюджету Гетьманщини. 19 вересня 1755 р. представники ГВК прийняли рішення набрати й навчити нових музикантів із місцевих хлопчиків-співаків гетьманської капели, що особливо не вирізнялися голосом. Пошуки дали свої результати, і литаврщик М. Солянников разом із 4-ма трубачами був відібраний для Військової Музики. Музиканти повинні були замінити іноземців, а за свою працю отримувати жалування у розмірі 50 карбованців на рік, забезпечення харчами, дровами, свічками й квартирою. Коли ж музики були у відрядженні за кордоном їм надавали 4 карбованці на харчі.

Урядовці ГВК, після вдалого експерименту, прийняли рішення зобов'язати контрактом вчителя залишитися в домі гетьмана і підготувати для всіх 10 полків козацької держави по 1-му литаврщику та інших музикантів. Від кожного полку для учня передбачалося матеріальне забезпечення, розмір якого залишався на розсуд полковника [71, арк. 2–3].

Перебуваючи при гетьманському уряді, довбиш, разом з іншими музикантами, завжди супроводжував володаря булави у далеких поїздках і делегаціях до Москви чи Санкт-Петербургу. Окрім Музики Військової, тобто державної, в кожному полку була власна, полкова, військова музика. Довбуші, крім повсякденних функцій, виконували свої військово-церемоніальні службові обов'язки й під час іноземних походів. В 1724 р. довбуш супроводжував козаків Переяславського полку у Низовий похід на р. Сулак, а литаврщик Полтавського полку брав участь у Терському рейді; в 1725 р. довбиш виконував сигнальні функції у Ніжинському полку під час Гілянського походу [33, арк. 3; 34, арк., 11; 36, арк. 9].

До першої чверті XVII ст. не було уніфікованої кількості полкових довбишів. Так, в 1711 р. в Полтавському полку був 1 литавщик з оплатою у 110 золотих на рік; в 1723 р. в Миргородському – 1, Гадяцькому – 2 з оплатою в 15 карбованців, в Чернігівському – 3 із зарплатнею у 80 золотих, в Лубенському – 1 із платою 50 золотих, в Прилуцькому – 1 із забезпеченням в 5 карбованців, в Стародубському – 1 з утриманням і платнею в 1 карбованцем, в Ніжинському – 2 із фінансуванням в 1,5 карбованця у випадку участі в походах, і 1 карбованець під час мирного життя, в Полтавському – 1 із зарплатнею в 110 золотих, в Переяславському – 1 із платою в 50 золотих і в Миргородському – 1 з оплатою по 4 копійки з козака [261, с. 296; 270, с. 59, 60]. Ця тенденція зберігалася й у перший рік гетьманування Д. Апостола.

В 1727 р. гетьман визначив кількість штатних полкових і сотенних служителів. В кожному полку передбачалося по одному довбишу [76, арк. 21]. І. К. Кирилов, описуючи Україну 1727 р., документально зафіксував в 9 із 10 полках по 1 довбишу, а в Чернігівському – 2 [195, с. 204]. Не було чітко виписано і розмір службового окладу. Так довбиш Стародубського полку в 1729 і 1730 рр. отримував 12 карбованців, а довбиш Ніжинського – 14 [40, арк. 9; 41, арк. 7; 42, арк. 2]. Неврегульованість цього питання була вирішена лише через два роки. В 1732 р., а пізніше і в 1744 р., відповідно до прийнятих «Генеральних визначень полкової музики», на існування одного довбуша в кожному полку козацької держави передбачалося виділяти по 15 карбованців на рік [71, арк. 1, 2]. Але ця практика інколи з незрозумілих причин порушувалась. В 1748 р. гадяцький полковий литавщик за рік своєї служби отримав лише 10 карбованців [169, с. 782].

Прихід до влади К. Розумовського знову відродив традицію виплати чітко фіксованого окладу гравцям на литаврах. В 1751 р. Я. Довбишенко, зайнявши вакантну посаду довбиша гетьманського оркестру, отримав забезпечення в 15 карбованців, гроші на уніформу, продукти й квартиру [59, арк. 7, 8]. В 1753 р. отаман військової музики Іванов доповідав ГВК про виплату довбишу 15 карбованців, а в 1754 р., за інформацією отамана А. Смартського витрати на

цього музику складали 16 карбованців жалування, 6 карбованців на мундир і харчі [56, арк. 16, 17; 62, арк. 9].

Як і на Січі, на території козацької держави, іноді довбиш виконував і не характерні для нього функції. В 1751 р. литаврщик Чернігівської полкової музики був відправлений полковником до ГВК для отримання офіційних наказів гетьмана й генеральної старшини, грошового забезпечення на потреби полку й інших яких вказівок [58, арк. 5].

Таким чином, довбиш, як неодмінний учасник козацького військового та цивільного побуту, виконував сигнально-церемоніальні функції. На Січі нерідко мав і інші завдання, що мали поліцейський характер. На Гетьманщині, у складі Військової та полкової музики, забезпечував музичний супровід офіційно-церемоніальним дійствам. Під час військових походів супроводжував свій полк у різних баталіях. Як державний службовець, довбиш отримував грошове забезпечення.

Отже, активний розвиток військової символіки призвів до появи службовців, що мали охороняти та зберігати клейноди. Одна їх частина з'явилася після так званої «військової реформи» Стефана Баторія, інша – в ході військово-політичного розвитку козацтва у першій половині XVII ст. Виокремлення з козацького середовища людей із церемоніальними функціями знайшло своє відображення як у вітчизняних, так і у закордонних джерелах. Представниками цієї групи старшин ставали досвідчені та освічені люди, тому досить швидко кордони їх повноважень розмилися, і вони виконували різні адміністративні та військово-поліцейські функції. Становлення козацької держави сприяло подальшому розвитку інституту охоронців владних атрибутів. На відміну від Запорозької Січі, функціональні обов'язки обозного, осавула, писаря, хорунжого, бунчужного і довбиша були широко відомі у тогочасному суспільстві, тому в джерелах відмічаються лише поодинокі згадки про охорону тією чи іншою особою довіреного їй клейнода. Поряд з цим, до наших днів збереглося безліч фіксацій виконання цією групою старшин різноманітних адміністративних, дипломатичних, судових чи військових завдань від гетьмана. Особливістю

Гетьманщини є й те, що серед усього розмаїття службовців лише майбутні довбуші проходили спеціальне навчання, адже саме вони найчастіше виконували свої церемоніальні функції як під час військових походів, так і у повсякденному житті.

ВИСНОВКИ

Комплексний аналіз теоретичної та джерельної бази дослідження дозволив сформулювати такі висновки.

1. Виокремлено три етапи з характерними тенденціями у зовнішньополітичних зв'язках українського козацтва із сусідніми країнами, що ознаменувалися врученням клейнодів. Першому (друга половина XVI – перша половина XVII ст.) притаманний військовий найм. Офіційне залучення козацьких загонів до Лівонської війни та австрійсько-турецького протистояння кінця XVI ст. – початку XVII ст. підтверджувалось врученням прапорів від польського короля, імператора Священної Римської імперії та його союзників. Цей символічний крок мав характер міжнародного правового акту, що з однієї сторони, фіксував прийняття козацтва на державну службу до Польсько-Литовської держави, а з іншої – визнання його військово-політичного потенціалу на світовій арені.

Знаковим втіленням запрошення козаків від імені короля до участі в подальших війнах з Московською державою (рейді королевича Владислава на Москву та Смоленській війні) стало вручення їх старшому булави, корогви та литаврів. Розширення комплексу жалуваних клейнодів стало результатом сприйняття центральним урядом Речі Посполитої козаків як потужної сили, що сприяла утвердженню Польщі в регіоні. З цією ж метою коронний канцлер 1646 р. надав козацтву клейноди, що було черговим виявом сюзеренно-васальних відносин між суб'єктами одного державного утворення.

Другий етап отримання козаками владних інсигній від іноземних володарів, охоплює період з 1648 по 1667 р. Цей час характеризується провадженням керівниками Української козацької держави політики полівасалітету. Принцип «протектор»–«підданий» використовувався гетьманами у відношенні Речі Посполитої, Османської імперії та Московського царства. Символами козацької «вірнопідданості» певному володарю були булава і прапор, а у випадку з турецьким володарем – ще й бунчук. Основна мета поліпідлеглості полягала в

утвердженні козацької держави на міжнародній арені та отриманні, у разі необхідності, гарантованої військової допомоги від протектора. Розкол унітарної Гетьманщини, що відбувся в результаті Чуднівського договору, спричинив посилення впливів Варшави та Москви, що проявився на козацьких елекційних радах 1663 р.

Хронологічні межі третього етапу окреслено 1667–1763 рр. Підписання Андрусівського договору 1667 р., Бучацького перемир'я 1672 р. та Бахчисарайського трактату 1681 р. розділило територію козацької України між Річчю Посполитою, Османською імперією та Московською державою. Прагнення гетьманів об'єднати обидві сторони Дніпра під однією булавою збіглися із прагненнями монархів-протекторів розширити свій вплив на всі українські землі. Ця інкорпоративна політика знайшла своє відображення і в комплексі жалуваних клейнодів. Проте, якщо уряди Туреччини та Польщі надавали своїм ставленикам повний комплект клейнодів, то московський – спочатку лише булаву, бунчук, прапор, підкреслюючи таким чином автономність Лівобережного Гетьманату. Укріплення становища Росії на міжнародній арені, зростання її імперських амбіцій щодо України, вилилось у встановленні повного контролю над символічним змістом гетьманської елекції. За умовами «Вічного миру» 1686 р. Запорозька Січ також опинилась під повним контролем Москви, що незабаром відобразилось і на атрибутах влади низовців.

2. Репрезентантом міжнародної діяльності українського козацтва як впливової сили у Центрально-Східній Європі були прапори. Саме їх геральдичне оформлення відображало військові та політичні взаємини козаків із сусідніми державами. Становлення прапорництва кінця XVI – першої половини XVII ст. тісно пов'язане з військовою діяльністю запорожців і відзначається використанням ними штандартів із польською та австрійською державною символікою, родовою геральдикой союзників. Вексилологія Української козацької держави відображала зовнішньополітичну орієнтацію гетьманів Лівобережного та Правобережного Гетьманатів. Монарх Польсько-Литовської держави підкреслював сюзеренні відносини з козаками наявністю на жалуваних

прапорах імені короля, його родової відзнаки та державного герба. Турецький володар обдаровував васалів санджаками з мусульманськими мотивами. Московський цар дарував прапори з зображенням православних святих та двоголового орла. Процес заміни головного гетьманського штандарта та жалування прапорів Запорізькій Січі підкреслював факт повної підпорядкованості козаків Московській державі.

3. В середовищі українського козацтва найвищим символом військової, а з середини XVII ст. і політичної, влади була булава. Без її наявності жодна рада не вважалась легітимною, а вибори гетьмана – законними. Для запорожців символічний акт вручення кошовому булави означав добру славу і воєнне щастя, для іноземних володарів – підтвердження оформлення васальних відносин з урядом козацької держави, визнання конкретної особи гетьманом Лівобережної чи Правобережної України. Булава, як ознака високого соціального та політичного статусу, пройшла значний розвиток, що відобразився на формі наверх, матеріалі виготовлення й оздоблення коштовним або напівкоштовним камінням. Булави місцевого походження виготовлялися гетьманами за власний кошт і за власними уподобаннями, російського – вибирались і надсилались із монарших збройних колекцій. Єдиний виняток становить булава К. Розумовського, створена за попередньо узгодженим із російською імператрицею ескізом і з чіткою особистісною прив'язкою.

Символом військової та політичної влади полковника, як представника центральної влади на місцях, був пірнач. Він вручався новообраному полковнику представником генерального уряду від імені гетьмана. Виготовлявся за кошти ГВК, але, на відміну від булави, не рідко мав персональний ідентифікатор у вигляді напису або родового герба. Трансформація пірнача зі зброї у статусний предмет характеризується зміною кількісного та стилістичного оформлення пер, надання їм сталої й більш декоративної форми. Як і булави, пірначі виготовлялися із залученням різних технік та матеріалів.

Військові контакти українського козацтва із мусульманським світом сприяли появі у козацькому середовищі бунчука. З 1630-х рр. він відомий як

особиста бойова відзнака козацького керманіча. З використанням бунчука вирішувалися питання війни та миру, зустрічали послів іноземних держав, гетьмани набували владних повноважень, рішення ради набирало чинності. З утворенням ранньомодерної козацької держави в оформленні бунчуків Війська Запорозького, Запорозької Січі та наказних гетьманів з'явилися відмінності.

4. Формування козацтва як окремого стану та військово-політичної сили супроводжувалося розвитком його сфрагістичних традицій. Поява печатки зумовлена привнесенням у козацьку спільноту шляхетських та міщанських звичаїв. На місцеве походження сфрагісів вказували написи легенд, що відображали ціннісні орієнтири українського козацтва. Основи сфрагістичної традиції були закладені діяльністю козацтва, як військово-політичного інституту в межах державної системи Речі Посполитої. Сформована символіка в народній свідомості трактувалась як збірний образ козака – захисника рідного краю. Набутий козаками в 1590–1630-х рр. корпоративний герб надалі був відтворений на печатках, що їх використовували гетьмани Української козацької держави впродовж середини XVII – XVIII ст. Паралельне існування двох козацьких спільнот – Війська Запорозького та Січі слугувало розвитку самобутніх сфрагістичних елементів.

Еволюція державної печатки Гетьманщини залежала від зовнішньополітичних орієнтирів регіментарів Правобережної та Лівобережної України. Зміна країни-сюзерена відображалася на написі печатки, а у випадку Ю. Хмельницького, Г. Дуки і С. Куницького і на геральдичному малюнку. Як продукт вітчизняних майстрів, печатка фіксувала соціальне розшарування козацького стану, відображала мистецькі смаки тогочасної державної еліти.

5. В системі корпоративної символіки українського козацтва значне місце посідала артилерія. Їй надавалося значення атрибуту військової доблесті, честі й непереможності. Перші козацькі гармати мали іноземне походження – були трофеями з турецько-молдовських фортець, чи жалуваними подарунками іноземних володарів. Місцеве виробництво гармат розпочалося у першій половині XVII ст., свідченням чого є наведений Г. де Бопланом факт одночасного

використання у флоті Війська Запорізького кількох сотень однотипних фальконетів. Після прийняття підданства московського царя, збільшення артилерійського потенціалу Гетьманщини перейшло до компетенції Російської держави. У свідомості представників козацької верхівки гармати перетворилися з атрибута військової величі на репрезента шляхетності власника. Замовлення І. Мазепи та К. Розумовського розцінювалися як державні, спрямовані на посилення артилерійського парку Гетьманщини, а полкової старшини – задоволення власних амбіцій. Героїзація певної особи шляхом зображення на гарматних стволах міфологічних персонажів та орнаментальних мотивів, гербів, девізів, присяг стала неодмінною складовою Лівобережного Гетьманату кінця XVII – XVIII ст. Найбільшого успіху в цьому плані досягли ливарники Батурина та Глухова, які вдало поєднували місцеві художні традиції, досягнення закордонних майстрів і мистецькі смаки замовника.

Поряд із гарматами, невід’ємною складовою підкреслення корпоративної військової доблесті українського козацтва, виступали литаври. Головним джерелом їх надходження чи поновлення були трофеї із полів битв або подарунки від потенційних протекторів. Потреби Української козацької держави призвели до розділення музичного елемента на Генеральну військову (державну) й Полкову Музику, що забезпечували сигнальну службу та церемоніал гетьманського двору і полкової адміністрації. Цей поділ відобразився на розмірах литаврів; полкові мали значно менші розміри ніж використовувані в Генеральній Музиці. Як один з елементів державної символіки ранньомодерної України, литаври надавалися російським урядом під час обрання того чи іншого лівобережного регіментаря, а від імені гетьмана – під час елекцій полковників. Розширення функціонального поля застосування литаврів, сприяло їх місцевому виготовленню та ремонту. Цей процес фінансувався Військовим Скарбом після попереднього узгодження полковими канцеляріями із Генеральною військовою канцелярією.

6. Формування козацтвом власного комплексу державної символіки передбачало появу посадовців, відповідальних за її охорону. На Запорозькій Січі, як протодержавному утворенні, впродовж кінця XVI – першої половини XVII ст.

сформувався штаб урядовців, котрі паралельно із військовими та політичними функціями виконували обов'язки наглядачів за головними атрибутами козацької слави. Так, суддя тримав печатку, обозний забезпечував артилерію, хорунжий опікувався військовим прапором, а курінний хорунжий – курінною корогвою, бунчужний – бунчуком, довбиш – литаврами. Із середини XVIII ст. суто церемоніальні зобов'язання мали булавничий, пірначник, хорунжий і бунчужний. Ці посади були почесними та надавалися старшинам похилого віку.

Гетьманщина, заснована на державотворчих традиціях Запорозької Січі, перейняла систему посадовців до повноважень яких входив нагляд за складовими елементами державної символіки. Проте існували і певні відмінності в інституційній моделі владних повноважень. Наприклад, за гетьманську булаву відповідав не булавничий, а старший осавул, печатку тримав не суддя, а писар. Специфіка процесу становлення і розвитку козацького адміністрування відзначалася нероздільністю цивільних і військових функцій державних урядовців, що знайшло відображення у розмитості їх посадових обов'язків. Доволі часто обозний, осавул, писар, хорунжий, бунчужний і довбиш окрім своїх церемоніальних зобов'язань брали участь у вирішенні військових, політичних і соціально-економічних проблем Української козацької держави другої половини XVII – XVIII ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Неопубліковані джерела

Центральний державний історичний архів м. Київ

Ф. 51. Генеральна військова канцелярія 1656–1765 рр. Оп. 1.

1. Спр. 59. Указ гетьмана Данила Апостола генеральному обозному Якову Лизогубу про присилку звітів про стан генеральної військової артилерії 28 червня 1738 р. 3 арк.

2. Спр. 116. Справа про призначення різних осіб на посади полкової і сотенної старшини, надання відпусток та підвищення в чині 30 березня 1739–19 листопада 1769 рр. 32 арк.

3. Спр. 1384. Справа про виділення з Військового скарбу коштів на виготовлення прапорів і значків для Переяславського полку 14 листопада 1755–07 травня 1756 рр. 7 арк.

4. Спр. 1563. Донесення канівського сотника Івана Лебединського про необхідність виготовлення сотенного прапора для новоутвореної Канівської сотні Переяславського полку 26–27 березня 1757 р. 4 арк.

5. Спр. 1651. Доношение Переяславской полковой канцелярии в Генеральную Войсковую канцелярию и орден канцелярии о выдаче ей из Войскового скарба денег на починку знамени Гельмязовской сотни 23 марта 1757 р. 7 арк.

6. Спр. 1652. Доношение Каневского сотника Ивана Лебединского гетману Разумовскому и письмо гетмана генеральному подскарбию Скоропадскому о выделении 15 рублей на приобретение знамени 04 квітня 1757 р. 6 арк.

7. Спр. 1653. Решение генеральной войсковой канцелярии о выдаче из Войскового скарба денег Переяславской полковой канцелярии на починку знамени Базанской сотни 01 березня 1757 р. 6 арк.

8. Спр. 1659. Справа про заміщення посад полкових осавулів і полкового хорунжого та надання чинів значкових товаришів у Миргородському полку 07 квітня – червень 1757 р. 22 арк.

9. Спр. 1824. Справа про виділення з Військового скарбу коштів для ремонту сотенного прапора Кобизької сотні Київського полку 02 лютого 1758 р. 4 арк.

10. Спр. 1825. Листування з лубенською полковою канцелярією про виділення коштів для виготовлення нових сотенних прапорів у Лубенському полку 10–12 березня 1758 р. 8 арк.

11. Спр. 1977. Справа про виділення коштів для виготовлення нового сотенного прапора і печатки Яготинської сотні Переяславського полку 24 січня–29 березня 1759 р. 4 арк.

12. Спр. 2090. Справа про усунення миргородського полковника Федора Остроградського та полкового хорунжого Ляховича від розгляду судових справ миргородського полкового обозного Федора Москва 20 травня 1760 р. 17 арк.

13. Спр. 2186. Сказка про службу київського полкового хорунжого Петра Савченка 10 грудня 1761 р. 4 арк.

14. Спр. 2311. Сказка про службу лубенського полкового хорунжого Федора Максимовича 28 січня 1762 р. 12 арк.

15. Спр. 2312. Сказка про службу миргородського полкового хорунжого Марка Козиненкова 02 січня 1762 р. 4 арк.

16. Спр. 2355. Сказка про службу переяславського полкового хорунжого Миколи Моцака 24 січня 1762 р. 4 арк.

17. Спр. 2545. Справа про надання Канцелярією Малоросійського скарбу коштів для виготовлення нового сотенного прапора Бориспільської сотні Київського полку 09–10 квітня 1763 р. 3 арк.

18. Спр. 2546. Справа про надання Канцелярією Малоросійського скарбу коштів для виготовлення нових полкових прапорів Стародубського полку 07–13 червня 1763 2 арк.

19. Спр. 2570. Сказка про службу миргородського полкового хорунжого Якова Зарудного лютий 1763 р. 3 арк.

20. Спр. 2690. Справа про надання коштів для ремонту інструментів переяславської полкової музики 23 лютого–05 березня 1764 р. 5 арк.

21. Спр. 2691. Доношение киевской полковой канцелярии гетману Разумовскому и ордер Генеральной войсковой канцелярии в скарбовую канцелярию о покупке музыкальных инструментов для киевского полкового оркестра. 1764. 11 арк.

Ф. 51. Генеральна військова канцелярія 1656 – 1765 рр. Оп. 2.

22. Спр. 2. Про перебування наказним гетьманом генерального осавула Лисенка під час Дніпрянського походу 1738 р. 4 арк.

23. Спр. 50. Атестат, даний хорунжому Переяславського полку Андрієвському про відбуття ним служби командиром козацької команди в Задніпров'ї 05 квітня 1757 р. 2 арк.

Ф. 51. Генеральна військова канцелярія 1656 – 1765 рр. Оп. 3.

24. Спр. 55. Універсал генерального обозного Якова Лизогуба про вилучення з воронізької сотні Ніжинського полку знатного воронізького жителя Нікітіна і переведення його маєтку під юрисдикцію гетьмана 25 січня 1731 р. 2 арк.

25. Спр. 122. Супліка полкової і ратушної старшини, козаків і міщан Полтавського полку про безпідставне намагання полкового судді Петра Кованьки і полкового писаря Івана Залеського усунути з уряду полтавського полковника Івана Черняка і зробити полковником Василя Кочубея 1714 р. 4 арк.

26. Спр. 348. Донесення генерального осавула Василя Жураковського про прибуття в м. Козелець для придушення повстання у м. Носівці Київського полку 14 липня 1719 р. 3 арк.

27. Спр. 579. Лист генерального бунчужного Якова Лизогуба про виїзд до м. Стародуб для участі в комісії про розмежування Почепської волості 10 жовтня 1721 р. 3 арк.

28. Спр. 603. Компут Лубенського полку на 1721 р. 22 квітня 1721 р. 5 арк.

29. Спр. 758. Справа про призначення полкової й сотенної старшини в Ніжинському полку 30 листопада 1722–24 березня 1738 р. Т. 1. 73 арк.

30. Спр. 854. Лист генерального осавула про постачання провіантом і фуражем розквартированих на Лівобережній Україні російських військам 30 вересня 1723 р. 2 арк.

31. Спр. 939. Універсал наказного гетьмана Павла Полуботка про призначення чернігівського полкового хорунжого Марка Чечеля командуючим над козаками Чернігівського полку, які вирушили на будівництво Ладозького каналу 30 березня 1723 р. 3 арк.

32. Спр. 1162. Супліка полкової полтавської старшини про повернення полкових і сотенних гармат, взятих комендантом російського гарнізону в м. Полтава під час війни зі шведами в 1708–1709 рр. 03 лютого 1723 р. 8 арк.

33. Спр. 1210. Листування з Переяславською полковою канцелярією про відправку в Низовий похід котлів і довбиша 09–16 квітня 1724 р. 5 арк.

34. Спр. 1360. Реєстр козаків і старшини Полтавського полку відправлених у Тюркський похід 22 червня 1724 р. 13 арк.

35. Спр. 1384. Дело о выдаче из войскового скарбу денег Переяславскому полковнику Сулиме на починку полкового знамени 1755 р. 5 арк.

36. Спр. 1640. Іменний список козаків і старшини по сотнях і селях Ніжинського полку відправлених у Гилянський похід 31 серпня 1725 р. 19 арк.

37. Спр. 1748. Донесення і відомість стародубського полковника Івана Бороздки про наявність артилеріх в полку і сотнях 16 січня 1725 р. 4 арк.

38. Спр. 2631. Універсал гетьмана Данила Апостола генеральній старшині і полковникам про доручення їм управління Генеральною канцелярією і судом на час свого від'їзду до Москви 03 лютого 1728 р. 5 арк.

39. Спр. 2878. Універсал гетьмана Данила Апостола полтавському полковнику Василю Кочубею про відправку провіанту до м. Перевалочні та укази генеральному осавулу, генеральному хорунжому та Стародубському полковому обозному про представлення до м. Глухова відомостей про зборщиків 07 січня 1728–17 вересня 1729. 3 арк.

40. Спр. 3020. Справа про не виплату утримання військовим музикантам Ніжинського полку 07 грудня 1729–29 липня 1730 рр. 17 арк.

41. Спр. 3099. Справа про виплату жалування довбишу Стародубського полку Федору Дем'янову і полковим музикантам 06 березня–12 травня 1729 р. 12 арк.

42. Спр. 3383. Донесення і реєстр стародубського наказного полковника Андрія Миклашевського гетьману про видачу платні полковим музикантам та гарматникам 1730 р. 3 арк.

43. Спр. 3538. Універсал гетьмана Данила Апостола генеральному хорунжому Якиму Горленку про стягнення грошей із військового товариства в Стародубському і Київському полках, заборгованих в Низових походах 16 квітня 1730 р. 6 арк.

44. Спр. 3710. Листування гетьмана Данила Апостола з генеральним підскарбієм Андрієм Марковичем про видачу грошей для виготовлення військових литавр 1730 р. 3 арк.

45. Спр. 4161. Універсал гетьмана Данила Апостола значковому товаришу Семену Слюзу про призначення його на посаду лубенського полкового хорунжого 16 травня 1732 р. 3 арк.

46. Спр. 4293. Донесення генерального хорунжого Якіма Горленка про наслідки розслідування станової належності ново вписаних козаків Прилуцького полку 24 березня 1732 р. 2 арк.

47. Спр. 4362. Донесення генерального обозного Якова Лизогуба гетьману Данилу Апостолу про отримання грамоти Колегії іноземних справ 07 липня 1733 р. 2 арк.

48. Спр. 4435. Справа про визначення ієрархії малоросійської старшини 24 травня 1733 р. 3 арк.

49. Спр. 4527. Донесення гетьмана Данила Апостола Колегії іноземних справ про спорядження старшин, козаків, артилерії до Польського військового походу та про управління справами Генеральної військової канцелярії генеральним писарем Михайлом Бурковським на час хвороби гетьмана 24 червня 1733 р. 7 арк.

50. Спр. 5344. О бытии к походу в готовности командиру главному хорунжому генеральному Якиму Горленку. 1736 г. 37 арк.

51. Спр. 6110. Справа та відрядження у військовий похід 6 тисяч козаків у команду генерал-фельдмаршала фон Мініха і 6 тисяч козаків у команду генерал-фельдмаршала фон Лессія та на заміну втікачів із форпостних команд лютий-серпень 1737 р. 101 арк.

52. Спр. 6111. О прийнятти полковником стародубским Радищевым команди над 2 тысячами козаков на форпостах в Василькове 1737 г. 3 арк.

53. Спр. 6940. Ведомость полку Гадяцкого, сколько Козаков выслано в Изюм в команду генерального бунчужного Галецкого. 1738 г. 10 арк.

54. Спр. 7174. О команде генерального хорунжего Якима Горленка на охороне кордону бывшей. 1738 г. 34 арк.

55. Спр. 7343. Ведомость полку Черниговского сколько осталось Козаков у границ полку Черниговского на форпостах с полковым черниговским хорунжим С. Леонтовичем. 1739 г. 2 арк.

56. Спр. 9417. Справа про виплату військовим музикантам жалування за 1753 р. 1754 р. 23 арк.

57. Спр. 10434. Матеріали про вибори гетьмана Кирила Розумовського та призначення генеральної старшини у Генеральну військову канцелярію та Генеральний військовий суд 23 червня 1750–17 січня 1751 рр. 104 арк.

58. Спр. 10783. Рапорт чернігівського полковника Івана Божича про посилку довбиша чернігівської полкової музики в Генеральну військову канцелярію 20 червня 1751 р. 10 арк.

59. Спр. 11450. Справа про призначення довбишевого учня Якова Довбишенка довбишем військової музики на місце покійного Корнія Шпаковського 15 жовтня–14 листопада 1752 р. 9 арк.

60. Спр. 11641. Справа про заборону генеральному осавулу Якову Якубовичу набирати компанійців в надвірну корогву без дозволу Генеральної військової канцелярії 17 січня 1752–17 лютого 1753 рр. 7 арк.

61. Спр. 12121. Справа про виготовлення за рахунок Генерального військового скарбу прапорів для Бахмутської, Глухівської і Батуринської сотень

Ніжинського полку та Кропивнянської сотні Переяславського полку 27 лютого 1754–21 січня 1759 рр. 31 арк.

62. Спр. 12611. Справа про видачу грошей на ремонт військової литаври та жалування, одягу і провіанту військовим музикам 29 листопада 1754–21 лютого 1755 рр. 12 арк.

63. Спр. 12615. Донесення в Генеральну військову канцелярію про плату за службу в Переяславському полку 24 вересня 1753 р. 69 арк.

64. Спр. 15597. Справа про повернення Гадяцькій полковій канцелярії грошей, витрачених на виготовлення нового полкового прапора 29 листопада–21 грудня 1759 р. 4 арк.

65. Спр. 18537. Рапорт кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського від 03 січня 1765 р. Генеральній військовій канцелярії про вибори кошового отамана та військової старшини на Запоріжжі 1765 р. 4 арк.

Ф. 59. Київська губернська канцелярія 1709-1781 рр. Оп. 1.

66. Спр. 1208. Опис виборів кошового отамана і старшини, які відбулися 1 січня 1749 р. 59 арк.

Ф. 94. Полтавська полкова канцелярія 1710 – 1784 рр. Оп. 2.

67. Спр. 91. Копия с ревизии 1763 года сотне второй полковой одна о козаках на 74, а другая о посполитых владениях на 106 листах и при ней два реестра в причетниках церковных на 4 листах за скрепою полкового хоружого Григория Старицкого. 1763 г. 181 арк.

Ф. 108. Чернігівська полкова канцелярія 1706 – 1781 рр. Оп. 2.

68. Спр. 520. Дело о создании в разные сотни сотенных корогв, в нем перепись архивов и литавр 08 мая 1758 г. 6 арк.

69. Спр. 521. Дело о починке полковых литавр с 1758 – 1772 гг. 48 арк.

Ф. 269. Канцелярія гетьмана Кирила Розумовського 1750 – 1764 рр. Оп. 1.

70. Спр. 1721. Указ імператриці Анни Іванівни від 2 вересня 1736 р. кошу Січі Запорозької про нагороду Війська Запорозького клейнотами 1743 г. 21 арк.

71. Спр. 4440. Дело о пребывании нововыученных трубачей и литаврщика с повелением жалования 29 сентября 1755 г. 10 арк.

*Інститут рукопису Національної бібліотеки України
ім. В. І. Вернадського*

Ф. 1. Літературні матеріали

72. Спр. 57326. Именной список малороссийской старшины: генеральной, полковой, бунчуковых и значковых товаришей на 1751 г. 132 арк.

73. Спр. 58172. Биографические данные о генеральной, полковой и сотенной малороссийской старшине 1750 г. 128 арк.

74. Спр. 58452. Ведомость о выдаче жалования гетману, генеральной старшине и полковникам 1705 г. 11 арк.

75. Спр. 65148 (306). Універсал генерального хорунжого Івана Сулими Ісаю Дем'яновичу на підтвердження його права на землю, пожаловану йому переяславським полковником Тамарою 1721 р. 2 арк.

Ф. 2. Збірка В. Л. Модзалевського.

76. Спр. 18779. Реєстр козацької старшини, полкової, сотенної і дрібної всіх полків 1754 р. 468 арк.

Ф. 8. Київський університет святого Володимира.

77. Спр. 147/56. Летопись о начале света, особенно о Польше и Малой России, доведенная до 1764 г. 329 арк.

78. Спр. 162/82. Краткий журнал о поездке в Москву ясновельможного его милости Данила Апостола 1728 г. 7 арк.

79. Спр. 214/35 Грамоты царей Алексея Михайловича, Петра I, Елизаветы Петровны, универсалы Богдана Хмельницкого, Ивана Скоропадского, Кирилла Разумовского, статьи данных гетманов. 403 арк.

80. Спр. 223/96 Сборник жалованных грамот и указов Алексея Михайловича, Федора Михайловича, Ивана и Петра Алексеевича и Петра Первого о воссоединении Украины и России, о выборе и утверждении гетманов Юрия Хмельницкого, Ивана Брюховецкого, Демьяна Игнатовича, Ивана Самойловича, Ивана Мазепы, Ивана Скоропадского о приведении к присяге гетманов и старшины. 466 арк.

81. Спр. 1463(117) Договор заключенный гетманом Данилом Апостолом с бывшим поручиком Василием Гавничем о наблюдении последнего за генеральной артиллерией, починке орудий и о обучении пушкарей 1729 г. 9 арк.

Российский государственный архив давних актов г. Москва

Ф. 9. Кабинет Петра I и его продолжение 1673 – 1738 гг. Оп. 2.

82. Д. 33. Письма касающиеся Правительствующего Сената с 1723 по 1728 год и без годов. 87 л.

Ф. 79. Сношения России с Польшей 1462 – 1719 гг. Оп. 1

83. Д. 141. Приезд в Москву полномочных польских послан Яна Гнинского воеводы Хелминского с товарищами с подтвержденной королевской грамотой на заключение между обеими государями двух Андрусовских и одной Московской перемирной записи, также и для учинения договора о исполнении по оным записям статей, а также о унятии турков и татар против Польши за гетмана Дорошенка войну начавшие апрель 1671–08мая 1672 г. 617 л.

Ф. 89. Сношение России с Турцией 1512 – 1719 гг. Оп. 1.

84. Д. 8. Отправление (вторичное) думного дьяка и межевого комиссара Емельяна Украинцева к реке Бугу для разграничения земель между Сечью Запорожской и Очаковым. Объезд его с турецким комиссаром Ибрагим-Ефиндеем Агою, с которым учинены договоры о размежевании оных земель 6 февраля 1705–февраль 1706 гг. 22 л.

Ф. 124. Малороссийские дела 1522 – 1719 гг. Оп. 1.

85. Д. 29. Отписка к государю севрского воеводы Неплюева с приложением гетманской к нему грамоты о посылке от него на Запорожье подарков 23 октября 1686 г. 6 л.

86. Д. 43. Приезд в Москву и отпуск гетманского гонца войскового канцеляриста Владимира Енкевича с тремя к государям царям Иоанну Алексеевичу и Петру I от гетмана Мазепы грамотами о посылке на Запорожье Сидора Горбаченка с ведомостью о прибавочном им жаловании, о желании и просьбе запорожцев идти в поход под Казикермен, и о скорейшем в Киев

отправлении каменных дел мастера Осипа Старцова. Тут же и от запорожского атамана Гусака просительная грамота к государям о прибавлении жалования и о дозволении напасть на татар 23 июня 1693 г. 118 л.

Ф. 124. Малороссийские дела 1654 – 1746 гг. Оп. 2.

87. Д. 7. Акты избрания в Глухове при боярине князе Ромодановском в Малороссийские гетманы Демьяна Игнатовича Многогрешного учинившего двадцать семь договорных статей с приложением неженских и киевских мещан просительных статей, с воспоследовавшими на оные ответами, и с записью по которой он гетман со старшиною, казаками и мещанами учинили царю Алексею Михайловичу присягу за подписанием его гетмана и малороссийского духовенства и старшины 6 марта 1669 г. 143 л.

88. Д. 9. Акты избрания при боярине князе Ромодановском между Путивлем и Конотопом в Козацкой дуброве в Малороссийские гетманы Ивана Самойловича который не только подписанием своим и всей малороссийской старшины утвердил прежние Глуховские статьи, с прибавлением неженских и киевских мещанских артикулов, но и вновь постановил десять статей с приложением записи, по которой он гетман присягал царю Алексею Михайловичу 18 июня 1672 г. 56 л.

89. Д. 11. Акт отрешения от гетманства Ивана Самойловича и избрание 25 июля в Крымском походе у речки Коломак в Гетманы генерального асаула Ивана Мазепу при боярине князе Василие Голицыне. Тут же статьи учиненные в оном же походе, и в двойне написанные, из которых первые подписаны им гетманом и всею малороссийскою старшиною с приложением его гетманской в верности к государям присяги, а вторые духовными малороссийскими особами июль 1687 г. 296 л.

Ф. 124. Малороссийские дела 1624 – 1706 гг. Оп. 3.

90. Д. 230. Лист обозного Петра Забелы и всей старшины к царю Алексею Михайловичу об отправлении в Москву Генерального писаря Карпа Мокриевича для объявления об измене Демьяна Игнатовича 14 марта 1672 г. 3 л.

Ф. 124. Малороссийские дела 1664 – 1798 гг. Оп. 5.

91. Д. 10. Статейный список об избрании Ивана Самойловича гетманом, показание Ивана Мазепы о действиях и настроениях Дорошенка не ранее 1672 г. 146 л.

Ф. 124. Малороссийские дела 1590 – 1794 гг. Оп. 6.

92. Д. 22. Расспросные речи кошевого атамана Ивана Дмитриевича Серко о переговорах украинского гетмана Ивана Брюховецкого с крымским ханом о недопуске русских в черкасские города и о военных действиях между турками и поляками 24 октября 1664 г. 4 л.

93. Д. 26. Лист киевского полковника Василия Дворецкого вологодскому наместнику начальнику Малороссийского приказа Петру Михайловичу Салтыкову с жалобой на притеснения гетманом старых полковников 21 марта 1664 г. 5 л.

Ф. 214. Сибирский приказ 1614 – 1717 гг. Оп. 3.

94. Д. 6672. О избрании на гетманство в Малороссии Ивана Брюховецкого и о посылке и о пожаловании Его Царским знаменем и булавою и о посылке оных со стольником и князем Никитою Григорьевичем Гагариным. Ч. 1. 332 л.

95. Д. 6672. О избрании на гетманство в Малороссии Ивана Брюховецкого и о посылке и о пожаловании Его Царским знаменем и булавою и о посылке оных со стольником и князем Никитою Григорьевичем Гагариным. Ч. 2. 237 л.

Ф. 229. Малороссийский приказ 1617 – 1701 гг. Оп. 1.

96. Д. 54. О подданстве Великому государю Войска Запорожского и о избрании вольными голосами гетмана и прочее 1663 г. 146 л.

Ф. 229. Малороссийский приказ 1612 – 1691 гг. Оп. 4.

97. Д. 62. Дело о приезде гетманских послов и отправка послов к гетману Мазепе И. С. Письма гетмана Мазепы с приложением писем переволочевского дозора Рутковского и кошевого атамана Гусака и других с польскими и татарскими вестями о переговорах с запорожскими полковниками декабрь 1690–февраль 1691 гг. 660 л.

Ф. 229. Малороссийский приказ 1662 – 1716 гг. Оп. 5.

98. Д. 36. Дело об избрании гетманом Демьяна Игнатьевича Многогрешного на раде в Глухове февраль–март 1669 г. 45 л.

Ф. 248. Сенат и его учреждения 1685 – 1760 гг. Оп. 29.

99. Д. 1780. Реестр дел об избрании гетмана Апостола 1727 г. 516 л.

100. Д. 1803. Реестр указов полученных из Правительствующего Сената и состоящих в Коллегии иностранных дел приговоров 1730 г. 335 л.

Ф. 1239. Московский дворцовый архив 1726 – 1743 гг. Оп. 3.

101. Д. 34827. Письмо гетмана Данила Апостола к Салтыкову 1733 г. 15 л.

Національний музей історії України

102. Булава. Інв. № 3–1647.

103. Булава. Інв. № РДМ–1842.

104. Бунчук. Інв. № 3–1593.

105. Литаври. Інв. № Р–388/1.

106. Литаври. Інв. № Р–388/2.

107. Пірнач. Інв. № 3–97.

108. Пірнач. Інв. № 3–354.

109. Пірнач. Інв. № 3–355.

110. Пірнач. Інв. № 3–689.

111. Прапор. Інв. № Т–5828.

Національний художній музей України

112. Пернач. Інв. № ХП–159.

Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав».

Музей Заповіту Т. Ш. Шевченко

113. Булава. Інв. № 5296.

114. Бунчук. Інв. № 643.

115. Пірнач. Інв. № 647.

*Національний заповідник «Хортиця». Музей історії запорозького
козацтва*

116. Литаври. Інв. № Р-1421.

*Дніпропетровський національний історичний музей
імені Д. І. Яворницького*

117. Литаври. Інв. № 1-3744.

118. Прапор. Інв. № І-663.

Білоцерківський краєзнавчий музей

119. Литаври. Інв. № 374-554.

Запорізький обласний краєзнавчий музей

120. Булава. Інв. № Оп-3386.

121. Пірнач. Інв. № Оп-3387.

Львівський історичний музей

122. Булава. Інв. № З-3917.

123. Литаври. Інв. № МІ-64.

124. Литаври. Інв. № ШР-432.

125. Пірнач. Інв. № З-3459.

Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова

126. Прапор. Інв. № 774.

127. Прапор. Інв. № 775.

Херсонський обласний краєзнавчий музей

128. Булава. Інв. № О-206.

129. Бунчук. Інв. № О-404.

130. Пірнач. Інв. № О-42.

Черкаський обласний краєзнавчий музей

131. Бунчук. Інв. № 2272.

Чернігівський історичний музей імені В. В. Тарновського

132. Булава. Інв. № И-4515.

133. Булава. Інв. № И-4520.

134. Пірнач. Інв. № И-4522.

135. Пірнач. Інв. № И-4525.

136. Пірнач. Інв. № 4526.

137. Пірнач. Інв. № 4528.

138. Пірнач. Інв. № 4529.

1. Опубліковані джерела

139. Акты Московского государства, изданные Императорской академией наук. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук, 1890. Т. 1: Разрядный приказ. Московський стол (1571–1634). XLIV. 766 с.

140. Акты ЮЗР. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1865. Т. 2: 1599–1637. 288 с.

141. Акты ЮЗР. Санкт-Петербург: Типография П. А. Кулиша, 1861. Т. 3: 1638–1657. 134 с.

142. Акты ЮЗР. Санкт-Петербург: Типография П. А. Кулиша, 1863. Т. 4: 1657–1659. 276 с.

143. Акты ЮЗР. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1867. Т. 5: 1659–1665. 335 с.

144. Акты ЮЗР. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1872. Т. 7: 1657–1663; 1668–1669. 398 с.

145. Акты ЮЗР. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1875. Т. 8: 1668–1669; 1648–1657. 433 с.

146. Акты ЮЗР. Санкт-Петербург.: Типография Эттингера. 1878. Т. 9: 1668–1672. 1037 с.
147. Акты ЮЗР. Санкт-Петербург: Типография Пантелеевых. 1878. Т. 10: (Дополнение к III тому). Переговоры об условиях соединения Малороссии с Великою Россиюю. 1653–1654. 838 стб.
148. Акты ЮЗР. Санкт-Петербург: Типография Эттингера, 1879. Т. 11: 1672–1674. Прибавления. 1657. 820 стб.
149. Акты ЮЗР. Санкт-Петербург: Типография Эттингера, 1882. Т. 12: 1675–1676. 437 с.
150. Акты ЮЗР. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1884. Т. 13: 1677–1678. 766 стб.
151. Акты ЮЗР. Санкт-Петербург: Типография Ф. Елианского, 1889. Т. 14: дополнение к 3 тому. 520 с.
152. Акты ЮЗР. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1892. Т. 15: 1658–1659. (Дополнения к Т. 4). 231 с.
153. Архив князя Воронцова: в 42 т. / ред. П. И. Бартнев. Санкт-Петербург: Типография Грачева и К., 1876. Т. 7. 604 с.
154. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов. Киев: В университетской типографии, 1863. Ч. 3. Т. I: Акты о козаках (1500–1648 гг.). 406 с.
155. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов. Киев: В университетской типографии, 1914. Ч. 3. Т. IV: Участие южнорусского населения в восстании Б. Хмельницкого. 1100 с.
156. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775 / упоряд. Л. З. Гісцова. Київ: Державний комітет архівів України; Центральний державний історичний архів України; Національна академія наук України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Археографічна комісія, 1998. Т. 1. 696 с.
157. Бантыш-Каменский Д. Н. Источники Малороссийской истории: в 2 т. Москва: Университетская типография, 1858. Т. 1: 1649–1687. 346 с.

158. Бантыш-Каменский Д. Н. Источники Малороссийской истории: в 2 т. Москва: Университетская типография, 1859. Т. 2: 1691–1722. 352 с.
159. Боплан Г. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що простягаються від кордонів Московії до Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і веденням воєн / пер. Л. В. Шабанова. Київ: Видавець О. М. Стебеляк, 2012. 165 с.
160. Бумаги Кабинета министров императрицы Анны Иоанновны 1731–1740 гг. : в 12 т. / собр. и изд. под ред. А. Н. Филиппова. Юрьев: Типография К. Маттисена, 1900. Т. 3: 1734 г. 511 с.
161. Бумаги Кабинета министров императрицы Анны Иоанновны 1731–1740 гг. : в 12 т. / собр. и изд. под ред. А. Н. Филиппова. Юрьев: Типография К. Маттисена, 1915. Т. 12: 1740 г. (июнь-октябрь). 568 с.
162. Величко С. Літопис подій у південно-західній Росії у XVIII столітті: в 2 т. / пер. із книжної укр. мови В. Шевчука. Київ: Дніпро, 1991. Т. 1. 720 с.
163. Величко С. Літопис подій у південно-західній Росії у XVIII столітті: в 2 т. / пер. із книжної укр. мови В. Шевчука. Київ: Дніпро, 1991. Т. 2. 518 с.
164. Висковатов В. Историческое описание одежды и вооружения русских войск: в 19 т. Санкт-Петербург: Типография В. С. Балашев и К°, 1899. Т. 2. 139 с.
165. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: в 3 т. Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1954. Т. 1: 1620–1647 годы. 588 с.
166. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: в 3 т. Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1954. Т. 2: 1648–1651 годы. 558 с.
167. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: в 3 т. Москва: Издательство АН СССР, 1953. Т. 3: 1651–1654 гг. 646 с.
168. Всеподданейшие донесения графа Миниха. Часть III: Донесения 1739 года и генералитетские рассуждения. *Сборник военно-исторических материалов*. Санкт-Петербург: Военно-учёный комитет Главного штаба, 1903. Вып. 13. 408 с.
169. Гадяцкая полковая канцелярия 40-х гг. XVIII ст., её состав и содержание *Киевская старина*. 1887. Т. XVIII. С. 780–783.

170. Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії / упоряд. Ю. Мицик. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 1008 с.
171. Гордон П. Дневник 1659–1667 / пер. с англ. Д. Г. Федосова. Москва: Наука, 2003. 315 с.
172. Гордон П. Дневник 1677–1678 / пер. с англ. Д. Г. Федосова. Москва: Наука, 2005. 235 с.
173. Гордон П. Дневник 1684–1689 / пер. с англ. Д. Г. Федосова. Москва: Наука, 2009. 340 с.
174. Грамота гетману Скоропадському на уряд Гетманский, на пользование маестностями и на употребление гетманских клейнодов, с подтверждением прежних прав казакам, по пунктам гетмана Богдана Хмельницкого. *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. Т. IV (собрание I): 1700–1712. 05 января 1710 г. № 2243. С. 469–471.
175. Грамота, данна малороссийскому народу об учреждении в Малороссии, до избрания гетмана, для управления всех дел, временного правления из шести персон и об оставлении Войскового Генерального Суда и Подскарбия по прежнему. *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. Т. IX (собрание I): 1733–1736. 31 января 1734 г. № 6539. С. 260–261.
176. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр.: в 4 т. / упоряд.: о. Юрій Мицик. Київ: [б. в.], 2012. Т. 1: 1648–1649 рр. 680 с.
177. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр.: в 4 т. / упоряд. о. Юрій Мицик. Київ: [б. в.], 2013. Т. 2: 1650–1651 рр. 704 с.
178. Джерела з історії Полтавського полку (середина XVII – XVIII ст. / упоряд. В. О. Мокляк. Полтава: АСМІ, 2007. Т. 1: Компут та ревізія Полтавського полку. Компут 1649 р. Компут 1718 р. 400 с.

179. Диариуш, или журнал, то есть повседневная записка случающихся при дворе ясневельможного его милости пана Иоанна Скоропадского событий... наченный 1722 году и оконченный в том же году по преставлении и погребении упомянутого гетмана Иоанна Скоропадского, в месяце июле, войсковою канцелярии старшим канцеляристом Николаем Ханенком. *Чтения в обществе истории и древностей российских*. 1858. № 1. 74 с.

180. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: зб. док. / авт. передм. та комент. В. Й. Горобець. Київ: Наукова думка, 1993. 392 с.

181. Документи Богдана Хмельницького / упор. І. Крип'якевич. Київ: Видавництво Академії наук УРСР, 1961. 740 с.

182. Документи російських архівів з історії українського козацтва. Львів: Місіонер, 1998. Т. 1: Документи до історії запорозького козацтва 1613–1620 рр. 443 с.

183. Документы об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. / сост.: А. З. Барабой, И. Л. Бутич, А. Н. Катренко, Е. С. Компан. Київ: Наукова думка, 1965. 826 с.

184. Дополнение к тому III-му дворцовых разрядов. Санкт-Петербург: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1854. 246 с.

185. Жерела до історії України-Руси. Львів: Друкарня Наукового Товариства імені Шевченка, 1913. Т. VI.–Т. 3: Літописні пам'ятки з року 1648–1657. 426 с.

186. Жерела до історії України-Руси. Львів: Друкарня Наукового Товариства імені Шевченка, 1908. Т. VIII. Т. 1: Матеріали до історії української козащини по 1631 рік. 407 с.

187. Жерела до історії України-Руси. Львів: Друкарня Наукового Товариства імені Шевченка, 1911. Т. XII. Т. 5: Акти до Хмельниччини 1648–1657. 545 с.

188. Зіновіїв Климентій. Вірші. Приповісті посполиті / підготов. тексту І. П. Чепіги. Київ: Наукова думка, 1971. 392 с.

189. Императорский Эрмитаж. Указатель отделения Средних веков эпохи Возрождения / сост. Э. Ленц. Санкт-Петербург: Типография А. Бенке, 1908. Ч. 1: Собрание оружия. 375 с.
190. Історія русів / пер. на укр. І. Ф. Драч. Вид. 2-ге. Київ: Веселка, 2003. 366 с.
191. Історія України в документах і матеріалах: в 3 т. / відп. ред. С. М. Білоусов. Київ: Видавництво АН УРСР, 1941. Т. 3: Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії. 1569–1654 рр. 292 с.
192. Історія Хотинського походу Якова Собеського. 1621. *Мемуари до історії південної Русі*. Дніпропетровськ : Січ, 2006. Вип. 2: Перша половина XVII ст. С. 45–132.
193. Каталог материальной части отечественной артиллерии / под ред. А. А. Бумагина. Ленинград: Артиллерийский исторический музей, 1961. 423 с.
194. Каталог украинских древностей коллекции В. В. Тарновского / сост. В. В. Тарновский. Киев: Типография Милевского, 1898. 109 с.
195. Кирилов И. К. Цветущее состояние всероссийского государства. Москва: Наука, 1977. 444 с.
196. Крман Д. Подорожній щоденник (intinerarium 1708 – 1709) / пер. зі словац. О. та Г. Булахи. Київ: Вид. центр «Просвіта», 2010. 260 с.
197. Летопись Григория Грабянки. Київ: В Университетской типографии. 1854. 374 с.
198. Летопись Самовидца о войнах Хмельницкого и междуособиях бывших в Малой России по его смерти / авт. пред. О. М. Бодянский. Москва: Университетская типография, 1846. 152 с.
199. Листи Івана Мазепи: в 2 т. / упор. та авт. вступн. дослідж. В. В. Станіславський. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2010. Т. 2: 1691–1700. 752 с.
200. Лукомский В. К, Модзалевський В. Л. Малороссийский гербовник. Санкт-Петербург: Типография Сириус, 1914 г. 256 с.

201. Мышецкий С. И. История о казаках запорожских. Одесса: Городская типография, 1851. 92 с.

202. Наїма Мустафа. Гюсейнові города у витягу історій від заходу та сходу (Повідомлення про Україну) / пер. з осман.-турец. О. Галенка та О Кульчинського. Київ: Видаництво Жупанського, 2016. 288 с.

203. О бытии в Малороссии гетману по прежним правам и обыкновениям. *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. Т. XII (собрание I): 1744–1748 – 05 мая 1747 г. № 9400. С. 694–695.

204. О даче воску Запорожскому войсковых клейнодов. *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. Т. XVI (собрание 1): 28 июня 1762–1765 – 6 февраля 1763 г. № 11.748. С. 153.

205. Опись Московской Оружейной палаты: в 7 ч., 10 кн. Москва: Типография общества распространения полезных книг, 1884. Ч. III. Кн. 1: Знамена, прапоры, значки, флаги и штандарты. 138 с.

206. Опись Московской Оружейной палаты: в 7 ч., 10 кн. Москва: Типография общества распространения полезных книг, 1885. Ч. IV: Холодное оружие. 348 с.

207. Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными в 10 т. Санкт-Петербург: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1851. Т. I: Памятники дипломатических сношений с Империею Римскою 1488 по 1594 гг. 852 с.

208. Памятники изданные временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторстве: в 4 т. Киев: Университетская типография, 1852. Т. 3. 473 с.

209. Памятники издаваенные временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторстве: в 4 т. Киев: В университетской типографии, 1859. Т. 4. 681 с.

210. Письма и бумаги императора Петра Великого: в 13 т. / под. ред. А. И. Андреева. Санкт-Петербург–Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1951. Т. 8: июль–декабрь 1708. Ч. 2. 774 с.

211. Полное собрание русских летописей. Москва: Языки славянской культуры, 2000. Т. 13: Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. 544 с.

212. Реєстр Війська Запорозького 1649 року: транслітерація тексту / підгот. О. В. Тодійчук; відп. ред. Ф. П. Шевченко. Київ: Наукова думка, 1995. 592 с.

213. Реєстр для пам'яті міській пирятинській старшині, скільки є міських гармат. *Киевская старина*. 1899. Т. LXV. Июнь. С. 127–128.

214. Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. Київ: Либідь, 1994. 767 с.

215. Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси / сост. В. Б. Антонович. Киев: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1888. 401 с.

216. Свињин П. Указатель главнейших достопамятностей, сохраняющихся в Мастерской оружейной палате. Санкт-Петербург: В типографии А. Смирдина, 1826. 120 с.

217. Статьи Московские, постановленные с Запорожским Гетьманом и Боярином Иваном Брюховецьким, укрепленные подписью Царя Алексея Михайловича. *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. Т. I (собрание I): 1649–1675. 22 октября 1665 г. № 376. С. 615–622.

218. Україна – Швеція: на перехрестях історії (XIII – XVIII століття): каталог міжнародної виставки: 1 жовтня 2008 р.–30 березня 2009 р., м. Київ / уклад. та наук. ред. Ю. К. Савчук. Київ: Такі справи, 2008. 224 с.

219. Українська література XVII ст.: синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика / упоряд., приміт. і вступ. стаття В. І. Кречотня. Київ: Наукова думка, 1987. 608 с.

220. Український степовий кордон у середині XVI століття (Спогади барського старости Бернарда Претвича) / авт. вступ. ст. О. Мальченко. Запоріжжя: Тандем-У, 1997. 83 с.

221. Універсали Івана Мазепи. (1687–1709 рр.) / упоряд. І. Бутич; редкол.: П. Сохань (голова) та ін. Київ–Львів: НТШ, 2006. Книга друга. 800 с.

222. Універсали Павла Полуботка (1722–1723 рр.) / упоряд. В. Ринсевич; гол. ред. кол. П. Сохань. Київ: «ВІПОЛ», 2008. 720 с.

223. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / упоряд. І. Бутич; гол. ред. кол. П. Сохань. Київ–Львів: НТШ, 2004. 1087 с.

224. Халебський П. Україна – земля козаків. / упоряд. М. Рябий. Київ: Український письменник; Ярославів Вал, 2008. 293 с.

225. Царскосельский музей с собранием оружия принадлежащего Государю Императору / сост. Ф. Жиль. Санкт-Петербург: Печатано в Политехнографическом заведении А. Баумана, 1860. 274 с.

226. Щоденник Еріха Лясоти зі Стеблева. *Мемуари до історії південної Русі*. Дніпропетровськ: Січ, 2005. Вип. I: XVI ст. Михайло Литвин, Б. Віженер, Л. Горецький, Е. Лясота. С. 159–218.

227. Экстракт из указов, инструкций и учреждений, с разделением по материям на 19 частей. Собр. в Правительствующем Сенате по Малороссийской экспедиции 1756 года. *Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии*. Чернигов: Типография Губернского Земства, 1902. Вып. 2. 296 с.

228. Яворницкий Д. И. Источники для истории запорожских казаков: в 2 т. Владимир: Типо-Литография Губернского Правления, 1903. Т. 1. 1062 с.

229. Яворницкий Д. И. Источники для истории запорожских казаков: в 2 т. Владимир: Типо-Литография Губернского Правления, 1903. Т. 2. 122 с.

230. Яковлев Л. Русские старинные знамена: в 2 ч. Древности Российского государства. Дополнение к III отделению. Москва: Синодальная типография,

1865. Ч. 1.: Опыт исторического исследования о старинных русских знаменах. 119 с.

231. Яковлев Л. Русские старинные знамена: в 2 ч. Древности Российского государства. Дополнение к III отделению. Москва: Синодальная типография, 1865. Ч. 2.: Подробная опись русских старинных знамен. 122 с.

232. Akta historyczne po panowaniu Stefana Batorego króla Polskiego od 03 marca 1578 do 18 kwietnia 1579 r. / wyd. J. Janicki. Warszawa: Drukarnia Józefa Bergera, 1881. 424 s.

233. Collectanea z dziejopisów tureckich; rzeczy do historyi polskiej służących / przez J. J. S. Sękowskiego. Warszawa: nakładem Zawadzkiego i Węckiego uprzywilejowanych drukarzy i księgarzy Dworu Królestwa Polskiego, 1825. T. 2. 357 s.

234. Czajkowski M. Kozaczyzna w Turcyi: dzieło w trzech częściach. Paryż: W drukarni L. Martinet, 1857. 391 s.

235. Diariusz ekspedycyjej moskiewskiej dwuletniej królewicza Władysława 1617–1618 / oprac. J. Byliński, W. Kaczorowski. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 2010. 225 s.

236. Grondski S. de Grondi. Historia belli Cosacco-Polonici. Pestini: Litteris F. A. Patzko, 1789. 472 s.

237. Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego: hetmana wielkiego koronnego 1632–1646. / oprac. A. Biedrzycka. Kraków: Societas Vistulana, 2005. 774 s.

238. Latopisiec, albo, kroniczka Joachima Jerlicza / wyd. K. Wł. Wójcicki. Warszawa: Drukarnia Wienhoeber, 1853. T. 2. 213 s.

239. Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584–1620 / wyd. J. T. Lubomirski. Krakow: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellonskiego, 1868. 158 s.

240. Michałowski J. Księga pamiętnicza, z dawnego rękopisma będącego własnością / wyd. L. Hr. Morsztyn. Kraków: Drukarnia C. K. Uniwersytetu, 1864. 856 s.

241. Naronowicz – Naroński J. Budownictwo wojenne. Oświęcim: Wydawca Napoleon V, 2016. 300 s.

242. Neculce Ion. Letopisețul Țării Moldovei / col. iniț. și coord. Anatol și Dan Vidrașcu. Chișinău–București: Litera; Litera Internațional, 2001. 416 p.

243. Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawnéj Polski, diaryusze, relacye, pamiętniki i.t.p. służyć mogące do objaśnienia dziejów krajowych tudzież listy historyczne do panowania królów Jana Kazimiérza i Michała Korybuta oraz listy Jana Sobieskiego marszałka i hetmana wielkiego koronnego / wyd. A. Grabowski. Kraków: w drukarni Uniwersyteckiej, 1845. T. 1–2. 662 s.

244. Okolski S. Diariusz transakcji wojennej między wojskiem koronnym i Zaporoskiem w r. 1637. Kraków: Wydawnictwo Biblioteki Polskiej, 1858. 200 s.

245. Oświęcim S. Dyaryusz 1643–1651 / wyd. W. Czermak. Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1907. 437 s.

246. Pamiętniki do życia i sprawy Samuela i Krzysztofa Zborowskich / zebrał Żegota Pauli. Lwów: Nakładem Jan Millikowski, 1846. 215 s.

247. Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego / wyd. F. Kluczycki. Kraków: drukarnia «Czas», 1880. T. 1. Cz. 1: obejmujące pisma od roku 1629 do roku 1671. 750 s.

248. Scriptores Rerum Polonicar. Kraków: Nakładem Księcia Antoniego Radziwiłła, 1885. T. 8.: Archiwum Domu Radziwiłłow. 295 s.

249. Starożytności historyczne polskie czyli pisma i pamiętniki do dziejow dawnej Polski, listy królów i znakomitych mężów, przypowieści, przysłowia: 2 t. / oprac. A. Grabowski. Kraków: Nakładem i drukiem Józefa Czecha, 1840. T. 1. 496 s.

250. Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce z rękopisów, tudzież dzieł w różnych językach o Polsce wydanych, oraz z listami oryginalnemi królów i znakomitych ludzi w kraju naszym / red. J. U. Niemcewicz. Lipsk: Nakładem i drukiem Breitkorfa i Haertela, 1839. T. 2. 358 s.

251. Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce z rękopisów, tudzież dzieł w różnych językach o Polsce wydanych, oraz z listami oryginalnemi królów i znakomitych ludzi w kraju naszym / red. J. Niemcewicz. Lwów: Wytłocznia Narodowa Ossolińskich, 1833. T. 6. 460 s.

252. Źródła dziejowe. Warszawa: Drukarnia Józefa Bergera, 1881. T. IX: Księgi podskarbińskie z czasów Stefana Batorego 1576–1586. 565 s.

НАУКОВА ЛІТЕРАТУРА

253. Антонович М. Д. Студії з часів Наливайка. *Праці Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі*. Прага: Видання українського історико-філологічного товариства, 1942. Т. 4. С. 32–115.

254. Апанович О. М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. Київ: Либідь, 1993. 284 с.

255. Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. Дніпропетровськ: Січ, 2004. 232 с.

256. Бабкова Н. В. Гармати – військово-політичний клейнод українського козацтва середини XVI – XVIII ст. *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 97. С. 15–20.

257. Бабкова Н. В. Генеза та становлення атрибуту військової влади українського козацтва XVI – XVIII ст. *Грані: науково-теоретичний альманах*. 2016. № 2 (130). С. 105–110.

258. Бабкова Н. В. Інститут осавулів в українському козацтві XVI – XVIII ст. *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 96. С. 11–15.

259. Бабкова Н. В. Литавры – атрибути воинской славы украинского казачества 16–18 веков. *Journal of humanities and social sciences*. 2015. May–June. P. 22–24.

260. Бабкова Н. В. Символи гетьманської елекції та українсько-російські відносини 60–90-х рр. XVII ст. *Емінак: науковий щоквартальник*. 2017. № 1 (17). Т. 1. С. 34–39.

261. Багалеј Д. Реестр заслуги музыки войсковой октября 1711 г. *Киевская старина*. 1892. Т. XXXIX (октябрь – декабрь). С. 296.

262. Барвінський Є. І. Причинки до історії зносин цісаря Рудольфа II і папи Климента VIII з козаками в 1593 – 94 роках. *Записки товариства імені Шевченка*. 1896 Т. X. Кн. 2. С. 1–34.

263. Барсуков А. Правительственные печати в Малороссии от времен Стефана Батория до Екатерины II. *Киевская старина*. 1887. Т. 19. Сентябрь. С. 90

264. Бачинська О. А. Козацтво в системах Російської і Турецької імперії. *Історія українського козацтва*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. Т. 2. С. 303–362.

265. Белов О. Ф., Шаповалов Г. І. Український тризуб: історія дослідження та історичний реконструкт. Київ-Запоріжжя: Дике Поле, 2008. 264 с.

266. Белов О. Ф., Шаповалов Г. І. «Хрест незрушній на кітві буде навек-віки». Ще раз про символ хреста-якоря у гербі гетьмана Івана Мазепи. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2018. Вип. 51. С. 233–241.

267. Белов О., Шаповалов Г. Як формувалася і втілювалася ідея державного символу РУСИ –УКРАЇНИ – тризуба. *Історія державного герба України: Каталог виставки в Запорізькому обласному краєзнавчому музеї / гол. редколегії Г. І. Шаповалов*. Запоріжжя: ПП «АА Тандем», 2018. С. 15–18.

268. Битинський М. Українські військові прапори і корогви. *Український військовий журнал «Вісті»*. 1963. Ч. 109. С. 11–13.

269. Битинський М. Українські військові прапори і корогви. *Український військовий журнал «Вісті»*. 1963. Ч. 111. С. 14–16.

270. Богданов В. О. Організація, інструментарій та склади полкової музики лівобережного козацтва в Україні (друга половина XVII – 80-ті рр. XVIII ст.). *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв*. 2005. № 7. С. 55–69.

271. Богданов В. О. Службова діяльність та репертуар полкової музики лівобережного козацтва в Україні (друга половина XVII – 80-ті роки XVIII століття). *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв*. 2005. № 8. С. 20–28.

272. Брехуненко В. Козаки на степовому кордоні Європи: Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. Київ: ЗАТ «ВІПОЛ», 2011. 504 с.

273. Брехуненко В. Культ правителя в світобаченні християнських козацьких спільнот XVI – середини XVII ст. *Україна крізь віки : зб. наук. праць на пошану*

академіка НАН України професора Валерія Смоля. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. С. 337–354.

274. Бурдые П. Начало / пер. с фр. Н. А. Шматко. Москва: Socio-Logos, 1994. 288 с.

275. Васильчиков А. А. Семейство Разумовских: в 5 т. Санкт-Петербург: Типография М. М. Стасюлевича, 1880. Т. 1. 486 с.

276. Величко І. До історії запорозького прапора XVIII ст. *Архіви України*. 1968. № 5. С. 29–33.

277. Вилинбахов Г. О. Знамена как исторический источник и их место в системе геральдических памятников. *Геральдика: материалы и исследования: сб. науч. тр.* Ленинград: Государственный Эрмитаж, 1983. С. 96–108.

278. Винар Л. Андрій Войнаровський. Мюнхен-Клівленд: Видавництво «Дніпрова хвиля», 1962. 128 с.

279. Винар Л. Козацька Україна. Вибрані праці. Київ-Львів-Нью-Йорк-Париж: Місіонер, 2003. 698 с.

280. Волинець О. Печатки козацької доби на Україні. *Наша культура*. 1966. № 11. С. 12–13.

281. Востоков А. А. Неженская рада 1663 г. *Киевская старина*. 1888. № 5. С. 125–139.

282. Гавриленко В. В. Державні печатки України козацької доби: першооснова та генеза. *Вісник Львівського університету. Сер. історична*. Львів, 2000. Вип. 35–36. С. 532–539.

283. Гаврилова С., Коваленко О. У склепі останнього гетьмана. *Сіверянський літопис*. 1995. № 3. С. 102–110.

284. Газін В. В. Гетьман Павло Тетеря: соціально-політичний портрет. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2007. 196 с.

285. Гісцова Л. Якого ж кольору були запорозькі прапори? *Літературна Україна*. 1990. № 29. 19 липня. С. 8.

286. Гломозда К., Павловський О. Українська національна символіка: походження, традиції, доля. Київ: Академія наук Української РСР, 1989. 33 с.

287. Гломозда К., Яневський Д. Історичні гербові відзнаки та прапорові барви України. *Український історичний журнал*. 1990. № 4–5. С. 43–55.

288. Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. 271 с.

289. Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654 – 1665. Київ: Інститут історії України НАН України, 2001. 533 с.

290. Горобець В. М. «Чорна рада» 1663 р. Передумови, результати, наслідки. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. 200 с.

291. Горобець В. М. Волимо царя східного.... Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. Київ: Часопис «Критика», 2007. 465 с.

292. Грабовецький В. В. Західноукраїнські землі в період визвольної війни 1648–1654 рр. Київ: Наукова думка, 1972. 172 с.

293. Грабовецький В. В., Гавриленко В. О. Невідомий універсал і найдавніша козацька печатка гетьмана Григорія Лободи з 1595 р. *Середні віки на Україні*. Київ: Наукова думка, 1971. Вип. 1. С. 204–208.

294. Греков И. Б., Королюк В. Д., Миллер С. И. Воссоединение Украины с Россией в 1654 г. Москва: Госполитиздат, 1954. 111 с.

295. Гречило А. Б. Прапори та герби українського козацтва. *Вісті комбатанта*. 1993. № 1. С. 51–53.

296. Грушевський М. С. Очерки истории украинского народа. Київ: Либідь, 1990. 400 с.

297. Грушевський М. С. Історія України–Руси: в 11 т., 12 кн. / редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. – Київ: Наукова думка, 1995. Т. 7: Козацькі часи – до року 1625. 624 с.

298. Грушевський М. С. Історія України–Руси: в 11 т., 12 кн. / редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 1995. Т. 8: Роки 1626–1650. 856 с.

299. Грушевський М. С. Історія України – Руси: в 11 т., 12 кн. / редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 1996. Т. 9. К. 1: роки 1650 – 1657 880 с.
300. Гуржій О. І. Іван Скоропадський. Київ: Альтернативи, 2004. 312 с.
301. Дашкевич Я. Р. Прапор Богдана Хмельницького: факти і фікції. *Майстерня історика: джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни*. Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2011. С. 354–362.
302. Джиджора І. До історії Генеральної військової канцелярії. *Записки товариства імені Шевченка*. 1912. Т. 107. С. 39–51.
303. Дорошенко Д. І. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. Нью-Йорк : Видання Української вільної академії наук у США, 1985. 712 с.
304. Дракохруст Е. К истории войсковых печатей Левобережной Украины XVII–XVIII вв. *Нумизматический сборник*. Москва: Государственный исторический музей, 1971. Ч. IV. Вып. IV. С. 3–24.
305. Дядиченко В. А. Борьба украинского народа за воссоединение Украины с Россией. Киев: Госполитиздат УССР, 1954. 142 с.
306. Дядиченко В. А. Нариси суспільно – політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. Київ: Видавництво Академії наук Української РСР, 1959. 532 с.
307. Жолтовський П. М. Художнє лиття на Україні в XIV – XVIII ст. Київ: Наукова думка, 1973. 132 с.
308. Заборовский Л. В. Последний шанс умиротворения: переговоры Б. А. Репнина во Львове 1653 г. *Україна в Центрально – Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. 2000. № 1. С. 238–244.
309. Заклинський К. Г. Зносини цісаря Рудольфа II з козаками і їх участь у війні російсько-турецькій 1592–1594 рр. *Справознання дирекції Ц.К. гімназії академічної во Львові на рік шкільний 1881/2*». Львів: [б.в.], 1882. 66 с.
310. Заметки о казацких знаменах. *Киевская старина*. 1890. Т. XXXI. С. 153–157.

311. Заруба В. М. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах оснанньої чверті XVII ст. Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2003. 464 с.
312. Иванов К. А. Флаги государств мира. Москва: Транспорт, 1971. 232 с.
313. Иловайский Д. И. История России: в 5 т. Москва: Типография тов. И. Д. Сытина, 1905. Т. 5: Алексей Михайлович и его ближайшие приемники. 661 с.
314. Исторический очерк о регалиях и знаках отличия русской армии: в 2 т. / сост. Н. Г. Николаев. Санкт-Петербург: Типография П. П. Сойкина, 1898. Т. 1: Великокняжеские и царские периоды. 340 с.
315. Исторический очерк о регалиях и знаках отличия русской армии: в 2 т. / сост. Н. Г. Николаев. Санкт-Петербург: Типография П. П. Сойкина, 1899. Т. 2: 1725–1801 гг. 375 с.
316. Ісаєвич Я. С. Бойові прапори козацького війська. *Український історичний журнал*. 1963. № 1. С. 85–87.
317. Ісаєвич Я. С. Бойові прапори козацького війська. *Український військовий журнал «Вісті»*. 1964. Ч. 113 (березень). С. 24–25.
318. Ісаєвич Я. Клейноди Війська Запорозького. *Українське козацтво*. 1976. № 2. С. 12–13.
319. Каманин И. М. К вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкого. *Чтения в историческом обществе Нестора Летописца*. 1894. Кн. 8. С. 57–115.
320. Каменцева Е. И. Две украинские печати XVIII в. из собрания ГИМ. *Нумизматика и сфрагистика*. Київ: Інститут історії АН УРСР, 1963. Вып. 1. С. 203–205.
321. Касименко О. К. Возз'єднання України з Росією і його історичне значення. Київ: Держполітвидав, 1954. 132 с.
322. Климкевич Р. О. Прапорництво українського городового козацтва. *Українське козацтво*. 1971. № 3. С. 26–29.
323. Ковалець Т. Р. Запорозьке військо у повстаннях 1625 та 1630 рр. в Україні: внутрішня організація і військове мистецтво: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Чернівецький нац. ун-т імені Юрія Федьковича. Чернівці, 2014. 315 с.

324. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования. Москва: Наука, 2003. 486 с.
325. Комарницький С. І. Хотинська епопея: з історії Хотинської війни 1621 р. Чернівці: Золоті литаври, 2000. 205 с.
326. Косів Р. Р. Хрест і солярні знаки на українських військових хоругвах середини XVII – 70-х років XVIII ст. *Вісник Київського національного університету культури і мистецтв: серія мистецтвознавство*. 2002. Вип. 6. С. 52–58.
327. Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий – данник Оттоманской Порты. Казаки. Исторические монографии и исследования. Москва: «Чарли», 1995. С. 420–431.
328. Кривошея В. В. Козацька еліта Гетьманщини. Київ: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 452 с.
329. Кривошея В. В. Козацька старшина Гетьманщини. Чигиринський полк. *Гілея: науковий вісник*. 2010. № 35. С. 5–26.
330. Кривошея В. В. Козацька старшина Правобережжя (1665 р. – кінець XVII ст.). *Гілея: науковий вісник*. 2008. № 16. С. 4–20.
331. Кривошея В. В. Українська козацька старшина: абетка генеральної старшини (1648 – 1783 рр.). *Гілея: науковий вісник*. 2008. № 21. С. 4–10.
332. Крикун М. Г. Інструкція послам Війська Запорізького на варшавський сейм 1666 р. і відповідь короля Яна Казимира на неї. *Україна модерна*. 1999. № 2–3. С. 311–349.
333. Крикун М. Г. Між війною і радістю. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття. Київ: Критика, 2006. 471 с.
334. Крип'якевич І., Гнатович Б., Стефанів З. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). / упоряд. Б. З. Якимович. Львів: друк Медицький-Тиктор, 1936. 570 с.
335. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / відп. ред. Ф. П. Шевченко. Львів: Світ, 1990. 408 с.

336. Крип'якевич І. П. З історії козацької артилерії. *Літопис Червоної Калини*. 1932. № 2. С. 17–18
337. Крип'якевич І. П. З козацької сфрагістики. *Записки наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1917. Т. 123–124. С. 1–16.
338. Крип'якевич І. П. Прапор Хмельницького. *Неділя*. 1911. № 6. С. 3–5.
339. Крип'якевич І. П. Турецька політика Б. Хмельницького (Матеріали). *Український археографічний щорічник*. Київ: Інститут української археографії НАН України. 2006. Вип. 10/11. С. 111–160.
340. Крип'якевич І. П. Українська артилерія в часи Богдана Хмельницького. *Літопис Червоної Калини*. 1932. № 4. С. 18–19.
341. Крисаченко В. С. Українсько-московські відносини (1648–1657 рр.). *Україна у світовій історії*. 2014. №2 (51). С. 178–191.
342. Крупницький Б. Д. З історії Правобережжя 1683 – 1688 рр. *Праці Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі*. 1942. Том 4. С. 1–31.
343. Кулиш П. А. Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654): в 3 т. Москва: Университетская типография, 1889. Т. 3. 415 с.
344. Кулиш П. История воссоединения Руси: в 3 т. Санкт-Петербург: Издание товарищества «Общественная польза», 1874. Т. 2: От начала столетней казацко-шляхетской войны до восстановления в Киеве православной иерархии в 1620 году. 457 с.
345. Лазаревский А. Булава гетмана Тетери. *Киевская старина*. 1901. Т. LXXII. С. 9.
346. Лазаревский А. Галагановский фамильный архив. *Киевская старина*. 1883. Т. VII (сентябрь – декабрь). С. 452–469.
347. Лазаревский А. М. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII – XVIII вв. *Чтения в Историческом Обществе Нестора Летописца*. Киев: Университетская типография. 1896. Книга 11. С. 34–203.
348. Лазаревский А. М. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Чернигов: Губернская типография, 1866. 865 с.

349. Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии: в 3. т. Киев: Типография К. Н. Милевского, 1888. Т. 1: Полк Стародубский. 522 с.
350. Лазаревский А. М. Сулимовский архив. Семейные бумаги Сулим, Скороун и Войцеховичей. XVII – XVIII в. Киев: Типография К. Н. Милевского, 1884. 354 с.
351. Лазаревский А. Сфрагистическая заметка. Чернигов: Городская типография, 1854. 8 с.
352. Лазаревский А. Универсал гетьмана Гавриила Крутневича 1603 года. *Киевская старина*. 1898. Кн. I. Отд. II. С. 1–4.
353. Леп'явко С. А. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернігів: Сіверянська думка, 1996. 286 с.
354. Леп'явко С. А. Прапори з 1655 року. *Пам'ятки України*. 1991. № 3. С. 48–51.
355. Леп'явко С. А. Українське козацтво на державній службі (початковий період). *Український історичний журнал*. 1999. № 3. С. 57–62.
356. Леп'явко С. А. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). Чернігів: Сіверянська думка, 1999. 216 с.
357. Леп'явко С. А. Українське козацтво у міжнародних відносинах XVI – середини XVII ст. Історія українського козацтва. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. Т. 1. С. 326–342.
358. Л-кій О. Гетьманские клейноды (1758 г.). *Киевская старина*. 1882. Т. II. С. 343–345.
359. Ломиковский В. Я. Словарь малорусской старины, составленный в 1808 году / ред., предисл. и примеч. Ал. Лазаревского. Киев: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1894. 32 с.
360. Лотман Ю. М. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история. Москва: Языки русской культуры, 1996. 464 с.
361. Мазур Л. Н. Методы исторического исследования. Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2010. 606 с.
362. Макаренко М. Запорозькі клейноди в Ермітажі. *Україна*. 1924. № 3. С. 25–39.

363. Макидонов А. В. Персональный состав административного аппарата Новороссии XVIII века. Запорожье: Просвіта, 2011. 334 с.

364. Мальченко О. Художне оформлення гармат часів Івана Мазепи. *Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха: зб. наук. пр.* Київ: Інститут історії України. 2008. С. 336–363.

365. Мальченко О. Художне лиття гармат у Гетьманщині за часів правління Івана Мазепи. Київ: ВІПОЛ, 2007. 159 с.

366. Мамаев К. К. Символика знамен Петровского времени. *Труды Государственного Эрмитажа.* Ленинград: Государственный Эрмитаж, 1970. Т. XI. С. 25–35.

367. Милорадович Г. Материалы для истории Южной Руси. Чернигов: Губернская типография, 1858. 109 с.

368. Михайлина П. В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569–1654 рр.). Київ: Наукова думка, 1975. 259 с.

369. Мицик Ю. А. Облога Збаража (1649): відоме й невідоме. *Український історичний журнал.* 2008. № 5. С. 15–38.

370. Мицик Ю. Дещо про клейноди Тимоша Хмельницького. *Знак.* 2000. Число 22 (вересень). С. 10.

371. Мицик Ю. Документ з архіву М. Чайковського. *Сіверянський літопис.* 2010. № 1. С. 124–127.

372. Мицик Ю. Отаман Іван Сірко. Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2000. 44 с.

373. Новоселов В. Р. Казачьи булавы из собрания музеев Московского Кремля: забытые трофеи Полтавской баталии. Полтава. *К 300-летию Полтавского сражения: сб. ст.* Москва: Кучково поле, 2009. С. 253–256.

374. Оглоблін О. П. Гетьман Іван Мазепа та його доба. *Записки наукового товариства імені Шевченка.* 1960. Т. 170. 408 с.

375. Однороженко О. А. Геральдичні традиції українського козацтва. Історія українського козацтва. К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. Т. 2. С. 177–214.

376. Однороженко О. А. Козацька територіальна геральдика кінця XVI – XVIII ст. Харків: Мадрид, 2009. 416 с.
377. Однороженко О. А. Українська руська еліта доби Середньовіччя і раннього Модерну: структура та влада. Київ: Темпора, 2011. 421 с.
378. Однороженко О. А. Українські державні, земельні та міські печатки козацької доби (кінець XVI – XVIII ст.). Харків: Просвіта, 2003. 220 с.
379. Окіншевич Л. О. Генеральна рада на Україні – Гетьманщині XVII – XVIII ст. *Записки соціально-економічного відділу Всеукраїнської Академії Наук*. Київ: З друкарні Української Академії Наук. 1929. № 18. С. 253–425.
380. Окіншевич Л. О. Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII – XVIII ст. *Записки соціально-економічного відділу Всеукраїнської Академії Наук*. Київ: З друкарні Української Академії Наук. 1925. № 3. С. 84–175.
381. Окіншевич Л. О. Центральні установи України-Гетьманщини XVII – XVIII вв. – Ч. 1.: Генеральна рада. *Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права*. Київ: З друкарні Української Академії Наук. 1929. Т. 6. С. 253–425.
382. Окіншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII – XVIII ст. Ч. 2. Рада старшини. *Праці комісії для виучування історії західноруського та українського права*. Київ: З друкарні Української Академії Наук. 1930. Т. 8. С. 1–352.
383. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2005. 304 с.
384. Палієнко В. З історії української артилерії. *Київ*. 1995. № 1. С. 149–154.
385. Палієнко В. Українська артилерія в музеях Росії. *Пам'ятки України*. 1994. № 1/2. С. 40–46.
386. Панашенко В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII – XVIII ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 1995. 221 с.
387. Панченко В. Козацьке прапорництво XVII – XVIII ст. *Військово-історичний альманах*. 2008. Ч. 2. С. 108–119.

388. Петровський М. Н. Нариси історії України XVII – початку XVIII століть (Досліди над літописом Самовидця). Харків: Державне видавництво України, 1930. 454 с.

389. Плохий С. Н. Папство и Украина. Политика римской курии на украинских землях в XVI – XVII вв. Київ: Вища школа, 1989. 223 с.

390. Поп Ю. І. Еріх Лясота і переговорний процес про перехід козаків на службу до австрійського імператора Рудольфа II. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Сер. Історія*. 2009. Вип. 15. С. 233–239.

391. Прицак Л. Д. Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького 1648–1657 рр. Харків: Акта, 2003. 493 с.

392. Прицак О. Й. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною. *Український археографічний щорічник*. 1993. Вип. II. С. 177–192.

393. Прокопович В. К. «Печать малороссийская»: Сфрагістичні етюди. *Записки наукового товариства імені Шевченка*. Париж-Нью-Йорк, 1954. Т. 163. С. 19–106.

394. Путро О. І. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.): в 2 ч. Київ: Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв, 2008. Ч. 1. 239с.

395. Рикёр П. Герменевтика. Этика. Политика. Москва: Издательский центр «Academia», 1995. 160 с.

396. Савчук Ю. Булава, під якою стверджено першу Конституцію України. *Історія в школах України*. 2003. № 4. С. 50–52.

397. Савчук Ю. К. Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького у колекціях музеїв Європи: (Пошук, знахідки, атрибуція). Київ: Мін. культури і туризму України, Держ. служба контролю за переміщенням культурних цінностей через держ. кордон України, Нац. музей історії України, Нац. акад. наук України, Ін-т історії України НАНУ, 2006. 96 с.

398. Савчук Ю. К. З історії формування прапорових традицій Ніжинського полку (друга половина XVIII ст.). *Спеціальні історичні дисципліни : питання*

теорії та методики. У 2-х частинах. Київ: Інститут історії України, 2004. Число 11. Частина 1. С. 54–98.

399. Савчук Ю. К. Знамена українських гетьманів з Палати зброї Московського Кремля. *Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин*. Київ: Інститут історії України, 2003. 576–602.

400. Савчук Ю. К. Клейноди Славного Війська Запорозького Низового. Київ: Інститут історії України, 2007. 95 с.

401. Савчук Ю. К. Національний герб та формування прапорничої традиції в Україні – Гетьманщині (на матеріалах Лубенського полку XVIII ст.). *Україна крізь віки: зб. наук. праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоля*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. С. 1073–1091.

402. Савчук Ю. К. Прапори Переяславського полку: реформування та розвиток традиції у другій половині XVIII ст. *Наукові записки з української історії: зб. наук. ст.* Переяслав-Хмельницький: ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди. 2014. Вип. 35. С. 250–260.

403. Савчук Ю. К. Ротація сотенних прапорів Київського полку у другій половині XVIII ст. *Україна в Центрально-Східній Європі*. Київ: Інститут історії України, 2015. Вип. 15. С. 418–424

404. Савчук Ю. К. Сотенні прапори Чернігівського полку другої половини XVIII ст. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. У 2-х частинах. Київ: Інститут історії України. 2005. Число 12. Частина 2. С. 6–42.

405. Савчук Ю. К. Сотенні та полкові прапори Гадяцького полку другої половини XVIII ст. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. У 2-х частинах. Київ: Інститут історії України. 2007. Число 14. Частина 2. С. 64–88.

406. Савчук Ю. Невідома матриця печатки Війська Запорозького Низового зі збірки відділу нумізматики Державного історичного музею у Москві. *Terra cossacorum: студії з давньої та нової історії України. Наук. зб. на пошану*

доктора історичних наук, професора Валерія Смоля. Київ: Інститут історії України, 2007. С. 321–326.

407. Савчук Ю. Прапор Богдана Хмельницького з державної трофейної колекції Військового музею у Стокгольмі. *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку*. Київ: Інститут історії України, 2000. Вип. 7. С. 312–324.

408. Савчук Ю. Фрагмент студій над прапорами Стародубського полку. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. У 2-х частинах. Київ: Інститут історії України. 2002. Число 8–9. Частина 1. С. 366–380.

409. Сас П. «Мушкет-сіромаха» і «шабля-сваха»: соціально-психологічні установки, соціокультурні орієнтації та моделі поведінки запорозьких козаків (80-ті рр. XVI – початок XVII ст.). *Соціум. Альманах соціальної історії*. Київ: Інститут історії України. 2002. Вип. 1. С. 55–76.

410. Сас П. М. Герб Війська Запорозького : із минулого у сучасне. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. 204 с.

411. Сас П. М. Запорожці у польсько-московській війні наприкінці Смути (1617–1618 рр.). Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2010. 510 с.

412. Сас П. М. Петро Конашевич-Сагайдачний: молоді роки. Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. 287 с.

413. Сас П. М. Печатка з гербом Війська Запорозького (1590–1630-ті рр.). *Український історичний журнал*. 2009. № 6. С. 183–202.

414. Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVIII ст.). Київ: Либідь, 1998. 296 с.

415. Свєрбігуз В. Б. Чудотворне печерське небо: з історії барокової культури Києво-Печерської Лаври кінця XVII ст. Київ: МайклСофт, 2013. 199 с.

416. Свєшніков І. К. Битва під Берестечком. Львів: Слово, 1993. 304 с.

417. Сементовский М. Старина малороссийская, запорожская и донская. Санкт-Петербург: Типография И. Фишона, 1846. 64 с.

418. Сергійчук В. І. Доля української національної символіки. Київ: Знання, 1990. 48 с.

419. Сидоренко В. О. З історії селянсько-козацької артилерії часів визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. *Праці Київського державного історичного музею*. Київ: Мінкультури УРСР, 1958. Вип. 1. С. 99–118.

420. Ситий І. Гетьманські універсали і печатки у збірці Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського. *Пам'ятки України*. 2001. № 1–2. С. 149–154.

421. Ситий І. Державна печатка Гетьманщини доби Івана Мазепи. *Сіверянський літопис*. 2009. № 4. С. 3–14.

422. Ситий І. М. Запорозькі печатки: кошові, судові, паланкові. *Воєнна історія*. 2009. № 4. С. 81–92.

423. Ситий І. М. Клейноди останнього українського гетьмана (за матеріалами Чернігівського обласного історичного музею імені В.В. Тарновського). *Український археографічний щорічник. Нова серія*. Київ-Нью-Йорк: М. П. Конь. 2002. Вип. 7. С. 147–150.

424. Ситий І. М. Козацькі печатки Гетьманщини (середина XVII–XVIII ст.). За архівними матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Чернігівський держ. педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка. Чернігів, 2002. 264 с.

425. Січинський В. Ю. Український тризуб і прапор. Вінніпег : Тризуб, 1953. 58 с.

426. Січинський В. Ю. Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. Київ: Довіра, 1992. 255 с.

427. Скальковский А. А. История Новой Сечи, или последнего Коша Запорожского. Одесса: Городская типография, 1841. 461 с.

428. Слабченко М. Материалы по малороссийской сфрагистике. Одесса: [б. в.], 1912. 16 с.

429. Славутич Є. Службовий одяг і мундирне забезпечення військової музики в Лівобережній Україні. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. У 2-х частинах. К: Інститут історії України. 2006. Число 13. Частина 2.

С. 272–322.

430. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Київ: Арій, 2013. 656 с.

431. Смолій В. А., Степанков В. С. Петро Дорошенко: політичний портрет. Київ: Темпора, 2011. 632 с.

432. Смолій В., Степанков В. Український політичний портрет XVII ст.: становлення національного інституту влади. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. 194 с.

433. Сокольський О. Печаті Війська Запорозького. *Вісті комбатанта*. 1977. Ч. 1. С. 35–38

434. Солдатенко А. В. Художественное оружие Польши XVII – XIX веков. Ленинград: Государственный Эрмитаж, 1991. 56 с.

435. Соловьев С. М. Сочинения: в 18 кн. / отв. ред. И. Д. Ковальчук, С. С. Дмитриев. Москва: Мысль, 1989. Кн. 3: История России с древнейших времен. Т. 5–6. 783 с.

436. Станіславський В. В. Політичні відносини Запорозької Січі з Річчю Посполитою та Правобережною Україною в 1686–1699. *Український історичний журнал*. 1999. № 1. С. 18–31.

437. Степанков В. Острозька комісія 1670 року: передумови, хід, наслідки. *Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смолія*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. С. 481–512.

438. Степанков В. С. Між Москвою і Стамбулом: чи існувала проблема вибору протекції у 1648 – 1654 рр.? *Україна в Центрально-Східній Європі: Зб. наук. пр.* Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. Вип. 4. С. 223–236.

439. Стороженко А. В. Стефан Баторий и днепровские козаки. Київ: Типографія Г. Л. Фронцкевича, 1904. 327 с.

440. Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII століття. Дніпропетровськ: Видавництво ДДУ, 1996. 326 с.

441. Таирова-Яковлева Т. Г. Гетманы Украины. Истории о славе, трагедиях и мужестве. Москва-Санкт-Петербург: Центрполиграф, 2011. 470 с.

442. Таирова-Яковлева Т. Г. Иван Мазепа и Российская империя. История «предательства». Москва: Издательство Центрполиграф, 2011. 525 с.

443. Тоїчкін Д. В. Булави й перначі на теренах України: зброя та символ влади. *Історія давньої зброї. Дослідження 2014: зб. наук. пр.* Київ: Інститут історії України НАНУ, 2014. С. 227–241.

444. Туранли Ф. Г. Османський документ про дипломатичну діяльність гетьмана Петра Дорошенка. *Український археографічний щорічник. Нова серія.* Київ: Інститут історії України, 2001. Вип. 5–6. Т. 8–9. С. 335–342.

445. Турек Є. Савчук Ю. Нові відомості про бойові прапори козацького війська (середина XVIII ст.). *Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. : політика, ідеологія, військово мистецтво.* Київ: Генеза, 1998. С. 237–251.

446. Уваров А. С. Печать Войска Малороссийского. *Записки Императорского Археологического общества.* Санкт-Петербург: в типографии экспедиции заготовки гос. бумаг, 1851. Т. 3. С. 160–162.

447. Україна – козацька держава / упоряд. В. В. Недяк. Київ: Емма, 2004. 1216 с.

448. Українська держава другої половини XVII – XVIII ст.: політика, суспільство, культура / відпов. ред. В. А. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. 671 с.

449. Федорук Я.О. Міжнародна дипломатія і політика України. 1654 – 1657. Львів: Видавництво ОО Василян «Місіонер», 1996. Ч. 1: 1654. 264 с.

450. Фігурний Ю. С. Козацьке повстання 1637 р. під проводом Павла Бута (Павлюка) як важливий чинник українського етнодержавонацієтворення в українознавчому вимірі. *Збірник наукових праць Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії.* Київ: [б.в.]. 2012. Т. 29. С. 6–40.

451. Флоря Б. М. Богдан Хмельницький і турецька «протекція». *Київська старовина.* 2001. № 3. С. 87–107.

452. Флоря Б. М. Запорозьке козацтво і плани турецької війни Владислава IV (політика верхів і суспільна свідомість низів). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Київ: Наукова думка, 1992. Вип. 1. С. 79–104.

453. Флоря Б. Н. Войны Османской империи с государствами Восточной Европы (1672–1681 гг.). *Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в.* Москва: Памятники исторической мысли, 2001. Ч. 2. С. 108–148.

454. Фоменко В. Військові печатки запорожців. *Історичні джерела та їх використання*. Київ: Наукова думка, 1972. Вип. 7. С. 152–160.

455. Халимоненко Г. Походження терміна «бунчук». *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Східні мови та література*. Вип. 16. С. 30–31.

456. Хоткевич Г. Музичні інструменти українського народу. Харків: ДВУ, 1930. 288 с.

457. Черных А. П. Геральдика. Введение в специальные исторические дисциплины. Москва: Издательство МГУ, 1990. С.40–81.

458. Чухліб Т. В. «Цісар Турецький дозволяє Козацькому Війську та його державі плавати по Чорному морю...»: політичні відносини українських гетьманів з султаном Мегмедом IV Авджи. *Україна в Центрально-Східній Європі*. 2010. Вип. 9–10. С. 93–135.

459. Чухліб Т. В. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663–1713). Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2004. 288 с.

460. Чухліб Т. В. Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2009. 616 с.

461. Чухліб Т. В. Козаки та Яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. Київ: Києво-Могилянська академія, 2010. 446 с.

462. Чухліб Т. В. Особливості турецької політики гетьмана Б. Хмельницького. *Чорноморська минувшина. Записки відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: Зб. наук. пр.* Одеса: Фенікс 2007. Вип. 2. С. 6–17.

463. Чухліб Т. В. Секрети українського полівасалітету. Хмельницький–Дорошенко–Мазепа. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 327 с.

464. Чухліб Т. Відень 1683: Україна в боротьбі за «золоте яблуко». Київ: Видавництво «КЛЮ», 2012. 559 с.

465. Шагурі О. М. Війна між Габсбургами та Османами 1593 – 1606 рр.: витоки конфронтації, утворення альянсів та складання балансу сил протягом конфлікту. *Науковий вісник Дипломатичної академії України.* 2010. Вип. 16. С. 290–296.

466. Шпитальов Г. Г. Військова служба запорозького козацтва в російсько-турецьких війнах 1735 – 1739 та 1768 – 1774 років. Запорожжя: Прем'єр, 2004. 240 с.

467. Эварницкий Д. И. История запорожских казаков: в 3 т. Санкт-Петербург: Типография И. Н. Скорохода, 1892. Т. 1. 542 с.

468. Эйнгорн В. О. Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. Москва: Университетская типография, 1899. 1104 с.

469. Яворницький Д. І. Гетьман Петро Сагайдачний. Дніпропетровськ: Січ, 1991. 70 с.

470. Яворницький Д. І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу: в 2 ч. / за ред. Н. І. Капустіної. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2005. Ч. II. 496 с.

471. Яворницький Д. І. Збірник матеріалів до історії запорозьких козаків. Твори у 20 т. / голов. ред. П. Сохань. Київ: Тандем-У, 2004. Т. 1. 520 с.

472. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків : в 3т. / ред. кол. : П. С. Сохань (відп. ред.) та інш. Київ: Наукова думка, 1990. Т. 1. 592 с.

473. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків : в 3т. / ред. кол. : П. С. Сохань (відп. ред.) та інш. Т. 2. Київ: Наукова думка, 1990. 560 с.

474. Яковлів А. «Статті Богдана Хмельницького» в редакції 1659 р. *Ювілейний збірник на пошану академіку М. С. Грушевському з нагоди його 60-річчя*. Київ: ВУАН, 1928. Т. 1. С. 179–194.

475. Ярова Г. Прапор сотні Лубенського полку. *Наука і культура України*. Київ: Знання, 1990. Вип. 24. С. 208–210.

476. Babkova N. V. Flags of the Ukrainian Cossacks in the 16–18 centuries. *Journal of humanities and social sciences*. 2015. March-April. Vol. 1. P. 20–22.

477. Czapliński W. Władysław IV i jego czasy. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1976. 403 s.

478. Czarnowski I. Ukraina i Zaporozże czyli Historia kozaków od pojawienia się ich, do czasu ostatecznego przyłączenia do Rosji: 2 t. Warszawa: Nakładem J. A. Breslavera, 1854. Т. 1. 282 s.

479. Czermak W. Plany wojny tureckiej Władysława IV. Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1895. 405 s.

480. Dorošenko D., Ripka J. Hejtman P. Doroszenko a jeho turecká politika. *Časopis Národního Musea*. 1933. Т. 107. 55 s.

481. Franz M. Wojskowość Kozaczyzny Zaporoskiej w XVI–XVII wieku. Geneza i charakter. Poznań: Adam Marszałek, 2002. 255 s.

482. Gawęda M. Powstanie kozackie 1637. Zabrze: Inforteditions, 2007. 234 s.

483. Grabowski T. Piotr Skarga na tle katolickiej literatury religijnej w Polsce wieku XVI. 1536–1612. Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1913. 647 s.

484. Gliszczyński M. M., Skalkovskii A. A. Znaczenie i wewnętrzne życie Zaporozza podług Skalkowskiego; oraz, Hetmani małosyjscy i kozacy do czasów unii. Warszawa: Nakład i druk S. Orgelbranda, 1852. 373 s.

485. Górski K. Historia piehoty polskiej. Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagellonskiego, 1893. 271 s.

486. Habsburgs and Zaporozhian Cossacks. The Diary of Erich Lassota von Steblau, 1594 / edit. L. Wynar. Littleton-Colorado: Published for the Ukrainian Historical Association by Ukrainian Academic Press, 1975. 144 p.

487. Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1988. 267 s.
488. Kubala L. Jerzy Ossoliński. Lwów: Drukarnia «Słowo Polskie», 1924. Wyd. 2. T. 1. 511 s.
489. Kucharski W. W. Rozważania nad artylerią kozacką w latach 1648–1649. *Przegląd Historyczno-Wijskowy*, 2015. № 16 (67). 7–18 s.
490. Kupisz D. Smoleńsk 1632–1634. Warszawa: Bellona, 2001. 262 s.
491. Majewski A. Moskwa 1617–1618. A. Majewski. Warszawa: Bellona, 2006. 224 s.
492. Pajewski J. Buńczuk i koncerz. Z dziejów wojen polsko-tureckich. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1978. 331 s.
493. Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko a Polska. Kraków: Universitas, 2000. 502 s.
494. Podhorodecki L. Sicz Zaporoszska. Warszawa: Książka i Wiedza, 1978. 231 s.
495. Rawita–Gawroński F. Bohdan Chmielnicki do elekcji Jana Kazimierza. Lwów: Nakładem Księgarni H. Altenberga; Warszawa: Księgarnia P. F. E. Wendw i Sp., 1906. 360 s.
496. Rawita–Gawroński F. Ostatni Chmielniczenko: 1640–1679. Poznań: Nakładem «Ostoji» Spółki Wydawniczej, 1919. 171 s.
497. Serczyk W. Na dalekiej Ukrainie : Dzieje Kozaczyzny do 1648 r. Kraków: Wydawnictwo literackie, 1984. 374 s.
498. Urbański T. Rok 1683 na Podolu, Ukrainie i w Mołdawii: szkic historyczny z czasów panowania Jana III Sobieskiego. Lwów: Nakładem Akademickiego Kółka Historycznego we Lwowie, 1907. 59 s.
499. Wójcik Z. Wojny kozackie w dawnej Polsce. Kraków: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1989. 80 s.
500. Żygulski Z. jun. Broń w dawnej Polsce na tle uzdrojenia Europy i Bliskiego Wschodu. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1975. 335 s.

Довідкова література

501. Українське козацтво. Мала енциклопедія. / кер. авт. колект. Ф. Г. Турченко. Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. 568 с.

Автореферати дисертацій

502. Карпов В. В. Історичні витoki української військової символіки та її розвиток в незалежній Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра. іст. наук : 07.00.01. Переяслав–Хмельницький, 2015. 37 с.

503. Однороженко О. А. Державна і земельна геральдика і сфрагістика Війська Запорізького : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.06. Київ, 2003. 22 с.

Електронні ресурси

504. В актовій залі Національного заповідника «Хортиця» відбулася презентація предметів, як надійшли до колекції Музею історії запорозького козацтва. URL: <http://www.zoda.gov.ua/news/8799/v-aktoviy-zali-natsionalnogo-zapovidnika-hortitsya-20.07.2010-vidbulasya-presentatsiya-predmetiv-yaki-nadiyshli-do-kolektsiji-muzeju-istoriji-zaporozkogo-kozatstva.html> (дата звернення: 12.10.2018).

505. Фурсова Ю. Таємниці булави Кирила Розумовського. URL: <http://bilahata.net/kimnaty/istoriya/tajemnytsi-bulavy-kyryla-rozumovskoho.html> (дата звернення 25.06.2018).

506. Bulawa & Buzdygan Maces (pictures from the exhibition). URL: <http://www.polisharms.com/bulawas> (дата звернення: 15.08.2018).

507. Dziewulski M. Oriental Influences on Polish Arms: Lecture presented on Ethnographic Arms and Armos Seminar in Timonium, 17th March 2007. URL: www.vikingsword.com/ethsword/Dziewulski01.pdf (last accessed: 02.02.2017).

ДОДАТКИ

Додаток А

Царська грамота про жалування Івана Брюховецького знаками гетьманської легітимності

1663, юлія 8. Царская грамота к гетману Брюховецкому о посылке знаков гетманского достоинства, по поводу его избрания в Нежине.

Божіє милостью, от великого государя царя и великого князя Алексея Михайловича, всея Великія и Малыя и Бѣлыя Росіи самодержца, и многих государствъ и земель восточных и западных и северных отчича и дедѣча и наследника и государя и обладателя, нашего царского величества войска запорожского сее стороны Днепра подданному, гетману Ивану Брюховецкому, и всему войску запорожскому наша царского величества грамота.

В нынешнем во 171 году, іюня в 20 день, к нам великому государю, к нашему царскому величеству, писал богомолец наш Мефодий епископ Мстиславский и Оршанский и блюститель митрополии Киевской, что булавы и знамени новообраному гетману, что старшина и чернь всеми вольными гласами на раде избрала, іюня 18 числа не прислано, и о посылке бы к ним тое булавы и знамени нашего великого государя указ учинить. И по нашему великого государя, нашего царского величества указу, булаву и знамя послать к вам в полки нашего царского величества со стольником и князем Никитою Григорьевичем Гагариным.

Писано в государствия нашего дворе, в царствующем великом граде Москве, лета от сотворения мира 7171, іюля 8 дня [94, арк. 105].

Додаток Б
Список грамоти турецького султана Петру Дорошенку і всім
мешканцям 1 травня 1669 р.

Вѣдайте всякъ о семъ толкующій въ домъ отца моего, дѣдовъ и прадѣдовъ моихъ, и до нашего престола, кто ни есть, помощь и милость повелѣ Господь Богъ намъ творити. Били челомъ намъ вы, чтобъ на той сторонѣ Днѣпра в за Днѣпромъ и всему войску запорожскому низовому, всѣмъ тремъ частямъ по совѣту всей старшины и черни, ты старше! Петръ Дорошенко будь счастливъ и здоровъ. І отъ тѣхъ трехъ частей, по совѣту всѣхъ полконииковъ и ясауловъ, сониковъ и атамановъ и всей старшвы и черни до вашего престола въ листахъ съ послами своими писали, и послы согласуя съ листами, говорили, что обѣ стороны Днѣпра и все войско запорожское низовое всѣ на службу мнѣ готовы, и били челомъ, чтобъ я принялъ ихъ въ подданство также какъ служатъ мнѣ господари Волохи и Мутьяне и православные христіане, и ихъ бы также держалъ и оборонялъ, и на томъ постановили. И какъ вы, по совѣту войсковому, обрлн гетманомъ Петра Дорошенка, понеже добра вамъ желаетъ, посылаю къ вамъ бунчюкъ и знамя не на подданство, токмо на знакъ пріятства и на страхъ непріателемъ вашимъ. Для лутчего увѣренія, присягу и письмо мое посылаю. И принялъ васъ и всѣхъ людей, чтобъ земля ваша въ тишинѣ была и чтобъ ее никто не пустошилъ. 1080 году, маія 1 дня. Сіе письмо написалъ, присягу, и вамъ бы сіе поено въ великомъ почтеніи имѣть и сохранять, даю и слово мое обіщаю [146, стб. 173].

Додаток В

Царська грамота гетьману Івану Самойловичу про відправку знаків гетьманської гідності

1674, марта 17. Царская грамота к гетману Ивану Самойловичу о посылке знаков гетманского достоинства, по поводу предстоящего избрания в Переяславе.

Къ гетману.

Въ нынѣшнемъ во 182 году, марта въ 15 день, къ намъ великому государю, къ нашему царскому величеству, писали нашего царского величества бояринъ и воеводы и намѣстникъ бѣлогороцкій князь Григорей Григорьевичъ Ромодановской съ товарищи, что булавы и знамени новообранному гетману, какъ тое стороны Днѣпра начальные люди и все войско, вмѣсто Петра Дорошенка, на радѣ оберуть, марта по 6-е число не прислано, и о присылкѣ бѣ къ нимъ тое булавы и бунчука нашъ великого государя указъ учинить. И по нашему великого государя, нашего царского величества, указу, булава и литавры послано къ вамъ въ полки нашего царского величества съ жилцомъ съ Васильемъ меншимъ Солоховымъ. И тебѣ бѣ нашего царского величества войска запорожского подданному гетману Ивану Самойловичю, какъ аже дастъ Богъ тое стороны Днѣпра кого гетмана оберуть, обѣ отдачѣ того знамени и булавы и литавръ новообранному гетману учинили противъ прежнего нашего великого государя указу и указныхъ статей, каковы къ вамъ посланы напередъ сего; а жилца Василья Солохова къ намъ великому государю, отпустить не задержавъ и обо всякихъ вѣстяхъ къ намъ великому государю, къ нашему царскому величеству, писати почаству.

Писанъ въ государствіа нашего дворѣ, въ царствующемъ велицѣмъ градѣ Москвѣ, лѣта отъ созданія міра 7182, марта 17 дня [148, стб. 386].

Додаток Г

Атрибути військово-політичної влади українського козацтва
(речові та іконографічні джерела)

Рис. 1. Кінний портрет гетьмана П. Сагайдачного. 1622 р.

Гравюра з книги Касіяна Саковича «Вірші на жалісний погреб шляхетного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного» [412, с. 247].

Рис. 2. Козацькі булави XVII ст. Із колекцій ЛІМ і НМІУ [447, с. 512].

Рис. 3. Портрет гетьмана

Б. Хмельницького.

Гравюра В. Гондіуса.

1651 р. [254, с. 67].

Рис. 4. Невідомий художник.
Портрет брацлавського воєводи
А. Киселя. 1630-ті рр.
(фрагмент) [368, с. 199].

Рис. 5. Булава XVII ст. Из колекції Національного музею Угорщини [443, с. 235].

Рис. 6. Гетьман І. Виговський. Малюнок з літопису С. Величка.

Акварель. 1720 р. [162, с. 216].

Рис. 7. Фрагмент булави із карбованим зображенням Юрія Змієборця
XVII – XVIII ст. Із колекції НМІУ [501, с. 105].

Рис. 8. Гетьман П. Дорошенко.
Малюнок з літопису С. Величка.
Акварель. 1720 р. [163, с. 50].

Рис. 9. Турецька булава
XVII ст. із колекції музею-палацу
короля Яна III у Віланові [506].

Рис. 10. Гетьман
К. Розумовський.
Портрет Л. Токке.
1758 р. [394, с. 35].

Рис. 11. Булава гетьмана Кирила Розумовського. Початок ХХІ ст. Новороб із
колекції Національного історико-культурного заповідника
«Гетьманська столиця»[505].

Рис. 12. Булави XVII – XVIII ст. Із колекцій вітчизняних музеїв [447, с. 518]

Рис. 13. Невідомий художник.
Портрет переяславського
полковника С. Сулими.
І пол. XVIII ст. [448, с. 478]

Рис. 14. Невідомий художник.
Портрет лубенського
полковника Л. Свічки.
Кін. XVII ст. [448, с. 488]

Рис. 15. Пірнач чернігівського полковника
П. Полуботка. 1707 р.
Із колекції ЧІМ [447, с. 520].

Рис. 16. Пернач переяславського
полковника Г. Іваненка. Поч. XVIII ст.
Із колекції ЧІМ [447, с. 520].

Рис. 17. Пірнач XVIII ст.
Із колекції ЧІМ [447, с. 521].

Рис. 18. Кинджал турецького султана
Селіма Грізного. XVI ст. Із колекції
музею-палацу Топкапи [254, с. 60].

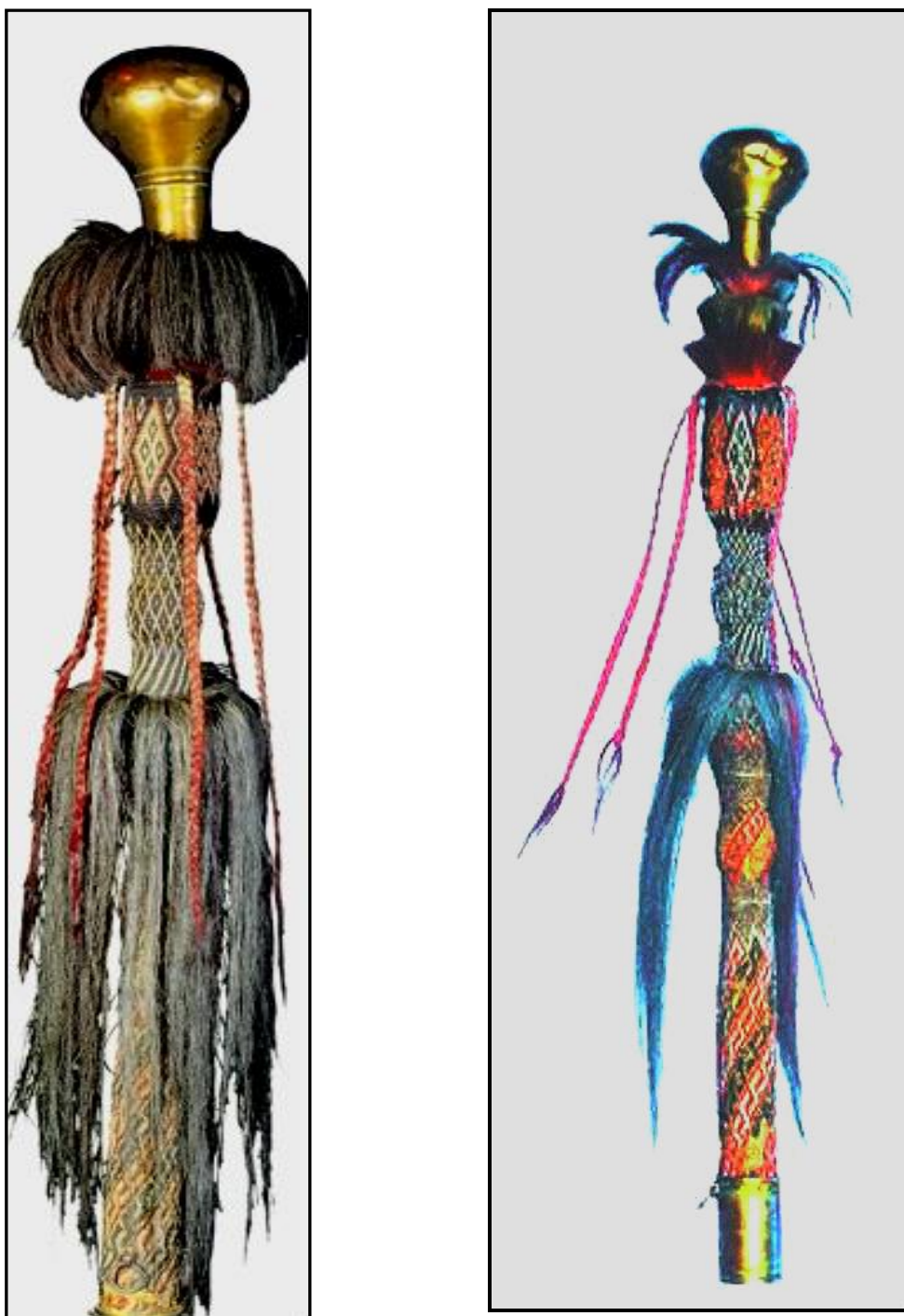

Рис. 19. Бунчуки XVII ст. Из колекції НМІУ та ХОКМ [447, с. 523]

Рис. 20. Бунчук XVII ст.
Із фондів ЧОКМ [501, с. 255].

Рис. 21. Турецький бунчук XVIII ст. [492, с. 45].

Рис. 22. Козацькі прапори, захоплені 1651 р.
під час походу князя Януша Радзивілла на Київ [447, с. 330].

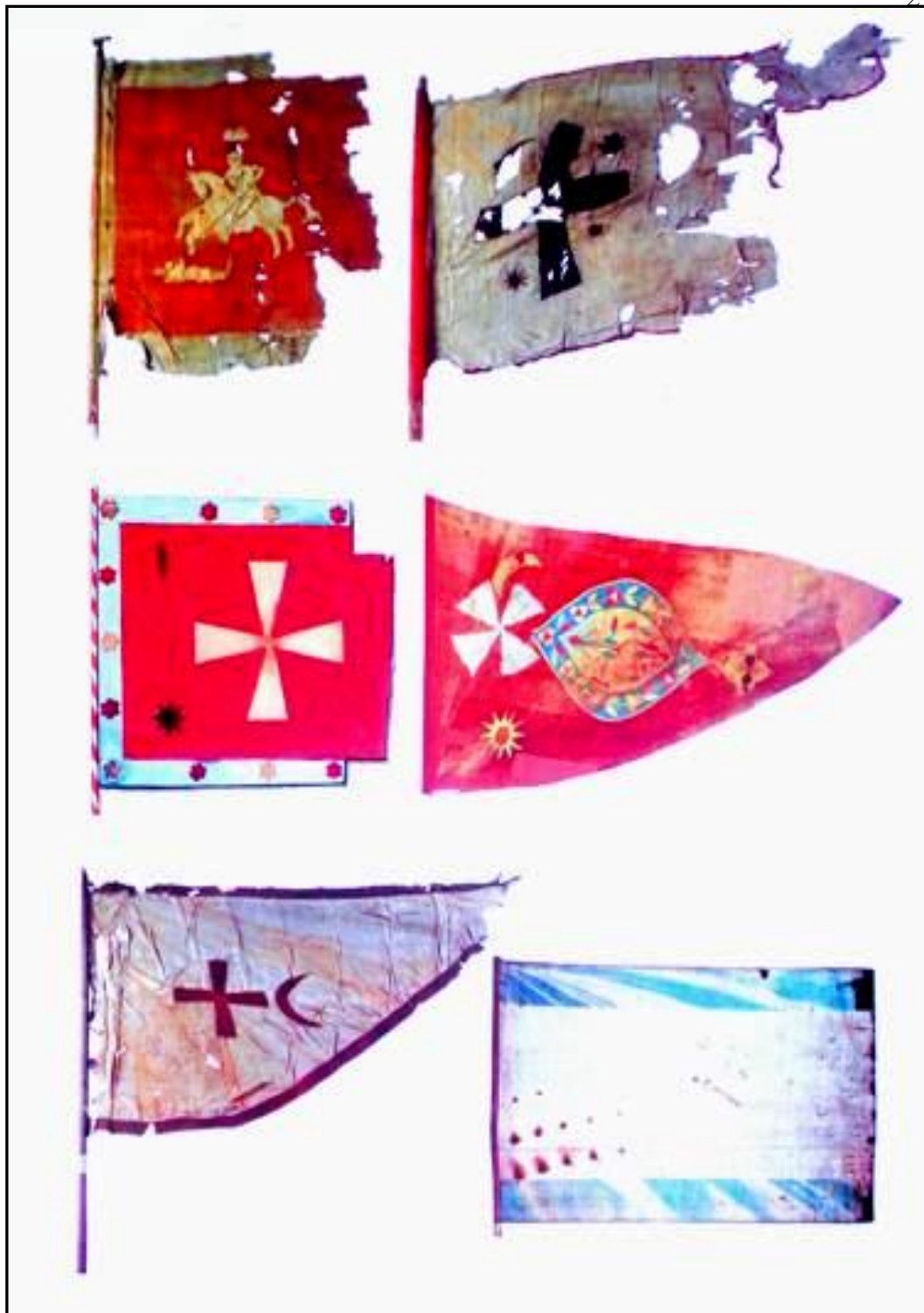

Рис. 23. Козацькі прапори, захоплені 1651 р. під час походу князя Януша Радзивілла на Київ [447, с. 331].

Рис. 24. Прапор гетьмана І. Мазепи. 1688 р.
Із колекції ХІМ [400, с. 17].

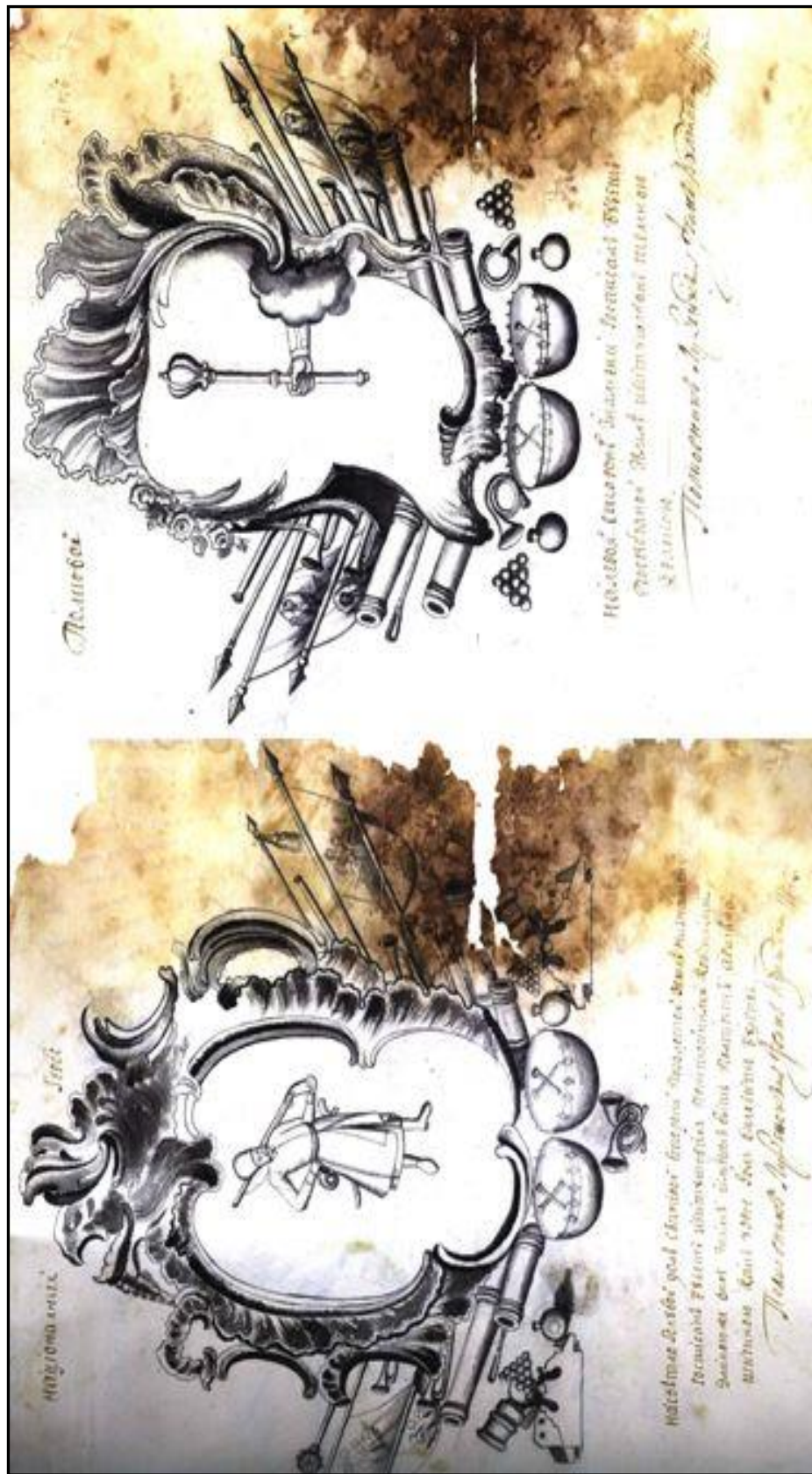

Рис. 25. Абрис прапора Лубенського полку. 1758 р. [10, арк. 4–5].

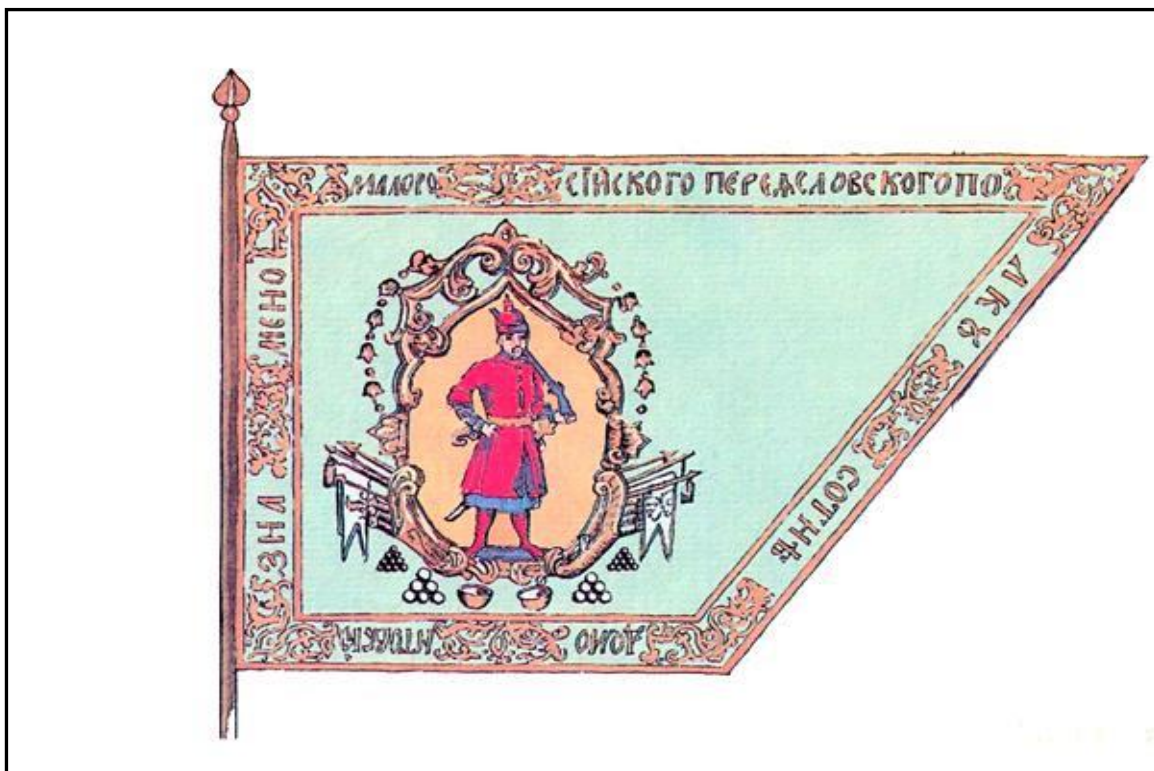

Рис. 26. Прапор Домонтовської сотні Переяславського полку.
II пол. XVIII ст. [334, с. 254].

Рис. 27. Прапор сотні Лубенського полку. II пол. XVIII ст.
Із колекції НМІУ [400, с. 28].

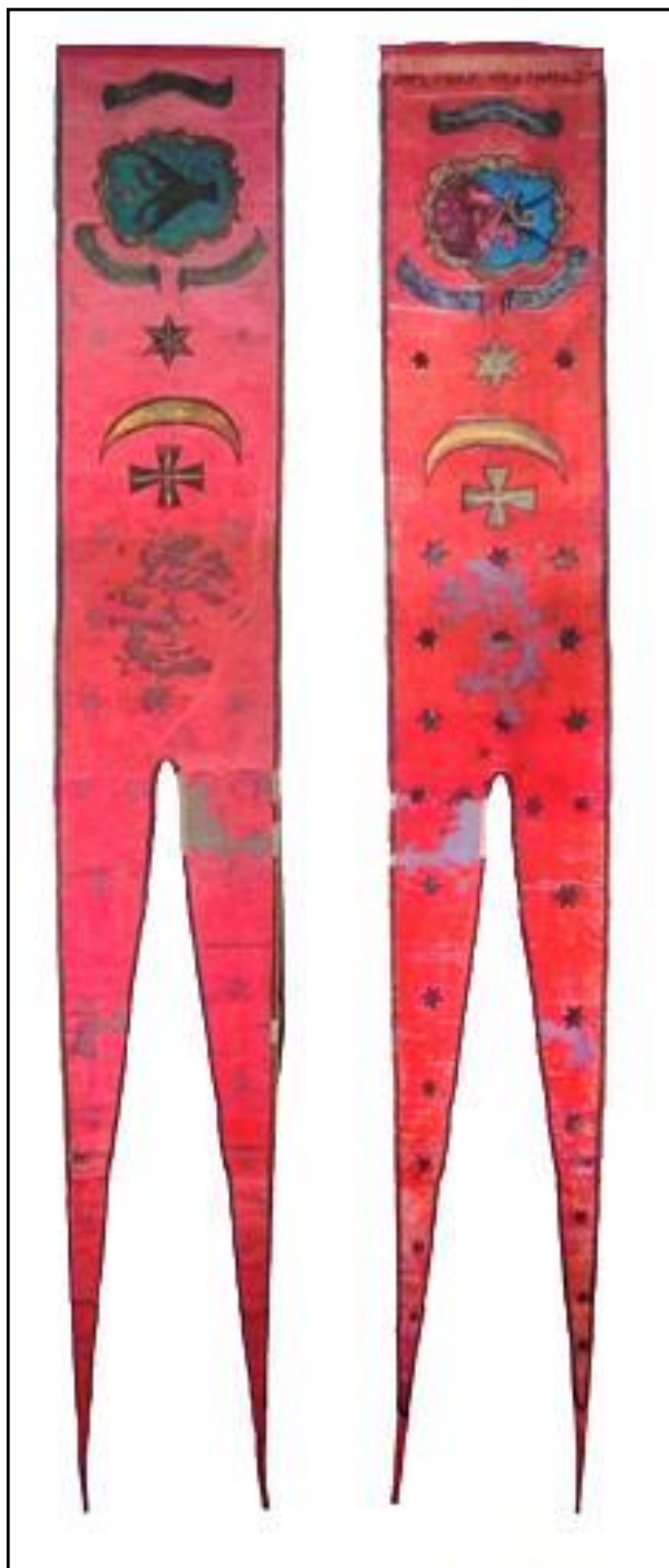

Рис. 28. Прапор Самарського куреня. 1772 р.

Із колекції ХІМ [447, с. 525].

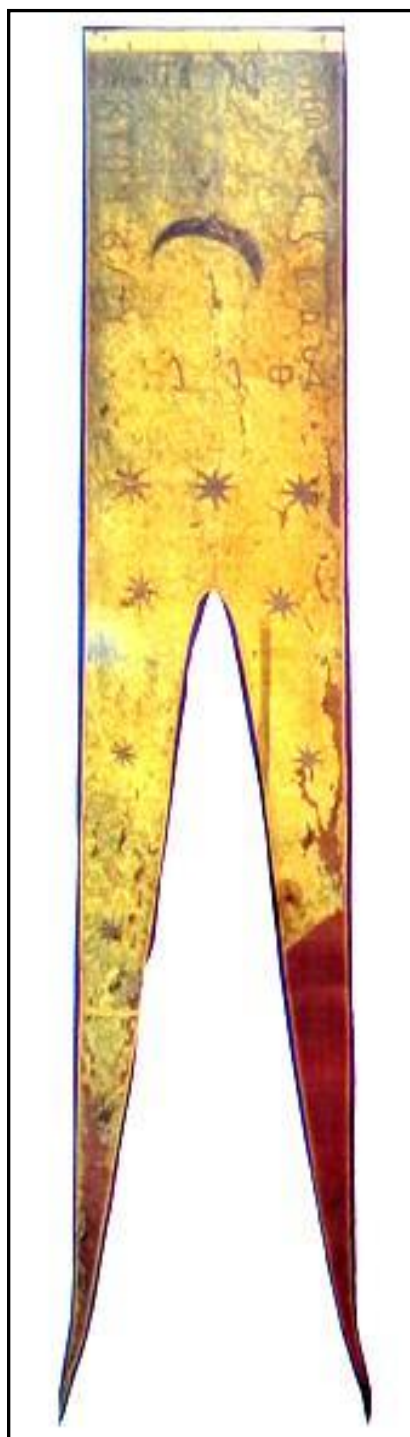

Рис. 29. Прапор куреня Війська Запорозького низового 1772 р.

Із колекції ДНІМ [447, с. 525].

Рис. 30. Герб Війська Запорозького із літопису Г. Граб'янки. 1710 р. [197, с. 24]

Рис. 31. Військова печатка Війська Запорозького. 1595 р. Реконструкція В. В. Грабовецького [293, с. 207].

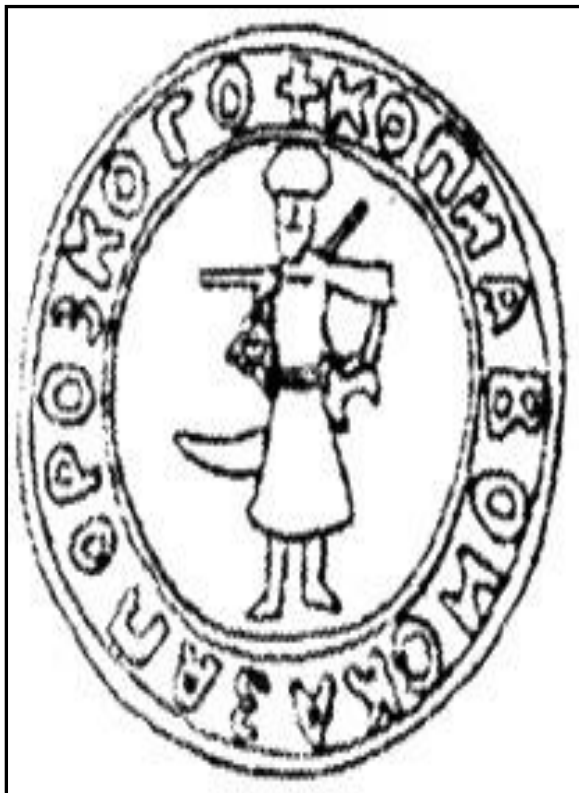

Рис. 32. Військова печатка
запорозького гетьмана

Г. Крутневича. 1600 р.

Реконструкція

П. М. Саса [413, с. 190].

Рис. 33. Герб Війська
Запорозького. 1622 р. Гравюра з
книги Касіяна Саковича «Вірші
на жалісний погреб шляхетного
рицаря Петра Конашевича-
Сагайдачного» [337, с. 15].

Рис. 34. Печатка
Війська Запорозького
Низового. 1763 р.
Новороб із колекції
НМІУ [378, с. 204].

Рис. 35. Печатка гетьмана
Б. Хмельницького 1654–1657 рр.
Реконструкція
П. М. Саса [410, с. 113].

Рис. 36. Відбиток печатки
гетьмана Д. Многогрішного.
1670 р. [420, с. 153].

Рис. 37. Відбиток печатки гетьмана
К. Розумовського. 1752 р. [423, с. 149].

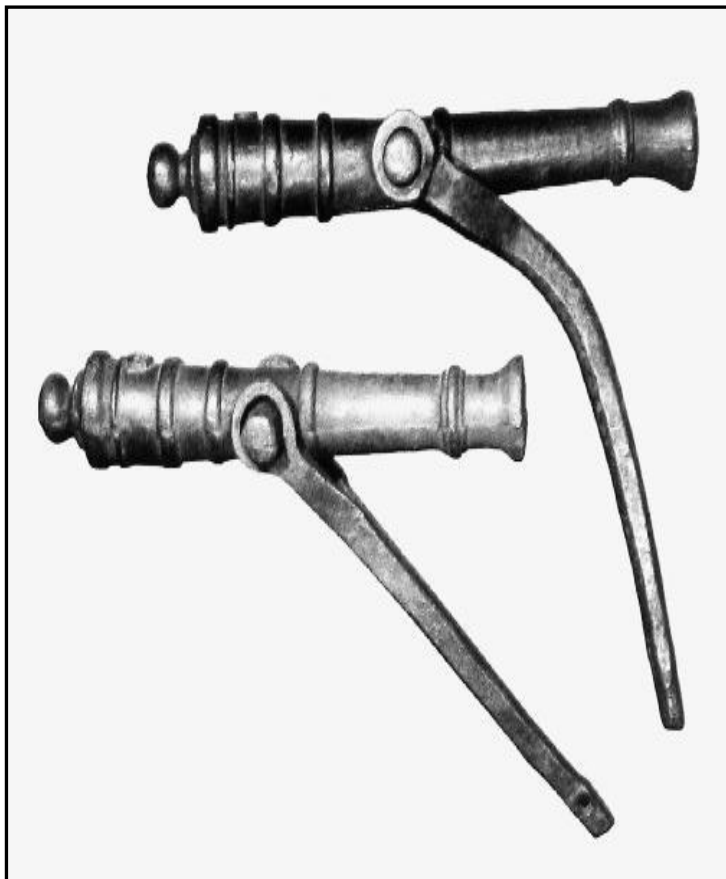

Рис. 38. Гармати з цапфами
(типу фальконет).
XVII ст. [255, с. 100].

Рис. 39. Мортира на
лубовому лафеті.
XVII ст. [440, с. 101].

Рис. 40. Гармати гадяцького полковника М. Бороховича 1693 та 1697 рр. лиття. Майстер Й. Балашевич [501, с. 153].

Рис. 41. Фрагменти ствола гармати гадяцького полковника
М. Милорадовича. 1717 р. Майстер К. Балашевич [364, с. 348].

*Рис. 42. Фрагменти гармати гадяцького полковника
І. Чарниша. 1713 р. Майстер К. Балашевич [365, с. 44].*

Рис. 43. Мортира гетьмана І. Мазепи. 1698 р. Майстер К. Балашевич [385, с. 44].

Рис. 44. Довгоствольна гармата «Лев» гетьмана І. Мазепи. 1705 р. Майстер К. Балашевич [364, с. 346].

Рис. 45. Військові литаври. XVII ст. Із колекції НМІУ [447, с. 120].

Рис. 46. Військові литаври. XVIII ст. Із колекції ДНІМ і ЛІМ [285, с. 115].

Рис. 47. Церемоніальні литаври. XVIII ст. Із колекції музею історії запорозького козацтва Національного заповідника «Хортиця» [504].